

Міністерство освіти і науки України
Управління культури і туризму Рівненської обласної державної адміністрації
Рівненська обласна наукова універсальна бібліотека
Рівненський державний гуманітарний університет
Кафедра культурології

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Альманах наукового товариства «Афіна»
кафедри культурології РДГУ

Випуск 9

Засновано у 2003 році

Издательство
Возень

Рівне - 2010

УДК 008:168.522
ББК 71.0
А 43

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЇ: Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології. – Випуск 9. – Рівне: видавець О. Зень, 2010. – 170 с., іл., табл.

Головний редактор:

Виткалов В.Г. – кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри культурології РДГУ (голова редколегії)

Редакційна колегія:

Афанасьєв Ю.Л. – доктор філософських наук, професор НАКККиМ (Київ)
Баканурський А.Г. – доктор мистецтвознавства, професор Одеського національного політехнічного університету
Воробйов А.М. – кандидат педагогічних наук, професор РДГУ
Граб О.В. – кандидат мистецтвознавства, доцент РДГУ
Дем'янчук О.Н. – доктор педагогічних наук, професор Волинського національного університету ім. Лесі України
Жилюк С.І. – доктор історичних наук, професор РДГУ
Коваль Г.П. – доктор педагогічних наук, професор РДГУ
Кралюк П.М. – доктор філософських наук, професор НУ «Острозька академія»
Круль П.Ф. – доктор мистецтвознавства, професор Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаніка
Кушнарєнко Н.М. – доктор педагогічних наук, професор ХДАК
Поніманська Т.І. – кандидат педагогічних наук, професор РДГУ
Постоловський Р.М. – кандидат історичних наук, професор РДГУ
Стоколос Н.Г. – доктор історичних наук, професор РДГУ
Троян С.С. – доктор історичних наук, професор РДГУ
Швецова-Водка Г.М. – доктор історичних наук, професор РДГУ
Яремко-Супрун Н.О. – доктор мистецтвознавства, професор РДГУ

Рецензенти:

Арцишевський Р.А. – доктор філософських наук, професор Волинського національного університету ім. Лесі України
Брилін Б.А. – доктор педагогічних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Науковий редактор – **проф. Виткалов В.Г.**

Упорядники випуску – **проф. Виткалов В.Г.**, доц. **Ярощук В.П.**

ISBN 978-966-2096-94-1

Редакція не завжди поділяє точку зору автора.
За точність наведених цитат, імен, прізвищ, дат відповідальність несуть автори.

Друкується за рішенням вченої ради
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 10 від 25.06.2010 р.)

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ № 15561-4033 Р.
Зареєстровано Міністерством юстиції України, наказ № 1489/5 від 18.08.2009 р.*

ISBN 978-966-2096-94-1

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2010
© Рівненська обласна наукова бібліотека, 2010

УДК 94 (477.8)

Виткалов В.Г.завідувач кафедри культурології
РАГУ, професор, канд. пед. наук
(м. Рівне)

Культурно-мистецькі процеси на волинських теренах в історичній ретроспективі: за матеріалами науково-практичної конференції «Історична Волинь та проблеми духовного відродження України»

Характерною рисою сьогодення, незважаючи на невизначеність політичного курсу держави, складну суспільно-економічну ситуацію, негативні загально-світові тенденції тощо, є посилення уваги до регіональної культурно-мистецької проблематики в усьому її розмаїтті. Адже незважаючи на складне економічне становище, кількість проведених конкурсів, художніх виставок, прем'єрних вистав й самих театральних установ, науково-практичних чи теоретичних конференцій та й вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації в країні не зменшується. Як має сталу тенденцію до зростання й кількість музеїв різноманітного профілю. І їх зростання у світі лише підкреслює загальну тенденцію людства краще знати своє минуле, не повторити прикрих помилок у своєму поступі у майбутнє.

У цьому зв'язку певний інтерес у читача викличуть запропоновані матеріали, оскільки розглядають вони саме ці питання.

«Історична Волинь та проблеми духовного відродження України» – Всеукраїнська науково-практична конференція, проведення якої ініційовано Рівненською обласною науковою бібліотекою у рамках проекту «Консорціум «Історична Волинь», – створення в мережі Інтернет електронної бібліотеки повних текстів рідкісних і цінних документів із використанням ресурсів обласних бібліотек, краєзнавчих музеїв, архівів Рівненської, Житомирської, Волинської, Тернопільської, Хмельницької областей на засадах корпоративної взаємодії. Тобто – «Історична Волинь» є зведеною базою даних бібліографічних документів, що формуються бібліотеками-учасницями. Відтак і представлені матеріали обумовлюються саме цією специфікою.

Відмінною рисою наукових розвідок, поданих до оргкомітету конференції, є те, що переважна їх більшість носить значною мірою краєзнавчий характер і стосуються різних граней книгознавчої, бібліографічно-бібліотечної діяльності у різні, достатньо складні, історичні періоди культурного розвитку волинських теренів. Йдеться про окремих особистостей, чия організаційно-творча діяльність виявилася незаслужено забутою (або свідомо замовчаною), як це сталося з життєдіяльністю нашого земляка М.Хомичевського (Бориса Тена) (В.Рожок), К.Пружинського (С.Гупало) чи особливістю використання європейських культурно-мистецьких здобутків доби Просвітництва у плануванні садово-паркового комплексу у Вишнівцях (М.Кибалюк, Л.Шиян), чи формуванні праватних родинних бібліотек, зібрання яких у той час також обумовлювалося й певними закономірностями, що не лише відбивали рівень освіти, художні смаки, соціальні зв'язки господарів тощо, але й новітні тенденції у культурних процесах Європи (В.Брега).

Ще однією особливістю аналізованих розвідок є те, що підготовлені вони фахівцями, що безпосередньо займаються практичною діяльністю – екскурсоводів, зберігачів фондів, керівників культурологічних установ, завідувачів відділів наукових бібліотек (особливо – відділів стародруків та рідкісних видань НБУВ, історичного краєзнавства НІБУ), викладачів тощо. Тож містять вони чимало деталей, які не ставали предметом широкого обговорення і невідомі широкому загалу і в цьому контексті вони теж є досить важливими для розширення уявлення про вітчизняний історико-культурний процес.

Значна частина цього матеріалу є унікальним і введення його до наукового обігу певним чином розширить межі вивчення історико-культурного процесу України, допоможе у підготовці повноцінної історії культури держави.

Починаючи аналіз розвідок, слід зазначити, що тематичний зміст збірника є досить строкатим за рівнем наукової аргументації, полемічності, формою викладу зібраного матеріалу, його співставленні з існуючими тенденціями в історичній науці, врешті-решт, пропонованим обсягом, інакше кажучи – фаховим науковим рівнем авторського складу.

Серед аналізованих розвідок є й певна кількість матеріалу, автори якого не зовсім дотримувалися відповідних вимог, притаманних «специфіці жанру» через різні причини, утім їх бажання докласти зусиль до вивчення власної історико-культурної спадщини домінувало і тому оргкомітет вважав за доцільне включити ці розвідки до основного тексту, зробивши їх надбанням громадськості.

Матеріали розвідок скомпоновано у п'ять розділів, запропонованих Рівненською ОНУБ, що відбивають тематику наукового пошуку їх авторів. Тож наголосимо на окремих аспектах цих матеріалів.

До першого розділу «Бібліотеки, архіви та музеї як центри концентрації інтелекту» віднесено дослідження, автори яких ставлять за мету розкрити культурний потенціал зазначених вище осередків в історичному відтинку XVI–XX століть, в якому, як відомо, відбувалося чимало яскравих культурних подій (утім, увага дослідників акцентується переважно на бібліотеках чи книжковій справі заглом). Адже саме в цей час тут, на Волині, були створені потужні бібліотеки, що концентрували у собі великий культурний потенціал, започатковано друкарську справу, розгорнулося ікономалювання, базоване на місцевому ґрунті. А після офіційного впровадження цензури в російській імперії (1721 р.) і заборони Петром I українського книгописання і друкування, друкарська справа переміщується на західноукраїнські терени – до Почаївської Лаври, яка стає центром православного кириличного друкарства. Саме тут в обіг входить новий шрифт, близький до курсиву, надруковано понад 355 назв видань самого різного спрямування – від «Філософії нравоучительной» до привілеїв козацьких. Почаївські друкарі, що успадкували техніку центрального та східноукраїнського друку, їх шрифти, орнаменти тощо згодом значно удосконалюють цю справу і намагаються вийти поза межі дії конфесійного принципу. Тому їх зусиллями введено в обіг чимало і православної, і католицького спрямування літератури. Утім, тогочасні книги зберігають й чимало інформації про середовище побутування, культурний рівень їх власників тощо.

У цьому зв'язку звернемо увагу на розвідку ст. наукового співробітника відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (НБУВ), Заболотної Н.В., яка аналізує кириличні почаївські стародруки, що побутували на Волині у XVIII – початку XIX ст. Покрайні записи, зафіксовані на цих культурних зразках, є цінним джерелом з історії побутування конкретних книг, що зберігалися не лише у монастирських, церковних, але й приватних книгозбірнях, – стверджує автор, оскільки дають змогу встановити не лише потребу у такій книзі, їх обіг у тій чи іншій місцевості, але й ставлення її господаря до того чи іншого джерела інформації.

Подібну думку розгортає й науковий співробітник цього ж відділу, Н.П.Бондар, акцентуючи увагу на зразках кирилических стародруків, що походять із збірок м. Рівного та Рівненщини. При цьому в розвідці аналізуються причини та шляхи надходження згаданих вище культурних зразків до теперішнього центрального книгосховища держави, яким є Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського.

Звернемо увагу й на розвідку І.О.Ціборовської-Римарович (НБУВ), у якій розглядається діяльність та роль бібліотек у духовній практиці римо-католицьких монастирів та чернечих орденів XVI–XVIII століть, що відіграли помітну роль у консолідації місцевого населення.

Метрична книга новоміського Свято-Воскресенського храму – важливе джерело вивчення історії м. Острога XVIII століття (оскільки містить чимало невідомої інформації не лише,

так би мовити, фахового спрямування, але й про мовно-стилістичні особливо мешканців, їх майновий стан, демографічну ситуацію в місті загалом, соціально-економічне становище храму тощо) – предмет наукового зацікавлення співробітника Національного університету «Острозька академія» М.Близняка.

Організаційним питанням в становленні бібліотечних осередків, на прикладі бібліотеки села Кричильськ (Рівненщина) за сприяння місцевого Свято-Покровського братства початку ХХ століття, присвячено матеріали статті ученого секретаря наукової бібліотеки Волинського національного університету ім. Лесі Українки О.В.Сажок.

Певною мірою елементи новизни у питанні вивчення окреслених вище питань несуть у собі й наукові розвідки аспірантки РДГУ О.Л.Промської, що розглядає шляхи розвитку краєзнавчої метабібліографії в Україні й висвітлює роль окремих діячів та бібліотечних установ у становленні цієї складової бібліографознавства, та директора Музею книги і друкарства - С.Позіховської, предметом зацікавленнь якої є збірка краєзнавчої літератури ХІХ століття, що знаходиться у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

У цій же площині розглядається роль обласних універсальних бібліотек країни (включно до 90-х років ХХ ст.) у справі культурного обслуговування населення (доц. В.П.Ярощук) та конкретно – формування специфіки університетської бібліотеки РДГУ в її історичній ретроспективі – її керівниками – доц. С.Н.Грипич і Г.П.Семенюк.

Відзначимо й матеріал аспіранта КНУКіМ С.В.Виткалова, основна увага в розвідці якого акцентується на розвитку мистецького життя волинських теренів 50-70-років ХХ століття. На підставі наявних архівних джерел автор розкриває специфіку аматорського театрального руху в краї, визначає найбільш популярні його форми, прогнозує можливу еволюцію аматорства.

Другий розділ збірника – «Волинь у наукових дослідженнях: історичний аспект» – присвячений аналізу тих праць, у яких йдеться про події на території історичної Волині.

Осібнo відзначимо розвідку завідувача відділом історії міського музею м. Нетішин Хмельницької обл. – В.Й.Вихованця, звернену до популяризації маловідомого сьогодні джерела у вивченні історико-культурного процесу краю – «Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии». Підготовлена у 1850 році, ця справді наукова праця подає унікальні відомості про волинські терени. У ній зосереджено безліч цікавої і, на жаль, невідомої сьогодні дослідникам, інформації не лише стосовно матеріально-технічних можливостей того чи іншого матеріального об'єкта, його інфраструктури тощо (виходячи зі специфіки цієї військово-стратегічної пам'ятки), але й стосовно ментальних характеристик місцевого населення, його творчих занять, дозвіллевих характеристик тощо.

Специфічною є й інформація дослідника з м. Костополя П.Кононця про побутування римських монет на теранах Волині, що залишаються важливим історичним джерелом у вивченні життєдіяльності перших праслов'ян. Наводячи достатньо широку полеміку у підтримку своєї гіпотези, автор доводить, що перші монети виконували на наших землях суто ужиткову роль, оскільки слугували матеріалом для виготовлення прикрас і лише згодом сприятимуть зародженню грошового обігу.

Достатньо об'ємний матеріал цього розділу складають й розвідки, спрямовані на аналіз документальної бази проекту «Історична Волинь» (А.Понагайба, О.Михайлова і, частково, Т.Якубова), започатковані Рівненською обласною науковою бібліотекою та сконцентровані в обласних наукових універсальних бібліотеках (міста Луцьк, Тернопіль, Житомир, Хмельницький) і Національній бібліотеці України ім. В.Вернадського. Так, завідувач сектору «Історична Волинь» А.А.Понагайба аналізує документи бібліографічної бази даних «Історична Волинь» ДОУНБ ім. Олени Пчілки (м. Луцьк) про археологічні пам'ятки волинського краю. Наголошено на документах, вміщених у збірниках матеріалів історико-краєзнавчих конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся» (33 випуски), окремих розділах збірників «Волинський музей: історія і сучасність», фахових збірниках Волинського національного університету ім. Лесі Укра-

їнки «Науковий вісник. Історичні науки», монографіях місцевих авторів.

Завідувач сектором науково-дослідної роботи відділу історичного краєзнавства Національної історичної бібліотеки України О.П.Михайлова подає інформацію про нові видання з історії Волині, що знаходяться у фондах цієї установи. За домовленістю з координаційним центром проекту, ця робота, наголошує автор розвідки, здійснюється в трьох напрямках:

- виявлення публікацій про історичну Волинь із джерел, що гіпотетично є недоступними для інших учасників проекту і включення бібліографічних записів до загальної бази даних;

- виявлення і копіювання повних текстів публікацій для електронної бібліотеки, що не змогли відшукати інші учасники проекту (у відповідності зі списком авторів, що дали на це дозвіл);

- відомості про нові надходження видань до НІБУ, що відповідають тематиці проекту.

Таким чином Національна історична бібліотека України залишається потужним центром зібрання історичної проблематики про волинські терени.

Певна частина матеріалів збірника присвячена й розкриттю питань життєдіяльності відомих постатей, які досліджували край, або залишили помітний слід в його історії своєю творчою працею. Ці розвідки складають III розділ – «Історико-культурні діячі волинського краю в історичній ретроспективі».

У цьому зв'язку наголосимо на розвідці молодшого наукового співробітника Національного заповідника «Замки Тернопілля» В.В.Бреги, в якій розкриваються етапи формування родової книгозбірні князем Міхалом Сервацієм Вишневецьким у своєму палаці на Тернопільщині. У тексті аналізується також його громадська діяльність, культурно-мистецькі уподобання тощо. Проведено думку (як і в багатьох інших статтях аналізованого збірника) про визначну роль книги у формуванні особистості у будь-який історичний період розвитку суспільства.

Життєдіяльність Тадеуша Єжи Стецького (1838-1888 рр.), яку досліджує краєзнавець А.М.Климчук, на жаль, через певні обставини, мало знайома широкому загалові. Утім, ця особистість чимало зробила для вивчення Волині, адже навіть його перша фундаментальна праця «Волинь із статистичного, історичного та археологічного погляду», перший том якої з'явився у Львові 1864 року, знайшла чимало схвальних відгуків за межами Волині – Варшаві, Кракові, Відні. Він – автор чималої кількості краєзнавчих розвідок не лише про окремі населені пункти краю (1874 р.), вміщених у «Тижневику ілюстрованому», «Przegląd powszechny», але й волинських художників (П.Гурського, К.Коморницького), композитора М.Завадського, власного родоводу, творчих «портретів» багатьох громадських діячів тощо.

Його остання праця «Z bogu i stepu. Obrazy i pamiatki» (1888 р.), що складає 23 розділи, залишається логічним продовженням згаданих двох книг «Волинь із статистичного, історичного та археологічного погляду». Саме в ній, з точки зору історичного минулого, ґрунтовно розглядаються населені пункти Рівненського повіту.

Творчість ще одного вихідця з волинських теренів також має бути знайома землякам, – переконаний краєзнавець із м. Ківерці С.А.Гупало. Ксаверій Прушинський (1907-1950 рр.) – предмет його особливого зацікавлення.

Репортер у роки Громадянської війни, прес-аташе польського посольства у Москві та Куйбишеві, дипломат польського еміграційного уряду, учасник бойових дій у Норвегії (1940 р.) та Франції (1944 р.), дипломат у Голландії. І в той же час – автор багатьох публіцистичних творів, книг («В червоній Іспанії», «Подорож Польщею»), двох збірок оповідань («Тринадцять повістей», «Шабля з Месхеда»), низки есеїв тощо.

У 1986 році Польським ПЕН-клубом засновано літературну премію його імені.

Наступний матеріал, віднесений до цього розділу, охоплює питання організації різних форм освіти на Волині у достатньо складний період її історичного розвитку. Йдеться про законодавче регламентування взаємодії волинських жіночих навчальних закладів, що

функціонували з другої половини ХІХ і до початку ХХ століття (Т.Яковишина) і його вплив на організацію педагогічного процесу та пастирські й регентсько-дяківські курси періоду Другої світової війни (прот. І.Швець), що стали єдиною формою духовної освіти в умовах нацистського режиму.

Осібне місце в загальному контексті збірника посідають й матеріали стосовно розгляду специфіки архітектурного будівництва на волинських теренах під впливом доби Прогресу, що залишила чимало яскравих пам'яток архітектури, скульптурних зразків та розмаїтих форм декоративно-ужиткового мистецтва, що використовувалося не лише у прикрасах побуту населення, осель, але й в оздобленні храмів, замкових каплиць тощо. А дерев'яна скульптура, що зберігається у фондах Олеського монастиря на Львівщині, взагалі повинна скласти окрему сторіну у вивченні вітчизняного культурно-мистецького процесу Західної України доби пізнього бароко. Вони виведені в окремий, ІV розділ – **«Замкове і садово-паркове мистецтво Волині»**.

Однією із таких пам'яток є Вишневецький садово-парковий ансамбль на Тернопільщині. Співробітники цього комплексу намагаються акцентувати увагу на різних гранях його забудови, численних реставраціях та оснащенні. У першій розвідці (Л.Шиян) звернуто увагу на принципи будівництва палацу та періоди у його становленні. Підкреслено, що у Вишневецькому наявна спроба включення в архітектурний контекст фортифікаційної забудови французького типу палацового ансамблю з двома дворами на одній осі та двотерасним садом, розміщеним збоку, на другій осі, утім паралельно до головної забудови. Автор, на підставі наявних в архівах цього комплексу матеріалів, наводить точки зору дослідників на специфіку архітектурного планування та намагається з'ясувати авторство пам'ятки.

Цей матеріал певною мірою розширює дослідження М.Кибалюка, головною метою якого є аналіз провідних тенденцій у садово-парковому мистецтві тогочасної Волині. Однак, якщо перший автор акцентує увагу на діяльності М.С.Вишневецького у розбудові комплексу, то М.Кибалюк аналізує специфіку ландшафтного парку, закладеного Мішалом Мнішеком і здійснює спробу порівняльного аналізу цієї пам'ятки із подібними штучними насадженнями волинських земель.

Окреслену проблематику доповнюють публіцистичні розвідки відомого історика-архівіста з м. Луцьк В.Є.Рожка, предметом уваги якого є оригінальні архітектурні пам'ятки Волині, зокрема й її монастирі.

Завершують збірник матеріали конференції розвідки, віднесені до розділу V – **«Фольклорно-етнографічні традиції Волині: історичний контекст»**.

Тут розміщена переважно інформація, що стосується народознавчого чинника у достатньо широкому його розмаїтті – весільних обрядів жителів Волині та Полісся і використання в них певних традиційних форм, як це, приміром досліджує аспірант Інституту народознавства (Львів) НАН України В.Р.Немец на прикладі коровайного обряду, обмежуючи свою розвідку другою половиною ХІХ – початком ХХ століття; чи впливу німецьких колоністів на культурний аспект у життєдіяльності населення волинських теренів, охоплюючи історичний період від давньоруської київської держави і до початку Другої світової війни (О.В.Лукашук). Системність, дотримання національних традицій, велика працездатність, яскраве духовне життя, – наголошує автор, – це все те, що успадкувало місцеве населення від таких культурних контактів.

Звернемо увагу й на дослідження старшого наукового співробітника Рівненського обласного краєзнавчого музею Т.П.Пархоменко, яка чимало часу вивчає традиційний поліський одяг і намагається виявити особливості виготовлення сітчастих поясів і таким чином прослідкувати роль використання поясу у народних віруваннях та звичаях. Побудована на широкому використанні польових матеріалів, ця розвідка розкриває ще одну яскраву сторінку у культурно-мистецькій спадщині Волинського краю.

Узагалі перевагою фактично усіх представлених у збірнику матеріалів конференції є широке використання їх авторами джерел – інвентарних, метричних книг, реєстрів нерухомості, польових записів, архівних зразків тощо, збережених від тієї чи іншої доби, що

дають змогу уточнити кількість та якість наявних художніх колекцій, прослідкувати тенденції в організації шкільництва, мистецького поступу, соціально-економічного, демографічного та культурного розвитку загалом, співставити місцеві здобутки із культурною практикою інших країн, виявити еволюцію у світосприйманні і таким чином розширюють наше уявлення про межі культурно-мистецького процесу, допомагають скласти повноцінну історію культури волиського регіону.

РОЗДІЛ I.

БІБЛІОТЕКИ, АРХІВИ, МУЗЕЇ ЯК ЦЕНТРИ КОНЦЕНТРАЦІЇ ІНТЕЛЕКТУ НА ВОЛИНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

УДК 261.5 : 271.73 «15–17») 02

Ціборовська-Римарович І. О.
старший науковий співр., НБУВ,
канд. іст. наук (м. Київ)

Бібліотеки римо-католицьких монастирів Волині XVI–XVIII ст.: Історична доля, роль у монастирській діяльності, сучасний стан фондів (за фондами Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського)

Мета публікації – висвітлити історію надходження стародруків книгозбірень римо-католицьких монастирів Волині (за кордонами Волинської губернії та Луцько-Житомирської дієцезії) до фондів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – НБУВ), подати їхню характеристику за приналежністю до чернечих орденів, за кількістю та теперішньою дислокацією у фондах НБУВ, окреслити головні галузі використання фондів монастирських бібліотек у практичній діяльності монастирської братії.

Джерельною базою слугували стародруки книгозбірень римо-католицьких монастирів Волині, які зберігаються у фондах НБУВ, архівні документи, дотичні історії цих бібліотек. Об'єктами дослідження обрані стародруки книгозбірень єзуїтських колегіумів Кременця, Луцька, Острога, тринітарських монастирів Берестечка, Луцька, Теофіполя, монастирів Ордену реформатів у Дедеркалах та Кременці і монастирів Ордену босих кармелітів у Бердичеві й Вишнівці з огляду на те, що у фондах НБУВ зберігаються значні частини бібліотечних комплексів або великі групи книжок із перелічених монастирів.

На Волині монастирями були представлені майже всі головні ордени, що діяли в лоні Римо-Католицької Церкви у XVI–XVIII ст.: августиніанців, бернардинів, бонефраторів, василіян, домініканців, єзуїтів, капуцинів, кармелітів, босих кармелітів, місіонаріїв, піарів, реформатів, тринітаріїв, францисканців [12; 177–182]. Діяльність монастирів була підпорядкована одній меті, яку ставила перед ними Римо-Католицька Церква – розповсюдження й насадження католицького віросповідання на історично православних українських землях, що втілювалося через проповідницьку й місіонерську діяльність, підготовку нових кадрів духовенства, сферу освіти. Окрім того, орденські осередки забезпечували релігійні потреби населення католицького віросповідання, яке мешкало на волинських теренах. Монастирі вели господарство, дбали про репрезентативний бік релігійного культу, з яким були пов'язані архітектура храмів та монастирських будівель, оформлення їхнього інтер'єру, музичний супровід богослужінь. При монастирях були новіціати, школи, бібліотеки, архіви, аптеки, шпиталі, обсерваторії, ботанічні сади. Так чи інакше пов'язані життям з місцевою громадою, вони мали вплив на суспільно-політичні події, що відбувались у регіоні. Тож теза, що монастирі були осередками релігійного, політичного, освітянського, культурно-

го, економічного життя регіону, не підлягає сумніву. Без бібліотек монастирям неможливо було виконувати ті завдання, які ставила перед ними Римська курія. В свою чергу, ці завдання були окреслені та регламентовані орденськими статутами і конституціями, в яких в тій чи іншій формі фіксувалися завдання бібліотек, їхня організація, правила роботи. Це впливало з особливостей діяльності кожного окремо взятого ордену. А діяльність ордену віддзеркалювалася у складі і змісті бібліотечного фонду. На обсяг книжкового фонду монастирської книгозбірні впливали також давність монастиря, його потужність, місце серед інших монастирів ордену даної провінції, сприятливі або несприятливі політичні й природні явища (війни, евакуація фондів, пожежі, повені тощо).

Повноцінне функціонування монастиря було безпосередньо пов'язане з бібліотекою. Дослідження монастирських бібліотечних фондів поглиблюють і розширюють історію конкретного монастиря, дають можливість повніше висвітлити його роль в історії. Бібліотечні стародруки та рукописи є важливим інформаційним джерелом при дослідженні організації, комплектування та функціонування монастирських бібліотек. Своїми провенієнціями і маргінальними записами монастирські примірники часто надають цінну інформацію біографічного характеру про ченців даного монастиря, висвітлюють зв'язок «чернець – книга», дарчі записи авторів творів та добродійців монастирів подають унікальний фактографічний матеріал про розповсюдження того чи іншого видання і благодійницьку діяльність.

Сьогодні історія бібліотек римо-католицьких монастирів на етнічних українських землях, у т.ч. Волині, залишається малодослідженою сферою в історичному бібліотекознавстві. Діяльність римо-католицьких монастирів на Волині є невід'ємною складовою історії України та української культури. Всебічне дослідження її є актуальним у вітчизняній історичній науці. Відтворення історії монастирських книгозбірень, бібліографічна реконструкція їхніх фондів, історико-книгознавчий та джерелознавчий аналіз стародруків висвітлює один із аспектів цієї наукової теми. Бракує вичерпних, документально обґрунтованих публікацій, що дають відповіді на запитання: де нині зберігаються стародруки монастирських бібліотек, що існували раніше, і яких саме? Якими шляхами і коли вони потрапили до сучасних книгосховищ? Яка кількість цих стародруків збереглася до нашого часу? Які саме стародруки, якої тематики, яких друкарень були у фондах монастирських книгозбірень? Відтворення історії кожної монастирської книгозбірні дає можливість зробити крок на шляху бібліографічної реконструкції її фонду (якщо це дозволяє повнота джерельної бази), а відтак відтворити історико-культурну пам'ятку певної епохи і регіону у вигляді наукового каталогу бібліотеки.

Читання книжок належало до обов'язків членів практично всіх орденів, що були визначені конституціями. Воно ставало підґрунтям розумової праці, одним із шляхів до духовної досконалості ченців. З книжками було пов'язане писання та виголошення проповідей, наукова і письменницька діяльність членів орденів.

Виходячи із засад, якими керувалися монастирі, можна виокремити такі сфери їхньої діяльності, що в тій чи іншій мірі пов'язані з бібліотекою і потребували використання друкованого слова: духовне та інтелектуальне життя, пасторська і місіонерська діяльність, благодійницька, освітянська, культурна діяльність. Роботи з книжками потребувало дотримання визначених статутом і конституціями норм орденського життя, виховання та підготовка нових членів ордену, душпастирська діяльність, робота на освітянській ниві, медична і господарська діяльність, юридична сфера.

Книжки забезпечували роботу шкіл і колегіумів, що діяли при монастирях. Видання релігійної тематики відігравали важливу роль у духовному вихованні та формуванні особистості тих, хто готувався присвятити своє життя служінню Богу і Церкві. Без них не могли обходитися й ті, хто мав удосконалюватися на цьому шляху. Члени ордену повинні були знати документи, що регламентували орденське й монастирське життя, видання яких обов'язково знаходилися у книгозбірнях. Науково-богословська діяльність теж вимагала праці в бібліотеках.

Книжки ставали допомогою ченцям у їхній душпастирській діяльності, до якої належало виголошення проповідей, вислуховування сповідей, завідування парафіями, опіка над релігійними братствами, місіонерська діяльність. Все це вимагало міцного підґрунтя, яким, у першу чергу, були добре підібрані книжки. Близькою до душпастирської діяльності є утримання шпиталів і притулків для бідних і немічних. Надання допомоги хворим потребувало теоретичних медичних знань і практичного досвіду в лікуванні. У монастирських книгозбірнях були видання з різних галузей медицини. Як правило, найбільше книжок було з фармації.

Без книжок неможливо було утримувати публічні школи, що діяли при монастирях. Їх треба було забезпечувати відповідної літературою і підручниками згідно навчальних програм.

Функціонування монастирів вимагало зв'язків із світським, «зовнішнім» світом, що проявлялися, окрім лікарської справи, в організації друкарень, сакральному будівництві, малярстві, музиці. Тож у бібліотеках зберігалися видання з архітектури, історії мистецтв, нотні видання духовного співу. Ведення монастирського господарства, численних судових справ вимагало обізнаності й фахової підготовки в цих галузях, яку забезпечувала в т. ч. і економічно-господарська та правнича література.

Так склалося історично, що НБУВ сьогодні є однією з найпотужніших джерельних баз в Україні для історичного бібліотекознавства при дослідженні книгозбірень римо-католицьких монастирів Волині XVI-XVIII ст. Частина стародруків із волинських монастирів зберігається у фондах НБУВ як окремі колекції у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ (далі – ВІК). Це – бібліотека Бердичівського монастиря Ордену босих кармелітів (понад 5000 од. зб.), бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму (бл. 619 од. зб.), бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму (загалом понад 520 од. зб. із провенієнціями цієї книгозбірні), бібліотека Вишневецького монастиря Ордену босих кармелітів (загалом понад 240 од. зб. із провенієнціями цієї книгозбірні). Інша частина монастирських стародруків не виділена в окремі колекції і зберігається у складі бібліотечних фондів інших інституцій, куди вони влилися в процесі реорганізації установ та осередків Римо-Католицької Церкви в Україні, що відбувалася починаючи з другої половини XVIII, впродовж XIX ст. та після Жовтня 1917 р., наприклад, книжки з бібліотек луцьких (понад 35 од. зб.), берестецьких (понад 30 од. зб.), теофіпольських (15 од. зб.) тринітаріїв, дедеркальських (понад 21 од. зб.) і кременецьких (понад 15 од. зб.) реформатів знаходяться зараз некомпактно у фонді бібліотеки Луцько-Житомирської дієцезіальної семінарії (далі – ЛЖС) у ВІК. Поодинокі стародруки з провенієнціями Луцького єзуїтського колегіуму зберігаються у фонді бібліотеки Київського університету св. Володимира та колекція відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (далі – ВСРВ). Окремі примірники названих монастирських книгозбірень та низки інших монастирів, у тому числі стародруки любарських домініканців і дубровицьких василіанів, зберігаються у видавничих та хронологічних колекціях ВСРВ: у колекціях інкунабулів, палеотипів, альдин, етьєнів, плантенів, ельзевірів, колекції видань другої половини XVI – початку XIX ст., надрукованих латинським шрифтом, колекції рідкісних видань. Визначити тепер приналежність книжки до конкретної монастирської бібліотеки, якщо вона знаходиться у складі іншого фонду, можна тільки за провенієнціями, переглядаючи фонди *de visu*: за власницькими записами, екслібрисами, суперекслібрисами, давніми шифрами тощо, або ж за друкованими каталогами колекцій інкунабул, палеотипів і альдин [2, 3, 11].

Стародруки з книгозбірень єзуїтських колегіумів мають відповідні записи латинською мовою, що засвідчують їхню приналежність колегіумним бібліотекам: «*Collegii Cremencensis Societatis Jesu*», «*Collegii Luceoriensis Societatis Jesu*», «*Collegii Ostrogiensis Societatis Jesu*». Стародруки з книгозбірень тринітарських монастирів на своїх сторінках мають відповідні записи латинською мовою, які констатують приналежність примірника цим монастирям: «*Ad Bibliothecam Conventus Luceoriensis Ordinis Discalceatorum Sanctissimae Trinitatis de Redemptione Captivorum*», «*Pertinent ad Bibliothecam Conventus Berestecensis*

Ordinis Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum», «Conventus Theophilpoliensis Ordinis Sanctissimae Trinitatis». Обсяги фондів названих тринітарських бібліотек у XVIII ст. склалися відповідно з бл. 1470 тт., бл. 1500 тт., 610 тт. [15; 175]. Стародруки луцьких, берестецьких тринітаріїв та любарських домініканців мають, окрім записів, на форзацах, ще й шрифтові екслібриси друкарського виробництва кінця XVIII – початку XIX ст. Отці реформати з Кременця та Дедеркал свої книжки відмічали такими записами: «Conventus Cremenecensis Patrum Reformatorum», «Applicat Bibliothecae Conventus Dederkaliensis Patrum Reformatorum», отці кармеліти з Вишнівця та Бердичева – «Conventus Visniovecensis Carmelitarum Discalceatorum», «Conventus Berdiczoviensis Carmelitarum Discalceatirum». Бібліотека Дедеркальського монастиря Ордену реформатів налічувала у своєму фонді до 3000 тт. [15; 175].

Перша хвиля перерозподілу бібліотек волинських римо-католицьких монастирів почалася після 1773 р. Книгозбірні названих єзуїтських колегіумів припинили своє функціонування в цих інституціях із закриттям колегіумів у зв'язку з касацією Товариства Ісуса. Книжки Кременецького єзуїтського колегіуму влилися до бібліотеки Волинського ліцею у Кременці і в 1833 р. в її складі надійшли до бібліотеки Київського університету св. Володимира. У 1927 р., згідно з постановою колегії Народного комісаріату освіти УСРР від 2 серпня 1926 р., фундаментальну бібліотеку Університету і книжки студентського відділу, загальною кількістю 500 тис. томів, було передано до ВБУ [9].

Книжки Острозького єзуїтського колегіуму потрапили до бібліотеки Волинської православної духовної семінарії. Разом із нею вони «мандрували» Волиню, поки не «осіли» у 1901 р. у Житомирі. Після Жовтневого перевороту 1917 р. семінарська бібліотека надійшла до Волинського краєзнавчого музею. Згодом разом із його книжковими фондами була передана до ВБУ [7].

Книжки бібліотеки Луцького єзуїтського колегіуму, що неодноразово у XIX ст. страждала від пожеж, влилися до фондів бібліотеки Луцького капітулу [13; 443-444]. Бібліотека Луцького капітулу теж надійшла до Волинського краєзнавчого музею і у 1932 р. була передана до ВБУ.

Друга хвиля перерозподілу бібліотечних фондів римо-католицьких монастирів Волині була викликана реакцією російської влади на польське Листопадове повстання 1830-1831 рр. Масове закриття римо-католицьких монастирів у 1832-1833 рр. після придушення повстання призвело до того, що книжки частини скасованих монастирів перевозилися до монастирів відповідних орденів, що залишалися функціонувати, а частина надійшла до бібліотеки ЛЖС. У 1832 р. було закрито монастирі реформатів у Кременці, тринітаріїв у Берестечку та Теофіполі, босих кармелітів у Вишнівці. Монастир тринітаріїв у Луцьку проіснував до 1850 р. [10]. Кременецький монастир Ордену реформатів був чинним до 1807 р., а Дедеркальський монастир проіснував до 1891 р. [1; 140].

Після бурхливих соціально-політичних подій, викликаних Жовтневими подіями 1917 р., волинські книжкові фонди почали концентрувати у фондах створеного Волинського музею в Житомирі. Згідно з постановами Президії Укрнауки від 2 червня 1928 р. і колегії Наркомпросу від 2 липня 1928 р. книжкові фонди Волинського краєзнавчого музею передано до ВБУ в Києві. Передача фондів закінчилася у жовтні 1932 р. [5; 66]. В їхньому складі надійшла бібліотека ЛЖС, де були стародруки з названих тринітарських монастирів, Любарського домініканського монастиря, Луцького єзуїтського колегіуму.

Бібліотека Бердичівського монастиря Ордену босих кармелітів після його закриття російською владою 1866 р. зберігалася при бердичівському Маріїнському парафіяльному костелі. За пропозицією попечителя Київської навчальної округи на засіданні Ради Університету було розглянуто питання про долю бібліотеки скасованого Бердичівського монастиря і передачу цінних видань до університетської бібліотеки. Для його вирішення надіслано від київського, подільського і волинського генерал-губернатора до університету рукописний каталог бібліотеки (нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ, ф.1, № 6413) і створено комісію під головуванням професора кафедри слав'янської філології О. О.Кот-

ляревського. Восени 1878 р. бібліотеку перевезено до Києва у кількості 6502 тт. [4; 40-44; 6]. У бібліотеці Київського університету св. Володимира вона зберігалася окремим фондом. У складі університетської бібліотеки 1927 р. її було передано до ВБУ.

Бібліотека Вишневецького монастиря Ордену босих кармелітів у 1816 р. налічувала 1327 томів [14; 186]. Після закриття монастиря 1832 р. книгозбірня втратила свою цілісність. Частина бібліотеки, майже все зібрання, влилася до бібліотеки Вишневецького замку. За архівними документами надходження налічувало 283 томи 195 найменувань [ЦДІАУК, ф. 250, оп. 3, спр. 25, арк. 54-56]. Бібліотека ж Вишневецького замку кн. Вишневецьких – гр. Мнішків у 20-х рр. ХХ ст. надійшла до ВБУ. Вочевидь, після скасування монастиря у Вишнівці, група книжок вишневецьких кармелітів потрапила до бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів, бо нині в бердичівській колекції є стародруки з провенієнціями вишневецької книгозбірні [8].

На підставі проведеної евристичної роботи в фондах НБУВ та джерелознавчого аналізу провенієнцій стародруків можна констатувати, що сьогодні у фондах НБУВ зберігаються компактні книжкові комплекси бібліотек Кременецького та Острозького єзуїтських колегіумів, Бердичівського та Вишневецького монастирів Ордену босих кармелітів, розпорошені бібліотечні комплекси берестецьких, луцьких, теофіпольських тринітаріїв, любарських домініканців, дедеркальських та кременецьких реформатів, дубровицьких піарів. Зберігається також невелика група стародруків, що належала луцьким єзуїтам та поодинокі примірники з бібліотек городиських взутих кармелітів (ВСРВ, Pl. 81), топориських взутих кармелітів (ВСРВ, In. 232 a), старокостянтинівських капуцинів (ВСРВ, In. 373) тощо. Продовження роботи з фондами дасть нову інформацію про монастирські бібліотеки, стародруки яких тепер зберігаються в НБУВ і внесе уточнення в кількісні показники, подані у публікації.

Джерельні приписи

1. Булатова С.О. Архів реформатів Руської провінції (Provincia Russia) / С.О.Булатова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1999. – Вип.2. – С.136-141.
2. Каталог інкунабул / Уклав Б.Зданевич; Упорядник Г.І.Ломонос-Рівна. - К.: наукова думка, 1974. – 249 с.
3. Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В.И. Вернадского НАН Украины / Сост. М.А.Шамрай. – К.: Наукова думка, 1995. – 545 с.
4. Колесник Е.А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР / Е.А.Колесник. - К.: Наукова думка, 1988. – 113 с.
5. Міщук С.М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського / С.М.Міщук. – К., 2007. – 242 с.
6. Университетские известия. – К., 1877. – № 11. – С.5; № 12. – С.4; 1879. – № 3. – С.18.
7. Ціборовська-Римарович І.О. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду / І.О.Ціборовська-Римарович // *Наук. зап. Історичні науки / Національний університет «Острозька академія».* – Острог, 2008. – Вип. 13. – С.378-392.
8. Ціборовська-Римарович І.О. Книгозбірня монастиря Ордену босих кармелітів у Вишнівці: історія та книгознавча характеристика фонду / І.О.Ціборовська-Римарович // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 2009. – Вип. 13. – С.139-155.
9. Ціборовська-Римарович І.О. Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму: історія, склад і зміст фонду / І.О.Ціборовська-Римарович // *Студії і матеріали з історії Волині,* 2009. – Кременець, 2009. – С.194-115.
10. Ціборовська-Римарович І.О. Бібліотека Луцького монастиря Ордену тринітаріїв: історична доля та шляхи надходження до Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського / І.О.Ціборовська-Римарович // *Старий Луцьк. Науково-інформаційний зб.* – Луцьк: Терен, 2010. – С.146-156.
11. Шамрай М. Альдини в бібліотеках України: Каталог / М.Шамрай. – К.: Ақдемперіодика, 2008. – 138 с.
12. Шостак І. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. / І.Шостак. – Білий Дунаєць; Острог, 2005. – 200 с. (Бібліотека «Воляннн з Волині». – Т. 42).
13. Chwalewik Ed. Zbiory polskie: Archiwa, Biblioteki, Gabinety, Galereje, Muzea. – Warszawa; Krakow, 1926. – Т.1. – S.443-444.
14. Gizycki J. M. Klasztor oo. Karmelitow bosych w Wisniowcu // *Rocznik Wolynski.* – Rowne, 1939. – Т.8. – S.186.
15. Pidlypczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w ХVІІІ-ХVІІІ wieku. – Wroclaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, 1996. – 190 s. (Acta Universitatis Wratislaviensis № 1815).

Резюме

Стаття присвячена бібліотекам римо-католицьких монастирів Волині XVI-XVIII ст. і висвітлює шляхи надходження їхніх стародруків до фондів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, сучасну локалізацію в її фонді. Подається кількісна характеристика виявлених книжок за бібліотеками, чернечими орденами, характеризується роль бібліотек у діяльності монастирів.

Ключові слова: бібліотеки римо-католицьких монастирів, чернечих орденів, книга.

Summary

The article is devoted the libraries of catholic monasteries of Volini XVI-XVIII an item and lights up the ways of receipt of their стародруків to the funds of the National library of Ukraine the name of V.I.Vernadskogo, modern localization in its fund. Quantitative description of found out books is given after libraries, monastic orders, the role of libraries is characterized in activity of monasteries.

Key words: libraries of catholic monasteries, monastic orders, book.

УДК 930.25 (477.81)

Близняк М.

співробітник Національного ун-ту
«Острозька академія» (м. Острог)

Метрична книга острозького новоміського Свято-Воскресенського храму як джерело з історії Острога XVIII століття

Історія Острога, як і всієї Волині періоду XVIII століття, до сьогодні є недостатньо дослідженими. Тож одним із важливих джерел того часу залишаються метричні книги православних храмів, в яких відображена церковна, соціально-економічна, демографічна та ін. історія того чи іншого краю. До таких джерел із минулого старовинного волинського міста Острога належить метрична книга новоміської острозької Свято-Воскресенської церкви XVIII ст. Зберігається вона в Інституті Рукописів бібліотеки ім. В.Вернадського НАН України [4]. У статті зроблено спробу аналізу книги з погляду її інформативності.

Це унікальне джерело охоплює хронологічний відтинок – 1735-1788 рр. У метричній книзі відображено лише справи православних, що мали відношення до святині. На нашу думку, введення її до наукового обігу сприятиме поповненню джерельної бази з історії древнього Острога.

Історія Свято-Воскресенської церкви, попри її багатовікове функціонування в місті Острозі, до сьогодні залишається недостатньо дослідженою. Власне, першим дослідником святині став Станіслав Кардашевич (1826-1887 рр.) – суддя острозького повітового суду. У його польськомовній монографії «Давня історія міста Острога. Матеріали до історії Волині» (1913 р.) знаходимо окремі відомості про Свято-Воскресенський храм. Дослідник ще мав можливості в XIX ст. попрацювати з існуючими в тому часі документами, які не дійшли до нас.

Історія церкви представлена також на сторінках фундаментальної праці М.Теодоровича [7]. Приділено незначну увагу їй і в праці А.Новоселецького [5]. Минуле храму, проблеми його заснування і подальшої історії подано й в енциклопедичному джерелі за авторством Т.Вихованця [3; 395]. Окремі відомості з історії храму містяться в газетній статті В.Білецької, присвяченій 100-літньому ювілею від дня побудови сучасної святині [2]. Використано також опубліковані В.Атаманенком документи [6]. Фрагментарні відомості про неї вдалось віднайти автору і в Центральному державному історичному архіві м. Києва (далі – ЦДАІАК) у фонді 442 – Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор [8].

Храм Св. Воскресіння Христа (така його назва вказана у метриці) побудований на Новому місті (південна частина), ймовірно, наприкінці XVI ст. У праці М.Теодоровича зазначено: «Церковь во имя Светлаго Воскресения Христова упоминается в XVI веке в документах Луцкого бывшего Братского монастыря. Деревянная. Ныне (кінець XIX ст. – М.Б.) существует в предместьи Новое место» [7; 655]. У 1591 р. згадується священник цієї церкви Григорій [3; 397]. У ревізії володінь князя Олександра Острозького 1620 року на Застав'ї

(назва Нового міста в документах) згадується церква «Воскресіння» та «піп воскресенський» [6; 198-199]. Під час подій «острозької трагедії» 1636 р. «ішли священники всі со крести от замкової церкви до храму воскресенія Христова на новое місто» [1; 138-139].

Анна-Алоїза Ходкевич, під керівництвом якої здійснювалась розправа над православними, учасниками повстання, серед інших зачинила і Воскресенську церкву. Після цих трагічних подій церква занепадає. Острозький краєзнавець А.Д.Новоселецький у нарисі «Острог на Волині» про цю історичну пам'ятку відзначив так: «церква Воскресенська на Новому Містечку. Час її побудови невідомий. Однак вона вже існувала до 1657 р., бо саме в цьому році Олександр Конєцпольський затвердив надані їй давні привілеї на землю» [5; 114]. За свідченням вже згаданого М.Теодоровича копія цього документу існувала ще в другій половині XIX ст. На наш погляд, вона могла зберігатись в тому часі при церкві.

Привілеї на володіння церковною землею надавались церкві і іншими володарями міста – 3 лютого 1713 р. Станіславом Яблоновським, 8 січня 1760 р. – Яном-Каєтаном Яблоновським. 30 липня 1768 р. Антоній Яблоновський підтвердив фундацію Йозефа Опученько, який надав на Новоміську церкву свій хутір в Самочині, а також прибутки зі свого торговельного закладу у розмірі 200 злотих [2; 1]. Власники частини Острога князі Яблоновські затверджували настоятелів церкви. 9 липня 1713 р. князь Станіслав затвердив на цю посаду Петра Васильківського. На початку XIX ст. настоятелем храму став Антоній Рафальський – перший вікарний острозький єпископ із титулом «варшавський», в минулому намісник Почаївської лаври. Згодом він посів високе місце в ієрархії Православної церкви, обійнявши посаду митрополита Новгородського і Петербурзького. Імена наступних священників, на жаль, ще невідомі [2; 1]. З 1879 р. настоятелем церкви служив 10 років Стефан Денбновецький [7].

У звіті за 50-ті рр. XIX століття Волинському генерал-губернатору про стан православних церков у містах Волинської губернії теж знаходимо відомості про функціонування цієї церкви: «того же города Острога самостоятельная Воскресенская церковь составляет из мещан нового места, коих числится 430 ... Построена в 1672 году, зданием деревянная с такою же колокольнею» [8; арк. 59]. Проте, слід уважніше поставитись до твердження автора цього звіту. Швидше за все йдеться про відбудову на старому місці церкви, але в жодному разі не про заснування. Є відомості про те, що відбудова церкви з дерева була здійснена на кошти жителів Нового міста. Вона розташована на 50-70 м на захід від нинішнього храму, на березі річки Вілії [2; 1].

Відомо також і про окремі суперечки за сіножаті цієї церкви, що відбувались на початку XIX ст. Новий власник об'єданого в єдине ціле Острога князь Кароль Яблоновський силоміць відібрав сіножаті на Новому місті, що належали церкві.

Отже, в джерелах та літературі не знаходимо відомостей про конкретну дату заснування церкви (відсутня вона і в метричній книзі). Найімовірніше, слід вважати найраніший час побудови – кінець XVI ст. Очевидно, на час побудови церква була дерев'яною і після багаточисленних пожеж доводилося проводити її відбудову. Наприкінці XIX ст. двохсотлітній храм на березі р. Вілії почав осідати. Це було спричинено, зокрема, частими розливами річки, тому стару церкву з дерева розібрали. Сучасний Свято-Воскресенський храм із каменю почали будувати 1903 р. на підвищеному місці, а вже з 1910 р. у ньому здійснювали богослужіння. В 2009-2010 р. в храмі здійснено капітальний ремонт силами православної громади міста та за фінансової підтримки благодійників. У цьому році він відсвяткував свій 100-літній ювілей [2].

Метрична книга Свято-Воскресенського храму містить 119 аркушів оригіналу, структурно розподілена на чотири частини. Перша її частина містить невелику передмову, де обґрунтовано потребу у створенні цієї книги – кожен парафіяльний священник зобов'язаний «в своей церкви четыре книги имети к написанию: в первой крещаемых; во второй же венчаемых в преобщение брака; в третьей же живих и сущих в его парохии; в четвертой же умирающих; в всех сих да имать си церкви образов» [4; арк. 1].

Перша частина книги подає список усіх тих, хто був хрещений в церкві Св. Воскресіння (це аркуш 1-31 зі зворотами). При ритуалі хрещення, як зазначено в передмові, священик велику увагу звертав на те, чи батьки дитини були законно вінчані. В іншому разі він робив певні записи у книзі. Метрика розпочата 14 березня 1735 р. записом про хрещення Венедикта – сина ієрея Івана Кононського, який і проводив богослужіння у цьому храмі певний час і завершується книга квітнем 1761 року. Всього за означений вище час (близько 26 років) охрещено, за нашими підрахунками, 492 особи. Цікаво, що обряд хрещення новонародженого Венедикта проводив не священик цієї церкви Іван Кононський (а разом із тим і його батько), а ієрей Василій Голенковський (на подальших сторінках метрики його прізвище ще зустрічається). Названо також вже другу дружину о. І. Кононського – Катерину. У кожному записі про хрещення, що був досить коротким, але носив важливе інформаційне навантаження, фіксувались відомості за такою схемою: рік, місяць і день здійснення обряду над новонародженим (ою) (чи вже літньою людиною, оскільки проводились і такі хрещення); ім'я та прізвище священика, який здійснював цей обряд, його сан; відомості про батьків (імена, законно вінчані чи ні) та хрещених батьків (їх віросповідання); якщо хрещені батьки були прихожанами храму, то це теж зазначалось. Під час запису відомостей про батьків часто замість прізвища вказано професійну зайнятість як от: гончар, пасічник, мельник, маляр, мечник, лучник, коваль, тесля, кушнір, бондар, кучер, куховарка замку. Отже, книга дає певні уявлення про зайнятість православного населення Нового міста, яка була досить різноманітною. Цікаво відзначити й інші моменти, що впливають із записів. Ієрей Іван Кононський проводив хрещення, згідно записів книги з дня народження свого сина Венедикта (з 14 березня 1735 р. по липень 1759 р.). Після того, записи про проведення церковних обрядів саме ним відсутні. З'являються інші священики з найближчих храмів для проведення богослужінь: ієрей святопречистенський Павло Суружкевич, ієрей Яків Котович, ієрей Федір Котович (який вже пізніше згадується як адміністратор острозької церкви Св. Воскресіння). Вже в січні 1760 р. зазначено ім'я ієрея Венедикта Кононського, який був сином Івана Кононського і в віці майже 25 років отримав сан ієрея. Відтак можна стверджувати про спадковість цієї професії. Подібно до того, як вже згадувалося вище імена священиків Якова і Федора Котовичів. Проте в цьому випадку нам точно невідомо, в яких родинних зв'язках перебували останні двоє.

Друга частина книги – Метрика (чи опис) проведених вінчань «Вторая Метрика сиречь оупись бракъ приемящихъ малженства» (з 1 березня 1739 р. – по 1759 р.; розпочата з аркуша 32 і завершена аркушем 43). Обряд вінчання проводив ієрей Іван Кононський. Час від часу, при відсутності ієрея, вінчання проводив регент. Запис про вінчання мав такий зміст: «Року 1741 [в кириличній графіці] дня 18 [в кириличній графіці] януарія. Азь ієрей Іванъ Кононскій по трехъ заповедехъ венчахъ младенца Петра Гавриловича Гончара со дочерею Агафією Киселевною со Слободки Грицка Гончара съ родителей биша Стефан Торчицкий, Андрей Хамратюк, Николай Чупринка и прочия» [4; арк. 33 зв.]. Слід згадати і те, що під час запису даних про вінчаних, зазначалась їх соціальна приналежність: селянин, міщанин та іноді згадано частину міста чи населений пункт, де проживали наречені (наприклад, вулиця Татарська, передмістя Нове місто; Дорогоща, Слобідка – села, що належали до приходу Свято-Воскресенського храму; Мощаниця та м. Луцьк). Отже, можливе встановлення географії шлюбів, що проводились у церкві з книги записів про вінчання. Також, що цікаво, певним чином доповнюються відомості про соціальну стратифікацію православних Нового міста.

Наступна складова частина книги має назву «Сіє начертание книг метрики усопших людей». Розпочата вона 1746 р. і завершується 1759 р. Об'єм її невеликий – 7 аркушів, записи в яких досить хаотичні. За їх допомогою вдалось встановити демографічні процеси, що відбувались на Новому місті серед прихожан цього храму. Після певних підрахунків було встановлено, що народжуваність перевищувала смертність більше ніж у два рази (за 1757, 1758, 1759 рр. – 81 особа народилась, а 35 померли). Однак, на нашу думку, про більш загальну демографічну картину на такому прикладі, який обіймає лише три роки говорити

для XVIII ст. не доводиться. Такі висновки носять більш ілюстративний характер. Знаходимо також й інші відомості: про матір ієрея острозького новоміського храму Івана Кононського – Катерину Шахневичовну, запис про смерть якої датований 1759 р. [4; арк. 94]. З цієї ж книги довідуємося ім'я одного з деканів острозьких церков – його названо з такою посадою під 1768 р. – вже згадуваний вище Василь Голенковський.

Інша складова метрики – книга доходів у вигляді таблиць, що ведені польською мовою спочатку без датування. Саме у цій книзі зустрічаємо опис церковного майна, серед якого згадуються срібні та позолочені келихи, ліхтарі, дзвони тощо. Окремо виділено детальний опис образів – Матері Божої, Св. Миколи, Ісуса Христа та ін. Важливо згадати і про церковні книги: євангелія друку київського, апостол, Псалтир, Тріодь Пісна і Тріодь Цвітна, Октоїх, акафісти друку львівського. Реєстр церковного майна проведений та зафіксований у книзі п. Туркевичем, який вказав на необхідність його для звітності перед деканом. Джерелом основних грошових прибутків церкви були пожертвування мирян, плата за проведення обряду хрещення, вінчання, поховання, пожертвування шпиталю. Дана книга включає і реєстр витрат. В основному вони були спрямовані на ремонт книг, підсвічників, дзвонів, самого храму; також виплата грошей дякові, паламарю, регенту. Окремий пункт витрат становила закупівля для церковних потреб вина, ладану та ін. Наступна частина книги витрат-доходів є продовженням попередніх записів і має назву «Rejestr Praznikowy».

Необхідно також підкреслити мовно-стилістичні особливості написання книги. Окремі її частини написані українським скорописом XVIII ст., в яких простежується вплив польської та російської мов. Наприклад, такі назви місяців як жовтень – «октобрій», січень «януарій» і т.п. Час від часу трапляються записи латиною «Anno dni (скорочення – domini) 1755». У цьому році, як видно із запису в книзі, було здійснено ревізію візитатором Іваном Летавським [4; арк.21]. Очевидно такі ревізії книг час від часу могли відбуватись у церкві.

Отже, введення до наукового обігу невідомої раніше метричної книги розширює джерельну базу з історії Острога періоду XVIII ст. Дане джерело подає відомості з соціально-економічного становища храму, демографічної ситуації середини XVIII ст., проливає світло на розмаїття професійної зайнятості мешканців міста, їх соціального статусу.

Джерельні приписи

1. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець / О.Бевзо. – К., 1971.
2. Білецька В. Свято-Воскресенський храм відсвяткував сторічний ювілей / В.Білецька // Замкова гора (Острог). – 2010. – 17 липня. – №28 (626). – С.1-2.
3. Вихованець Т. Церква Воскресенська / Т.Вихованець // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 2008.
4. Інститут Рукописів бібліотеки ім. В.Вернадського НАН України. Колекція Лебедева. – № 570.
5. Новоселецький А.Д. Острог на Волині. Науково-популярний нарис із найдавніших часів до початку XX ст. / А.Д.Новоселецький. – Острог, 1999.
6. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. – Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004.
7. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И.Теодорович. – Почаев, 1889. – Т.2. – С.655.
8. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.290. – Од.зб.139Б.

Резюме

Розглядається Метрична книга міського Свято-Воскресенського храму міста Острога як важливе джерело вивчення місцевої історії.

Ключові слова: метрична книга, храм, місцева історія.

Summary

Rozgyadaet'sya the Metrical book city Holiday-Voskresenskogo of temple of city Fish-fork as a source of study of local history is important.

Key words: metrical book, temple, local history.

Кириличні стародруки XVI–XVII століть із фондів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, що походять зі збірок Рівного та Рівненщини

У силу різних обставин склалося так, що культурні надбання Волині і Полісся – церковне начиння, ікони, картини, інші культові речі, давні рукописні та друковані книжки, що створювалися та побутували на цих територіях, на сьогоднішній день набагато краще збережені і представлені в інших місцях далеко поза межами цього регіону. Окрім історичних процесів – війн, повстань, пожеж, пограбувань, нищень через конфесійні розбіжності, а також накопичення пам'яток у регіональних центрах – Житомирі, Луцьку, Володимирі, мали місце значні штучні перерозподіли культурних пам'яток XIX–XX ст. на користь російських збірок, переважно Москви й Петербурга та продаж вартісних раритетів за валюту у 1920–1930 рр. до європейських та американських колекцій. Тому на цьому тлі позитивно сприймаються факти накопичення волинських пам'яток у столичних музеях, бібліотеках й архівах в Україні – йдеться про збірки Києва та Харкова.

Об'єктивну оцінку цих різномірних процесів та їх наслідків доведеться формувати вже наступним поколінням дослідників, і їм же віднаходити компромісний шлях повернення Волині її духовної спадщини, не виключено, у віртуальному вигляді. Наразі актуальним є розшук переміщених пам'яток, їх дослідження та введення в широкий науковий обіг. У цьому сенсі найбагатша Національна книгозбірня – Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського (далі НБУВ), зберігає велику кількість стародрукованих видань, що походять із багатьох збірок Волині, що надійшли до її фондів різними шляхами та в різний час. Упродовж кількох століть тривала інтенсивна міграція українців із західних регіонів до Центральної України, на Київщину і Лівобережжя. Вони часто везли з собою книжки, що осідали у місцевих церквах і монастирях, а за радянських часів поповнили фонди бібліотек, у тому числі й НБУВ.

Першим централізованим перерозподілом волинської спадщини на користь Києва стала передача книгозбірні Волинського ліцею з Кременця у 1834 р. до Київського університету св. Володимира [5; 15]. Стародруки із різних волинських збірок надходили до Київського університету й пізніше. В свою чергу, у 1927 р., унаслідок реорганізації цієї інституції фундаментальна бібліотека цього університету була передана Всенародній бібліотеці України при Українській Академії наук [5; 10; 3; 156–157] (далі ВБУ). У цій збірці небагато кириличних стародруків, але до її складу входила велика кількість як раритетних західноєвропейських видань, так і українських видань латинського шрифту.

Великий масив кириличних стародруків потрапив до Києва під час передачі збірок із Волині наприкінці XIX ст., а також унаслідок постреволюційного перерозподілу книжкових фондів у 20–30 рр. XX ст. Як відомо, у 1874–1877 рр. до Київської духовної академії передано чимало книжок із монастирських та церковних збірок Волинської єпархії, серед них збірки Почаївського Успенського, Милецького Миколаївського, Тригірського Преображенського та інших монастирів. У 1923 р. бібліотеку Київської духовної академії та Церквоно-археологічного музею при ній було передано до ВБУ (тепер НБУВ) [3; 72–73].

Значне надходження пов'язане і з передачею до ВБУ у 1932 р. збірки Волинського державного науково-дослідного музею із Житомира [3; 160–161; 6; 52], в складі якої знаходилися великі дореволюційні місцеві збірки, насамперед Волинського єпархіального давньосховища та Волинської православної духовної семінарії, багаті на кириличні стародруки. Як свідчить аналіз масиву стародруків, саме в складі збірки Волинського державного науково-дослідного музею із Житомира надійшли у переважній більшості кириличні старо-

друки, що походять із храмових збірок Рівного та Рівненщини, що є предметом нашого дослідження.

Зі збірок міста Рівного поки вдалося розшукати лише одну книжку. Це примірник Тріоді цвітної (Львів: Друкарня братства, 1688; шифр Кир.2618 п), на титульному аркуші якої міститься лаконічний запис запис олівцем, виконаний у ХІХ ст. «г. Ровно» (м. Рівне, обласний центр). Відповідні помітки олівцем проставлялися на книгах при передачі їх на тимчасове зберігання у Волинське єпархіальне давньосховище (Житомир), що засвідчує шифр цієї збірки «II, 545 dub. экз. 1». Цей шифр вказує на шлях надходження примірника до НБУВ через збірку Волинського науково-дослідного музею. У книжці вміщено ще один лаконічний запис про приналежність «церкви Басовской». Вігорідно, примірник походить із рівненського храму Різва Богородиці ХVІІ ст., розташованого на давній заміській території з історичною назвою Басів Кут. Примірник має оправу з коричневої шкіри з тисненням, стан його збереження засвідчує активне використання пам'ятки упродовж століть.

Приналежність до збірок Рівненщини демонструють стародруки, пов'язані із найдавнішими видавничими осередками України – острозькою та дерманською друкарнями. Один із 18 примірників найвизначнішої стародрукованої вітчизняної пам'ятки – Біблії (Острог, 1581; шифр Кир.765) було надано 1645 р. «рабом божим Яковом Глушковским» и малжонки... Ирины» на «монастыр [Милицкий] Рождества Пресвятои Богородици за игумена на тот час бывшаго Калистрата» [4; 162]. Йдеться про Мильчанський Різдвабогородицький монастир (зараз с. Мильча Дубнівського р-ну Рівненської обл.). У подальшому примірник увійшов до складу Фундаментальної бібліотеки Волинської православної духовної семінарії (Житомир), має печатку цього зібрання та наліпку із шифром «Рус. Отд. № 1. э. 3», а також ще один давній шифр «н. к. № 5-й».

Окрім згаданої Біблії (Острог, 1581) до збірки Мильчанського Різдвабогородицького монастиря, вірогідно, належить примірник ще одного острозького друку – «Книги о постничестве» Василя Великого (Острог, 1594; шифр Кир.744). Примірник має вкладний поаркушний запис «Сия книга... Климентія Холошеского писара [Єсавинского?], купная отца Сімеона протопопа [Єсавинского?] за золотих 20» [8; № 79; 72], надана монастиреві у 1634 р. «през... отца Пеладія Кропивницкого, на тот час игумені [Старческого?] монастыра». На титулі є кілька записів 1686 р. «Монастира Милчецкого». Однак цей примірник, на відміну від острозької Біблії 1581 р., не має шифрів Волинської православної духовної семінарії (Житомир). На нижньому форзаці книжки є штамп букіністичного магазину із датою придбання 16.X.1948 р. за 500 карбованців.

Запис, пов'язаний із побутованням примірника Октоїха (Дермань, 1604; шифр Кир.573) на Рівненщині, виконаний у грудні 1681 р. степанським міщанином Климентієм Черетенком [2; 145; 8, № 273; 153], який вклав книгу до храму Успіння Богородиці в селі Рокитному (Степань – зараз смт Сарненського р-ну Рівненської обл.; Рокитне – райцентр Рівненської обл.). Примірник дерманського Октоїха перебував у складі збірки Волинського єпархіального давньосховища (Житомир), шифр «II, 261». На ньому є ще кілька цікавих записів: «К сему Октоиху положил руку священник Феодор Скобелский пресвитер сновидовицкий, на сей книге подписался в 1798 г.»; «Смотрил в сию книгу села Рокитного Попович Иоанн Батуревич».

Примірник Апостола, надрукований у друкарні Почаївського Успенського монастиря 1783 р., перебував 1911 р. у Свято-Миколаївському храмі знаменитої Пересопниці (зараз с. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл.). На книжці міститься й більш ранній запис «Сия книга принадлежит к церкви Шостаковской 1846 года 23-го марта. Григорий Корольчук» [1; 25]. Йдеться про храм с. Шостаків (зараз Рівненського р-ну Рівненської обл.). Про пізніше перебування примірника у збірці Волинського єпархіального давньосховища свідчить шифр «II, 6».

Із села Білів (зараз Рівненський р-н Рівненської обл.), що є одним із давніх культурних центрів Волині, вірогідно, походить примірник Євангелія (Львів: Друкарня М.Сльозки, 1665; Кир.2576 п). Примірник містить недатований вкладний запис від імені Василя Дівочення

про внесок його до Білівського храму Благовіщення за отпущення гріхів, виконаний у XVII-XVIII ст. [8, № 150; 105–106]. Запис завірений священноієреєм Андрієм Рафаловичем. Книжка має шифр Волинського єпархіального давньосховища «II, 597».

Примірник Тріоди цвітної (Львів: Друкарня братства, 1688; шифр Кир.2617п) містить записи XIX ст. «с. Губковъ Ровен[ского] у[езда]» та «Церкви [Хуби]ковской Пресв. Параскевы» (зараз це с. Губків Березнівського р-ну Рівненської обл.). Давня дерев'яна Пятницька церква кілька століть існувала біля давнього замку у Губкові, поки не була спалена німцями 1943 р. Примірник Тріоди цвітної має шифр Волинського єпархіального давньосховища (Житомир) «II, 545 dubl. экз. 3».

Інший примірник цього ж видання – Тріоди цвітної (Львів: Друкарня братства, 1688; шифр Кир. 623) містить запис XIX ст. «с. Посягва Остр[озького] у[езда]» та шифр Волинського єпархіального давньосховища (Житомир) «II, 545 dubl. экз. 2». Зараз це с. Посягва Гощанського р-ну Рівненської обл. Із того храму походить і примірник Требника (Львів: Друкарня братства, 1682; шифр Кир.2606 п). Цікаво, що в майже повний примірник Требника львівського друку на початку вставлено титул аналогічного видання друкарні Києво-Печерської лаври 1736 р. Вірогідно, тут варто вбачати певні конфесійні міркування. У посягвинському храмі були також Євангеліє 1670 р., , Октоїх 1686 р., Тріодь пісна 1691 р., усі видання львівського братського друку, що фіксуються в архівних джерелах [7; 142], на жаль, їх у фонді НБУВ виявити не вдалося.

Примірник Апостола (Львів, Друкарня М. Сльозки, 1654, шифр Кир.599) має напис «Покровской церкви села Рясники» (зараз с. Рясники Гощанського р-ну Рівненської обл.) і шифр Волинського єпархіального давньосховища «II, 339, dubl. экз. 3».

Примірник Требника (Львів: Друкарня братства, 1695; шифр Кир.2698 п) містить запис синім олівцем «с. Срібно» – йдеться про давнє с. Срібне Радивилівського р-ну Рівненської обл. Поаркушний запис скрепою уточнює приналежність примірника Срібненській Свято-Михайлівській церкві Дубнівського повіту Волинської єпархії. Давніший поаркушний запис свідчить про купівлю примірника у 1708 р. Стефаном Громачеським у Бродях (зараз місто Львівської обл.) на ярмарку за 18 польських злотих і 6 грошей.

Примірник Євангелія (Львів: Друкарня братства, 1636; шифр Кир.2514 п) містить недаваний вкладний запис, судячи з почерку, XVII ст., про надання книжки Лаврином Нагурненком із жоною Марією до острожецької церкви «Святой и живоначальной Троици» «за стараннем священника отца Иякима Яцкевича» [8, № 130; 97-98]. Йдеться, ймовірно, про сучасне с. Острожець Млинівського р-ну Рівненської обл. Цей запис продовжують два наступні, в одному з них йдеться про те, що «раб Божий Тарасий, того Лаврена внук» дав кошти на оправу для Євангелія «за здравие и отпущение грехов своих» у 1700 р. Третій запис свідчить, що «раб божий Кузма з братом своим Петром Ивана Лавренчука сини оправили сие Евангелие» знову вже у 1790 р. Тобто книжкою опікувалося щонайменше п'ять поколінь роду Лавренчуків. Пізніший запис свідчить про перебування примірника в «Рогачевской Рождество Богородичной церкви» – вірогідно, йдеться про храм с. Рогачів Рівненського р-ну Рівненської обл. Примірник перебував у збірці Волинського єпархіального давньосховища (Житомир), його шифр «II, 334, 2-й экз.». Книжка має оправу з коричневої шкіри, декілька раз реставровану, судячи із записів, Лавренчуками. Також на примірнику є металеві застібки та жуки на нижній кришці у вигляді зірок.

Іноді вкладні записи на примірниках фіксують значні переміщення стародруків упродовж їх побутування. Так, примірник Євангелія (Львів: Друкарня братства, 1670; Кир.2601 п), згідно із поаркушним вкладним записом, незвично розміщеним зверху над кириличним текстом, купив 1681 р. «Ханыцин Павел з Дубна», «у неволи еще застающий», «у Цариграді» (тобто у Стамбулі, Турція) і вклав «до храму Святого великомученика Георгия до Дубна на предместю на Сурмычь» [8, № 156; 108]. Йдеться про м. Дубно, райцентр Рівненської обл. Дерев'яний Георгіївський храм у Дубні на Сурмичах існує до сьогоднішнього дня, згідно з публікаціями, храм побудований у 1700 р., тобто є наступником храму, для якого купувалося Євангеліє. У храмі зберігся високомистецький чотирирусний іко-

ностас із образами визначного майстра кінця XVII – початку XVIII ст. Іова Кондзелевича.

Попередній запис на тому ж примірнику Євангелія 1670 р., датований 1671 р. (зараз закреслений) свідчить, що до того книжка перебувала у Свято-Микільській церкві села Довгої Горішньої, «маєтности, до Воилова належачей» (зараз замість сіл Довга Горішня і Войнилів існує один населений пункт Довгий Войнилів Калуського р-ну Івано-Франківської обл.). Примірник походить зі збірки Волинського єпархіального давньосховища (Житомир), шифр «II, 455».

Частина видань побутувала на Острозчині. Серед них примірник Тріоди пісної (Львів: Друкарня М. Сльозки, 1664, шифр Кир. 606). У 1666 р. книжку придбав священник ієрей Кондратій Романович, прєзвітер П'ятницької Корецької церкви Нового міста за 25 злотих у місті Корці [8, № 449; 232] (зараз райцентр Рівненської обл.).

Через деякий час, у 1681 р. цю книжку у вдови Кондратія П'ятницького купила громада Хлапотинська, «маєтності їх милості отців іезуїтів Острозьких» вже за 30 золотих при свідках міщанах корецьких Пилипові Лазаревичу та Якову Поповичу П'ятницькому до Хлапотинського храму Різдва Богородиці (давнє містечко Хлатотин – зараз с. Красностав Славутського р-ну Хмельницької обл.). У подальшому книжка опинилася у збірці Волинської духовної семінарії (Житомир).

Примірник Євангелія (Львів: Друкарня братства, [1704], титул 1690 р.; шифр Кир.2638 п) містить великий вкладний запис 1717 р., в якому йдеться про те, що «Іоан Лукаш Моргулец, ротмистр его кролевской милости и цалой Речи посполитой, в ординации ясно свецоних князей Острозьких» купив книгу за 50 золотих і надав до храму Успіння Богородиці в селі [Коскові?] [8, № 177; 118]. На жаль, не вдалося локалізувати даний населений пункт. Вкладний примірник Євангелія має оправу із дощок, обтягнених фіолетовим вицвілим оксамитом, прикрашену наріжниками на верхній кришці та середником на нижній кришці із жовтого металу. Позолочений обріз примірника прикрашений тисненим орнаментом. На книжці були й інші прикраси, які не збережені. Походить примірник із Волинського єпархіального давньосховища (Житомир), має шифр «II, 20 dubl. 8-й экз.».

У храмі давнього села Розваж (зараз Острозького р-ну Рівненської обл.) зберігався і Требник львівського друку 1712 р. (шифр Кир.2769 п), він також має шифр Волинського єпархіального давньосховища (II, 465 dubl. экз. 5).

Поданий перелік демонструє лише перші наслідки встановлення історії побутування та шляхів надходження кириличних стародруків до НБУВ. Процес дослідження кирилических стародруків збірки НБУВ на предмет встановлення їх походження лише розпочався, тому оприлюднені результати можна вважати попередніми. Цей процес ускладнюється ще й тим, що у переважній більшості стародруків взагалі не вказано їх походження. Практично не вказується походження стародруків зі збірки Волинського науково-дослідного музею. Про приналежність до збірки Волинського єпархіального давньосховища свідчить лише характерний шифр, написаний олівцем або чорнилом на початкових аркушах. Шифр складається із римської цифри II, тобто «два», і через кому латинської цифри, іноді з позначенням номеру примірника «екз. 5». Подекуди олівцем написано, як правило, вкрай нерозбірливо, з якого населеного пункту якого повіту отримано відповідну книжку. Тому відчитання запису, розшифровка та локалізація конкретного населеного пункту спиймаються як евристичне досягнення.

Як видно із переліку, у храмах Рівненщини були представлені переважно видання друкарень Львівського Успенського братства та М.Сльозки, Почаївського Успенського монастиря, а також первістки волинських кирилических друкарень кінця XVI ст. – початку XVII ст. у Острозі та Дермані. Власницькі записи на примірниках засвідчують окремі невідомі факти з історії місцевих храмів та громад – імена давніх вкладників і їх рідних, священників, найменування храмів, нерідко прізвища власників маєтностей, ціни на книжки, історію їх закупівлі тощо.

Маємо надію, що подальша евристична робота введе у науковий обіг й інші книжкові

пам'ятки, що походять із храмів Волині та Полісся, і ця інформація буде цінною і важливою для істориків, книгознавців і всіх тих, хто цікавиться нашою давньою духовною спадщиною.

Джерельні приписи

1. Бондар Н.П. Видання Апостола в українських та білоруських землях упродовж XVI–XVIII ст. та їх примірники у зібранні НБУВ / Н.П.Бондар // Наук. праці Національної б-ки України ім. В.І.Вернадського. – Вип. 4. – К., 2000. – С.19-26.
2. Бондар Н.П. Примірники Острозької Біблії у фондах НБУВ / Н.П.Бондар // Український археографічний щорічник. Нова сер. – Вип.8-9. – К. - Нью-Йорк, 2004. – С.139-154.
3. Дубровіна Л.А. Історія національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: 1918-1941 / Л.А.Дубровіна, О.С.Онищенко. – К., 1998.
4. Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова / Я.Д.Ісаєвич. – Львів, 1989.
5. Колесник Е.А. Книжні колекції ЦНБ АН УРСР / Е.А.Колесник. – К., 1988.
6. Міщук С.М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського/ С.М.Міщук. – К., 2007.
7. Тесленко І.А. Острожчина у фонді Волинського церковно-археологічного товариства / І.А.Тесленко // Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наук. зап. – Т. 9. Спец. випуск. – К., 1999. – С.135-143.
8. Шамрай М.А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту {XV–XVII ст. із фонду Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського / М.А.Шамрай. – К., 2005.

Резюме

Окреслюються шляхи надходження до Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського кирилических стародруків, що походять із Рівного та Рівненщини, аналізуються примірники українських видань XVI–XVIII століть, їх вкладні записи та інші особливості.

Ключові слова: кирилическі стародруки, Рівненщина, вкладні записи.

Summary

The ways of receipt to the National library of Ukraine are outlined the name of V.Vernadskogo cyrillic alphabet age-old books which take a place from Rivnogo and Rivnenschini, the copies of Ukrainian editions of Khvi-khviiii of ages are analysed, them holdings records and other features.

Key words: cyrillic alphabet starovini books, Rivnenschina, holdings records.

УДК:094.5(477)«17/18»

Заболотна Н.В.

ст. наук. співробітник відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, канд. філол. наук (м. Київ)

Побутування почаївських кирилических стародруків на Волині XVIII – початку XIX ст. за покрайніми записами

(на матеріалах фондів Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського)

Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського (далі – НБУВ) володіє найбільшою в світі збіркою кирилических видань друкарні Почаївського Успенського монастиря оо. василіян XVIII – початку XIX ст., основна кількість яких – понад 1370 примірників 162 видань – зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань; також ці видання наявні у відділі бібліотечних зібрань й історичних колекцій та відділі формування музичного фонду. В ході роботи над науковим попримірниковим каталогом видань цієї друкарні у фондах НБУВ, який передбачає детальну цитацію всіх виявлених на стародруках записів, і здобуто джерельний матеріал для цієї розвідки.

Почаївські кирилическі стародруки надходили до НБУВ із бібліотек, архівів та музеїв, де вже зберігались у великих кількостях – до понад 25 примірників одного видання. Джерелами надходжень цих стародруків стали, наприклад, Бібліотека Київської духовної академії (далі – КДА) та Церковно-археологічний музей при ній, Волинське єпархіальне древньосховище (далі – ВЄД), Фундаментальна бібліотека Волинської духовної семінарії (далі – ВДС), Волинське церковно-археологічне товариство та інші установи. Звіди й надійшли

переважна кількість почаївських кириличних стародруків, що у XVIII – початку XIX ст. перебували на Волині, а нині зберігаються в НБУВ, що встановлено за провенієнціями та покрайніми записами – маргіналіями.

Власне маргіналії є тим місточком, який з'єднує різні періоди побутування книжки – від придбання її власником або ж від дарування книжки до певного храму через різного роду й ваги перипетії, свідком яких ця книжка була, до сьогодення. Покрайні записи посідають почесне місце серед прикмет, які роблять кожен стародруковану книжку самодостатньою пам'яткою [1]. Виявлення, публікація і всебічне дослідження покрайніх записів є актуальними завданнями джерелознавчих та історико-лінгвістичних досліджень: будучи введеними в науковий обіг, маргіналії зможуть бути використані як джерела для багатьох дисциплін: історії мови, краєзнавства й навіть метеорології [2]. Кроком на шляху до розв'язання цього завдання стане майбутній попримірниковий науковий каталог почаївських кириличних стародруків із фондів НБУВ, де будуть цитовані всі виявлені маргіналії зі збереженням оригінального написання.

Аналізуючи покрайні записи, неможливо обійти увагою мову, якою вони складені. Записи XVIII – I половини XIX ст. на книжках, що побутували на Волині, зроблені переважно українською мовою, інколи з певними книжними або народними елементами, залежно від «жанру» запису. Вагома частина записів є польською мовою, це в першу чергу, провенієнції монастирських бібліотек, а також записи духовенства, що свідчить про побутування польської мови як розмовної в цій верстві українського суспільства греко-католицького віровизнання. Значно рідше трапляється польська мова у вкладних записах. Латиною написані провенієнції бібліотек та представників духовенства. Із другої половини XIX ст. з'являються записи російською мовою. Часом трапляються й такі випадки, коли запис починається, наприклад, українською мовою, а завершується польською.

До потрапляння у згадані книгозбірні досліджені стародруки зберігалися переважно або при храмах, або монастирських бібліотеках. Порівняно мало з цих стародруків були у XVIII – XIX ст. у приватній власності волинян, очевидно, через те, що це в переважній більшості літургійна література, що використовувалася не для приватного вжитку, а в церкві. Винятком є збірки проповідей, таких, як «Сім'я слова Божого», що могли перебувати у приватній власності священників і бути використані ними для власних проповідей, а також видання катехістичного змісту.

Вагомою часткою в масиві почаївських кириличних стародруків є книжки з книгозбірень волинських греко-католицьких, згодом підпорядкованих православної церкви, монастирів пізніше ці книжки потрапили до бібліотек та освітніх установ Волині. На багатьох із них є численні покрайні записи, що засвідчують факти купівлі книжки до монастирської бібліотеки або успадкування книжки монастирською бібліотекою з приватної збірки того чи іншого ченця. У фондах НБУВ представлені почаївські кириличні стародруки з бібліотек кількох волинських монастирів, як-то Загорівського – виявлено 19 одиниць зберігання, в тому числі три видавничі конволюти (згодом ці книжки зберігалися у Волинському єпархіальному древньосховищі та / або Волинському церковно-археологічному товаристві, що підтверджено відповідно провенієнціями). Усе це – виключно літургійні видання.

Тематичний репертуар почаївських кириличних стародруків, що походять із бібліотеки Тригірського монастиря, дещо ширший – окрім літургійної, катехістичної, морально-теологічної літератури, він включає посібник із граматики – «Краткое потребн йших от грамматическаго художества вещей собраніе» М. Любовича 1773 р. Деякі примірники із цієї книгозбірні мають провенієнції, що засвідчують їхню належність котромусь із ченців, по якому книжку було успадковано монастирською бібліотекою. Так, згідно із записами, три неповні примірники Октоїха 1775 р., що був виданий у двох частинах (шифри НБУВ – Кир.1428 п, Кир.1430 п, Кир.1433 п) та конволют – Триодь пісна (з Октоїхом) і Служба в четвер п'ятого тижня посту 1784 р. (шифр НБУВ – Кир.1589 п) належали о. Петрові Трусевичу. Згаданий Октоїх із шифром Кир.1433 п також містить на нижньому форзаці запис із інформацією про факт опрацювання книжки:

«Сей Параклитіки оправленъ Иларіономъ Дучинскимъ 18го июля (!) 1853го года. Тригоръ».

Порівняно з попередніми монастирськими книгозбірнями з бібліотеки Кременецького монастиря у фондах НБУВ виявлено лише три почаївські кириличні стародруки, вони розділили долю бібліотеки цього монастиря, потрапивши до Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії (православної): це праця Томи Кемпійського «О подражаніи Христа» 1764 р. та «Богословія нравоучительна» 1756 і 1787 років видання.

Білилівський монастир був місцем зберігання Часослова 1760 р. (шифр НБУВ – Кир.1505 п) та першого видання славетної збірки проповідей «С мя слова Божія» 1772 р. (шифр НБУВ – Кир.1361п), обидві книжки мають записи про факт і обставини придбання книжок до монастиря «за старшинства о. Даниїла Хмелевича». Бібліотека Любарського монастиря свого часу посідала почаївське видання «Богословіе нравоучительное из Богословія Антоїне, Турнели и Реиффенстуель...» 1779 р. (шифр НБУВ – Кир.1530 п). Із книгозбірні Білостоцького монастиря нині виявлено два почаївські кириличні стародруки, що зберігаються в НБУВ: Апостол 1768 р. (шифр НБУВ – Кир.1546 п) та Егхирідіон о священств 1775 р. (шифр НБУВ – Кир.1397 п). Також виявлено два почаївські кириличні стародруки з бібліотеки Нискинського Володимирського монастиря – Посл дованіе погр банія иноческаго [1780-1790] р. (шифр НБУВ – Кир.5520 п) та конволют – Тріодь пісна (з Октоїхом) і Служба в четвер п'ятого тижня посту 1784 р. (шифр НБУВ – Кир.2453 п). Одна книжка з почаївських кириличних стародруків зберігалася свого часу в бібліотеці Зимненського монастиря. Це Мінеї 1761 р. на лютий і березень, переплетені разом. Мінея на лютий має вкладний запис від 1788 р., зроблений мешканцями с. Горичева [3], що купили цю книжку до Зимненського монастиря.

Велика кількість примірників почаївських кириличних стародруків мають записи, що свідчать про їхнє перебування у церквах різних містечок і сіл Волині XVIII – початку XIX ст. Це або традиційні вкладні записи, або записи, що фіксують приналежність книжки до церкви (наприклад, «Требникъ сей принадл житъ Понебыльской [4] Пятницкой Церкви» – запис XIX ст. на верхньому форзаці Требника 1741 р., шифр НБУВ – Кир.2137 п), або записи, зроблені у давніх установах, як-то Волинському єпархіальному древньосховищі або Бібліотеці Київської духовної академії про місце, звідки надійшла книжка. Географія побутування цих книжок у XVIII – початку XIX ст. охоплює сучасні Житомирську, Рівненську, Волинську області України та Люблінське воєводство Польщі.

Певна кількість книжок має власницькі записи, що засвідчують про перебування їх у власності приватних осіб, переважно зі стану білого духовенства, а також і чернецтва. Прикладом останніх є примірники Мінеї 1761 р., що мають власницькі записи о. Пахомія Левицького, аббата овруцького [5] чину святого Василя Великого (шифри НБУВ – Кир.2351 п, Кир.2354 п, Кир.2361 п (1-2), Кир.2365 п (1-2), Кир.2367 п (1-2), Кир.2344 п). Засвідчені також власницькі записи семінаристів, як-то Якова Гаєвського, семінариста з Радомишля, на книзі «Богословіе нравоучительное» П.Г.Антуана (Антоїне) 1776 р. (шифр НБУВ – Кир.1438 п).

Вельми цікавою є тематика тих покрайніх записів, які не є власне провенієнціями. Окрім вкладних записів, вагома частина записів пов'язана з книжкою як предметом, насамперед, це свідчення про місце й обставини її купівлі, як, наприклад, такі: «Та хі zka kupiona w Roszaiowie przez mnie w^o. x. Jakuba parocha wo[s]jeckiego in 23 8bris 1786 [...]» (Требник 1771 р., примірник із ВЄД, шифр НБУВ – Кир.2412 п, запис на арк. [2] І рах.), «Сіа книга С мя слова Божія куплена мною священником^и Пе{тр}ом^и Янч[иньс]ким^и въ Почаев року 1778 за злотихъ 30. которую л гую до церкви Стопокровской стецковецкой 1825 года на что своеручно подписую села Стецковец священникъ Пе{тр}ъ Янчи[ньс]кіи» («С мя слова Божія» 1772 р., примірник із ВДС, шифр НБУВ – Кир.1358п, запис на с. 1-49 II рах., на непарних сторінках), « книжіца рекома бщина куплен^а раба Бж[г] Андре[с] Швердюка братчика б дущаг[и] церкви заборолскої [6] до церкви заборолскої до храму, С[в] бора П[ав]л[а] Бци в р[у]кв[а] ps. [1786] м^сц[у] юл[и] дн[и] в. [2] за з лотіхъ шист^и в Подд[ольск] бцахъ [7] в базілановъ» (Мінея загальна 1773 р., примірник з ВЄД, шифр НБУВ – Кир.2420п, запис на арк.

11-14 II рax.), «Та хіażka nazywai ca si Kazusy, w[ielebnego] o[jca] xi dza Pantelimona Augustynowicza parocha te[?]mberskiego, kupiona za z t° połł° ośm w Radomyszlu [8]». (Богословія нравоучительная 1787 р., шифр НБУВ – Кир.449, запис на верхньому форзаці почерком XVIII ст.), «Сей Обиходъ принадлѣжить дячку Семену Сагайдаковскому Купиль в сел Виликой Любиши [9] стоящий (!) 3 злотии (Осмогласник від великого Ірмологіона 1793 р. із ВЄД, шифр НБУВ – Кир.811, запис на арк. [12] зв. – [17] почерком XVIII ст.)».

Траплялися записи і про повторне переплетення книжки, що засвідчують дбайливе ставлення до пам'ятки, особливо духовної літератури, в минулі віки. Підтвердженням цьому є запис «Праздняя сія принадлежит Седлищкой [10] грекоуніатской церкви. Переплетена бысть въ 1869 году стараніем м стнаго священника о. еодосія Будзилловича» (Мінея святкова і загальна 1757 р., примірник з Бібліотеки КДА, шифр НБУВ – Кир.1678п, запис на верхньому форзаці). Виявлено зафіксовані в записах і обставини читання книжки: «Та хіażka czytana w Hoszcy. Ruku (!) 1775 miescu agusta i 12. Przez jn Egeniego Waskiewiczа» (Гора Почаевская 1772 р., примірник із ВДС, шифр НБУВ – Кир.2418 п, запис на нижньому форзаці).

Серед маргіналій також трапляються й коментарі до тексту книжки, часто гостро полемічного харктеру. Такого плану записи містить примірник видання «Богословіе нравоучительное» П.Г.Антуана (Антоїне) 1776 р. із ВДС (шифр НБУВ – Кир.1439 п), на верхньому форзаці його виписано такі рядки: «Не утвержденный въ православной религии, не просвѣтивший разума своего Словомъ Божиимъ, не могущій отличать истины отъ лжи да не дерзнетъ читать книги сей. S.J.S.». Критику іншого читача викликали деякі місця у «Сім'ї слова Божого» 1781 р. (шифр НБУВ – Кир.1555 п), до того ж цей читач звинуватив укладачів збірника проповідей у плагіаті, зазначивши з приводу «Слова на Вербну неділю» таке: «NB. Слово сіе украдено базылянами изъ пропов дей придворнаго пропов дника Гедеона 2 части Слово шестое. Это открылъ также искусный воръ. Пропов дникъ іермонахъ (!) Іеронимъ 1834 27 марта» (арк. 128 зв. IV рax.).

Своє відображення у маргіналіях знаходили й записи про історичні події різної ваги: «Почаевскій монастырь наименованъ лаврою 1831 года. И того ж года православныя восточныя церкви братія во Христ іеромонахи заняли оной монастырь» (Служебник 1734 р., примірник із ВЄД, шифр НБУВ – Кир.5353 п, запис на с. [6] I рax.), «1792: м сца Іиунія битва біла поляки и москалями» (Мінея 1761 р., примірник із Бібліотеки КДА, шифр НБУВ – Кир.5347 п (2), запис на арк. 75 зв. II рax.), «Sarancza by a wielka w Podolu 1780 ie 6 aust. Gł[o]d nie tylko ludowi a bydł u bardziej przez lat trzy» (Мінея 1761 р., примірник походить із «веси Попелной [11] ключа Паволоцкаго», шифр НБУВ – Кир.5626 п, запис на нижньому форзаці). Фіксували й події сімейного або місцевого значення: «Филиппъ родился 9 ноября 1862 года въ Мильцахъ [12]» (Молитвослов 1793 р., шифр НБУВ – Кир.1658 п, запис на арк. 254 зв. II рax.), «1872 года сего числа [тобто, 28.XI. ст. ст.] открытъ пригготовительный классъ» (там само, запис на арк. 265 зв. II рax.).

Із давніх давен увагу людини привертали незвичайні погодні й астрономічні явища, їх намагалися фіксувати для пам'яті, вбачаючи в них передвіщення – майбутнього врожаю чи неврожаю, воен, стихійних лих – явищ, від яких залежали долі багатьох людей. Записи про такі явища є свідченнями, що і в ті давні часи траплялися непоодинокі відхилення від погодних норм, активізація стихій. Наприклад, «1851 Года мѣсяца Іюля 16 числа было затмения Солнца в часу четвертом пополудни» (Служебник 1734 р., примірник із ВЄД, шифр НБУВ – Кир. 2119 п, запис на с. [6] IV рax.), «Року 1793: дн 11: в день той гремѣло» (Мінея 1761 р., примірник із Бібліотеки КДА, шифр НБУВ – Кир.5347 п (2), запис на арк. 49 II рax.). Велику кількість подібних записів має примірник Молитвослова 1793 р. із «с. Чернче Ковельського повіту [13]» (шифр НБУВ – Кир.1658 п), наведемо лише найбільш вражаючі з них: «1870 года с 6° генваря по 7° февра... были сильные морозы такъ, что люди въ дороги замерзали – также рогатый скотъ, гуси и утки замерзали...» (арк. 286 зв. – 287 II рax.), «25 januaryi 1866 roku silnie b uskalo i grzmiał o godzinie 9. wieczorem со da [...] 3 chaty spalio (!)» (арк. 296 II рax.), «18^{III}/₄ 86 г. выпаль снѣгъ лежалъ до 20 [...] и позаметало вс дороги

и улицы, было большое наводнение [...] седмицы предъ Благов щ. по многимъ улицамъ г. Ковля [14] здили лодками» (арк. 313 II рах.), «1876 года сего числа [тобто, 7.V. ст. ст.] выпаль сн гъ съ морозомъ и сильнымъ в тромъ утромъ и продолжалось чрезъ 3 дня повредило много – сады пропали» (арк. 341 II рах.).

Істотною серед покрайніх записів є кількість нотаток різного змісту pro memoria, як наприклад: «Notatka. Koli da co wychodili parobcy kalinowski wychodzili z po 12 gro l[3] y odali do r k Stefana Zadoroznego» («Богословіа нравоучительная» 1756 р., примірник із Церковно-археологічного музею при КДА, у XVIII – початку XIX ст. перебував у власності священничого роду Туркевичів: у записах згадуються ukasz Turkiewicz, Leon Torkiewicz та М ха ль Туркев чь; шифр примірника в НБУВ – Кир.1671 п, запис pro memoria почерком XVIII ст. на арк. [56] III рах.), «Swiecznik w [u] lichtarzy bronzowych sztuk szis zaku-piono w mie cie Hrubieszowie do cerkwi [...] Djakonowskiej w roku 1856 i za kt re zap acono z karbony ogolnej tejze cerkwi zlotych polskich dwiescie pi dziesi t № 250» (Ірмологіон 1775 р., примірник із Церковно-археологічного музею при КДА, шифр НБУВ – Кир.5312 п, запис на арк. 153 зв. II рах.), «жители мистечка Ровного [15] Павелъ Сидорчукъ Фома Семень дія[ки] отпущенны были [...] для испрошенія милостини в разные м ста Волынской губернии за билетомъ благочиннаго протоіерея Іоанна Леневица 1796го года марта 9го дня по [...]» («Науки парохіалнія» Ю.Добриловського 1792 р., примірник із ВЄД походить із «села Дул бь» [16], шифр НБУВ – Кир.1662 п, запис на нижньому форзаці).

Одним зі шляхів наповнення кириличними стародруками давніх книгозбірень було дарування, про що свідчать дарчі записи, як-то запис на верхньому форзаці «Народов щанія» 1778 р. (шифр НБУВ – Кир.1495 п): «Въ даръ Волынскому церковно-археологическому обществу отъ протоіерея Николая Страшкевича. 2го января 1894го года. г. Холмъ Люблинск. губ.», також тут наявна печатка о. М.Страшкевича та його власницький запис: «Изъ библиотеки протоіерея Николая Страшкевича. 1890 г. 5 апр ля».

Досить часто серед маргіналій можна зустріти записи невеликих художніх творів – віршів, прислів'їв та приказок. Трапляються цитати зі Святого Письма, мудрих висловів різного авторства. Переважно вони стислі, але інколи більш розгорнуті, як це різдвяне віншування, вміщене у славетному почаївському Богогласнику 1790 р., серед творів у якому вперше опубліковано багато відомих нині колядок: «Повиншование / Будьте здоровы, пане господару, зъ симъ пресвитлымъ празныкомъ Рождества по плоти Господа и Бога и Спаса нашего Іисуса Христа. Одъ щирого серця жичу вамъ – ціи святки весело и щаслыве провождаты, а другихъ, во хвалу Божу, дочикуваты, и то одъ року до року, ажъ до ста лить, въ мыри, въ покои и въ добримъ здоровьи, зо всею вашею семьею; – / Жичу вамъ маты – въ комори, въ обори, на двори и на поли все тее, чого самы соби бажаєте; – / Жичу вамъ – добро ваше, на здоровье соби, споживаты, семью годуваты, бидныхъ спромагаты, церкви знаражаты, и въ лучшей свить себе готоваты, чрезъ многія лита. – / Вы жъ хлопци молодци кажить – Дай Боже!» (запис на звороті аркуша, вклеєного після арк. [291]; шифр примірника в НБУВ – Кир.825 (1), походить із «м. Печановка [17]», має власницький запис «Изъ числа книгъ села Волосовки [18] священника Елисея Янчинскаго»).

Маргінальні записи є тим джерелом, з якого подібно до крупинок золотого піску з річки можна видобути крихти відомостей про давніх власників книжки – хто вони були, якою говорили мовою, чим цікавилися, яку мали освіту чи переконання, що хвилювало їх. Через покрайні записи постають перед нами постаті тих людей – і робляться нам ближчими.

Джерельні приписи

1. Про вагу мар'іналій див.: Франко І. Записи против книгокрадів у старих книгах та рукописах // Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1907. – Т. LXXVII. – Кн. III. – С.173-176; Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // Наук. зб. т-ва «Просвіта». – Ужгород, 1929. – Річ.VI. – С.129-196; 1935. – Річ.XII. – С.1-36; Панькевич І. Покрайні записи на закарпатсько-українських церковних книгах з додатком чотирьох монастирських грамот // Прага, 1947; Панькевич І. Матеріали для історії південнокарпатських українців // Наук. зб. Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1970. – Т.4. – Кн. 2. Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989; Апанович Е.М. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI-XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // История книги и издательского дела. – Л., 1977. – С.22-52; Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. із фонду На-

- ціональної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – К., 2005; Ціборовська-Римарович І.О. Книжковий фонд Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського як джерельна база історичних досліджень / І.О.Ціборовська-Римарович // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип.12. – С.52-69.
2. Заболотна Н. Мар'іналії у почаївських кириличних стародруках (на матеріалах фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського) / Н.Заболотна // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць. – Л., 2007. – Вип.5. – С.100-110.
 3. с. Горичів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.
 4. с. Понебель Рівненського р-ну Рівненської обл.
 5. Монастиря оо. Василян в Овручі
 6. с. Забороль Луцького р-ну Волинської обл.
 7. с. Піддубці Луцького району Волинської обл., де існував василянський греко-католицький монастир.
 8. м. Радомишль у Житомирській обл.
 9. с. Велика Любаша Костопільського р-ну Рівненської обл.
 10. с. Седлище Любешівського або Старовижівського р-ну Волинської обл.
 11. містечко Попільня Житомирської обл.
 12. с. Мильці Старовижівського р-ну Волинської обл.
 13. Очевидно тепер с. Черче Камінь-Каширського району Волинської області.
 14. тобто, Ковеля.
 15. місто Рівне.
 16. с. Дуліби Гошанського р-ну Рівненської обл.
 17. Нині с. Печанівка Романівського р-ну Житомирської обл.
 18. с. Волосівка Чуднівського р-ну Житомирської обл.

Резюме

Покрайні записи на стародруках є цінним джерелом з історії функціонування конкретних примірників книг. Зокрема за ними частково простежується історія побутування тих примірників видань друкарні Почаївського Успенського монастиря з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, що у XVIII - початку XIX ст. зберігалися в монастирських, церковних та приватних бібліотеках Волині.

Ключові слова: кириличний друк, книга, Волинь.

Summary

Pokrayni records on стародруках are a valuable source from history of functioning of concrete copies of books. In particular after them history of побутування of those copies of editions of printing-house of Pochaivskogo of the Uspenskogo monastery is partly traced from the funds of the National library of Ukraine the name of V.I.Vernadskogo, that in XVIII - saved beginning of XIX item in the monasterial, church and private libraries of Volini.

Key words: cyrillic alphabet seal, book, Volin'.

УДК 069.5(4777.81) «19»

Позіховська С.

директор Музею книги та друкарства
державного історико-культурного заповідника
(м. Острог)

До питання формування збірки краєзнавчої літератури XIX століття у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острога

Історико-краєзнавча збірка Державного-історико культурного заповідника м. Острога є однією з найцікавіших на території краю. Завідувачем наукової бібліотеки заповідника О.Шпак підготовлено до друку каталог видань XIX - поч. XX ст. з питань історії, археології, юриспруденції, філософії, психології, філології, природничих наук, мистецтвознавства на латинській, грецькій, українській, російській, польській, німецькій та французькій мовах, тому предметом даного дослідження є виключно фондова збірка краєзнавчої літератури XIX століття. Ця збірка мало популяризувалася тому, що видання, які входять до її складу, унікальні і є експонатами основного музейного фонду, що передбачає обмежений доступ до них.

Початки формування книжкової колекції заповідника пов'язані з діяльністю Братства ім. князів Острозьких, що поставило собі за мету відреставрувати замок князів і створити

в ньому історичний музей та бібліотеку. У 1910 році Братство відкрило у місті давньосхо-вище, до якого і надійшли перші книги, серед яких – Острозька Біблія та ще 9 рукописних книг і стародруків [1; 928]. У звіті Братства читаємо: »В первый же год своего существования Братство положило основание и исторической библиотеке благодаря жертве книгами священника села Сивок о. Александра Кириловича, священника о. Церерина и О.В.Ковальской...» [2; 928]. В цей час значна кількість книг до Братства надійшла також із Дерманського монастиря.

У фондах заповідника зберігається рукописний «Систематический каталог Библиотеки Братства им. князей Острозьких» (без дати). В першому розділі серед інших експонатів подано перелік книг: перераховано 26 рукописів XVI-XVIII ст. та 13 кириличних стародруків. Серед них згадувана вже Острозька Біблія, Огородок Марії Богородиці Антонія Радивилівського 1676 року та «сльозківське» видання «Ключ разумения» Іоаникія Галятовського (1664 р.). Оскільки історія формування колекції стародруків автором вже досліджувалась і з цього приводу було здійснено низку публікацій, дозволимо собі не зупинятися на даному аспекті.

Предметом дослідження в цій статті є збірка історико-краєзнавчої літератури у фондах ДІКЗ м. Острога. Тому інтерес становить третій та четвертий розділи згаданого каталогу. Третій розділ названий науковим і включає 24 книги на загально-історичну тематику. У четвертому – науково-історичному розділі – подано список із 45 книг з історії Південно-Західного краю та родини Острозьких. Тут знаходимо твори М.Максимовича, зокрема: Собрание сочинений, т.т.1-2 (К., 1876, 1877), «Письма о князьях Острожских» (К., 1866), праці М.Маркевича, О.Ярушевича, М.Грушевського («Вольнский вопрос. 1097-1102». – К., 1891, «История Украины-Руси». – К., 1913), В.Антоновича («Исследование о казачестве по актам 1500-1648 г.г.». – К., 1863, «Исследование о казачестве по актам 1700-1768 г.г.». – К., 1876, Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т. 1. - К., 1885), П.Куліша, Д.Яворницького, П.Батюшкова, волинян М.Теодоровича, А.Сендульського, С.Кардашевича, які нині входять до фондової збірки заповідника. П'ятий і шостий розділи мають назву «Богословский – народная читальня» (109 книг) і «Библиотека легкого народного чтения», до складу яких входять релігійно-історичні видання, життя святих, «Труды Киевской Духовной Академии» – всі російською мовою. Частина з них зберігається у фондах, більша частина - в бібліотеці заповідника [3].

Підвалини основних острозьких музейних колекцій, в тому числі і книжкової, були закладені за ініціативи та при безпосередній участі відомого церковно-громадського діяча, краєзнавця та музейника Волині Михайла Андрійовича Тучемського (1872-1945 рр.) – першого директора та хранителя Острозького історичного музею. З іменами М.Тучемського та М.Струменського, студента Московської духовної академії, пов'язані перші спроби наукової інвентаризації експонатів: ними у 1916 році підготовлено перший музейний каталог, в якому подавався опис рукописних книг музейної збірки. У своїй книзі «Из Острожской старины» М.Струменський писав: «В библиотеке есть уже более 150 старопечатных книг XVI-XVIII веков на латинском и польском языке, десятка три церковно-славянских старопечатных книг и столько же рукописей» [4; 19].

Справу Братства гідно продовжив відомий історик, археолог, музейник Волині Йосиф Владиславович Новицький (1878-1964 рр.). Його підпис, разом із підписом М.Струменського, стоїть під списком із 577 експонатів, які реквізиційний відділ Острозького повітового ревкому передав до музею. Більшість із цього списку склали книги XIX ст. із питань історії, філософії, права, літератури, філології на латинській, польській, французькій, німецькій мовах. Значна частина цих книг зберігається в науковій бібліотеці заповідника, а деякі з них із бібліотеки передані до фондової збірки [5; 366]. Й.Новицьким було врятовано від знищення і передано до музею старовинні єврейські книги XVII-XVIII ст. та сувої тори XVIII-XIX ст. із єврейської синагоги, закритої після масових розстрілів острозьких євреїв у 1941-1942 роках. В останні роки комплектування фондової збірки за цією тематикою проводилося лише за рахунок того, що з бібліотечного фонду запо-

відника, в результаті кількох звірок, до неї було переведено низку видань.

На сьогодні збірка нараховує кілька сотень видань XIX століття, окремі видання датовані початком XX століття. За тематикою їх можна поділити на джерельні, загально-історичні, історико-статистичні, краєзнавчі, енциклопедичні, видання з питань економіки краю тощо. Окремо можна виділити ще дві групи видань: так звані гербовники та календарі. До гербовників належить «Корона польська» Каспера Несецького, т.т. 1, 3 (Львів, 1740, 1743), «Хроніка польських шляхетських родів Поділля, Волині, України» Казимира Пулацького (Броди, 1911), «Западно-русские дворянские фамилии, отпавшие от православья в конце XVI и в XVII веке» (К., 1912) тощо.

Надзвичайно цікавими є календарі господарські на роки 1819, 1835, 1842, видані в друкарні монастиря кармелітів босих у Бердичеві. Окрім матеріалів, що стосуються, власне, господарського життя, знаходимо надзвичайно цікаві спостереження, що стосуються клімату, а також багато довідкової інформації: про адреси державних установ, від яких залежало вирішення всіх питань на території краю, про дати проведення ярмарків; наведені тут календарі з вказаними католицькими, православними та єврейськими святами тощо.

До джерельних видань віднесемо й багатотомні «Архив Юго-Западной России», т.т. 1-9 (збережені не всі частини вказаних томів. – К., 1860-1914), «Архив князів Любартовичів-Сангушків», т.т. 1-3, 5-7 (Львів, 1887-1910), «Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов», издание второе, т.т. 1-2 (К., 1846-1848) та «Указатель к изданиям временной комиссии для разбора древних актов», т.т. 1-2 І.Новицького (К., 1878-1882), «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением малороссийских хроник «Хмельницкой», «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического» (К., 1878), кілька томів «Памятники полемической литературы в Западной Руси» (Петербург, 1882), кілька книг, що містять тексти давньоруських грамот, видані в Києві та Москві тощо.

Серед енциклопедичних видань можна виділити «Словник географічний земель польських» у 16 томах (Варшава, 1880-1902), «Енциклопедію загальну» Оргельбрента в 12 томах (Варшава, 1883-1884) і т.д.

Група загально-історичних видань представлена книгами: С.Соловійов «История России», т.т. 1-3 (Москва, 1886), «История государства Российского» Николая Карамзина, т.т. 1-9, 12 (Санкт-Петербург, 1830-1835), прижиттєві видання Миколи Костомаров «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», т.т. 1-3 з частинами (Санкт-Петербург, 1912-1913), його ж «Исторические монографии», т.т. 3, 6 (С-Петербург, 1868), «Русская история» П.Покровского, т. 1. 3, 5 (М., 1863), Микола Маркевич «История Малороссии», т.т. 1-3 (М., 1842), Пантелеймон Куліш «История воссоединения Руси», т.т. 1-2 (С-Петербург, 1874), його ж «Записки о Южной Руси», т.1 (С-Петербург, 1874), Олександра Єфименко «Южная Русь. Очерки, Исследования и записки», т.1-2, (М., 1905), М.Бантиш-Каменський «Историческое известие о возникновении в Польше унии» (М., 1805) тощо.

Збірка містить низку видань безпосередньо з історії Волині. Зокрема, твори Ореста Левицького «Очерки старинного быта Вольны и Украины». – К., 1891 та «Историческое описание Владимиро-Вольнского Успенского храма» (К., 1892), праці П.Батюшкова, зокрема «Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края» (С-Петербург, 1888), книгу П.Житецького «Описание Пересопницкой рукописи» (К., 1876), «Коротеньку історію Волині» П.Антоновича (Житомир, 1918), двохтомне видання «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Вольны» (К., 1849), всі томи «Рочника Волинського» Я.Гофмана (Рівне, 1930-1938) тощо.

Важливе значення для дослідників мають видання, що містять статистичні, демографічні, інформаційно-довідкові дані з історії Волинської губернії. Насамперед, мова йде про друк «Памятной книги Вольнской губернии на 1913 та 1917 роки» (Житомир, відповідно 1912 та 1916 роки). У книзі вміщені статистичні дані про Волинську губернію, демографічну інформацію, списки особового складу державних закладів у Києві, Варшаві, Вільно, від яких залежала життєдіяльність губернії, аналогічні списки по Житомиру та уїздах, а також величезний об'єм довідкової інформації: перелік банків, шкіл, бібліотек, магазинів,

аптек, клубів, інших установ, списки суддів, адвокатів, лікарів, акушерів і т.д., календарі із переліком свят та постів для католиків, православних та євреїв, перелік ярмарків тощо, а також реклама ліків, парфумерії та косметики, побутових приладів та різноманітних послуг і т.д. До цієї ж групи належить «Список населенных мест Волынской губернии». Издание Волынского губернского статистического комитета (Житомир, 1911).

Окремо можна виділити частину книг, присвячених церковній історії. Можемо відзначити «Очерк истории православной церкви на Волыни» П.Карашевича (С-Петербург, 1855), «Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни» В.Безбородько, О.Хойнацького (Житомир, 1878), «Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие» (1796-1896). Б.Давидовича (Почаїв, 1896), «Девятсотлетие православия на Волыни» (Житомир, 1892) тощо. І, звичайно, не можна оминати увагою багатотомне дослідження відомого волинського краєзнавця, вчителя Святого письма та єврейської мови Волинської духовної семінарії Миколи Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской губернии» (Почаїв, 1888) та «Волынь в описании городов, местечек и сел» (Почаїв, 1899-1903, окремі томи).

Велика група видань присвячена родині князів Острозьких та історії міста. Надзвичайно цікавими є два рукописні помянники родини Острозьких XVII століття: «Дерманський помяник князя Костянтина Івановича», який містить дані про знамениту Острозьку Академію XVI століття, про художників та інших майстрів, священників середньовічного Острога та Суботник (Погорільці, 1693), що містить дані про родини Острозьких-Заславських.

Серед друкованих видань варто відмітити й «Ревнитель православья, князь К.И.Острожский (1461-1530) и православная Русь его времени» О.Ярушевича (Смоленськ, 1897), «Сказание о преподобном Феодоре, князе Острожском» (Почаїв, 1876), «Давня історія Острога острожського історика Станіслава Кардашевича» (Варшава-Краків, 1913), ряд художніх творів, присвячених Острозьким: поеми про Гальшку, княжну Острозьку І.Гушалеви́ча (Львів, 1883) та Ю-І.Крашевського (без вихідних даних, сер. XIX ст.), історичний роман В.Соловійова «Княжна Острожская» (С-Петербург, 1903), «Співи історичні» Юліана Німчєвича (Москва-Петербург, 1873, про князя Костянтина Івановича Острозького) тощо.

Значна кількість книг дає певне уявлення про діяльність окремих організацій та установ в Острозі. Зокрема, низка видань стосується Острозького православного церковного Кирило-Мефодієвського братства: «Братство и Почаевская лавра» М.Тучемського (К., 1871), дві книги М.П.Бикова – «Острожское Свято Кирилло-Мефодиевское просветительное церковное братство. Очерк его возникновения и деятельности. Материалы к истории Братства. 1865-1910 г.г.» (С-Петербург, 1910, з автографом автора) та «Пятидесятилетие Острожского Свято Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства. 1865-1915» (Петроград, 1915, із дарчим написом автора М.Тучемському, першому директору та хранителю Острозького музею), звіти братства за 1876, 1877-1878, 1878-1879, 1882 (з володільчим записом Ф.П.Кутневича, одного з керівників братства), 1884-1885, 1888-1889, друковані в С-Петербурзі та «Известия Братства», друковані у 1865-1866 роках в Москві, а в 1882 році - в Острозі, в друкарні Юхима Степановича Кримського, батька видатного українського вченого-сходознавця, який навчався в Острозькій прогімназії, у 1886 році – в острожській друкарні П.Нікітіна.

Чимало книг присвячений діяльності Острозького жіночого училища ім. графа Д.М.Блудова (його статут, навчальні програми, історія створення тощо), а також Братству ім. князів Острозьких, штампи якого знаходимо на переважній більшості книг збірки і завдяки якому ця збірка була започаткована.

Таким чином, хоча й обсяг статті не дозволяє повністю проаналізувати нашу збірку, певне уявлення про неї дослідники, що цікавляться історією краю, можуть отримати. Для більш повного ознайомлення із збіркою потрібно працювати у фондах. Крім того, з різних причин окремі томи з перерахованих видань залишилися в бібліотечному фонді заповідника; значна кількість інших видань знаходиться там же, тому майбутнім дослідникам необхідно ознайомитися із бібліотечною частиною збірки.

Джерельні приписи

1. Окойомов И. Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом князя Федорова, за первый год его существования (1909-1 августа 1910 г.) / И.Окойомов, М.Тучемский // Волинские епархиальные ведомости, 1910. – №50.
2. Там само.
3. Систематический каталог Библиотеки Братства им. князей Острожских. Фонды ОДКЗ. – КН-26984.
4. Струменский М. Из Острожской старины / М.Струменский. – Сергиев Посад, 1916.
5. Позіховська С. До історії створення і комплектування книжкової колекції Музею книги та друкарства в Острозі / С.Позіховська // Волинський музей: історія і сучасність: наук. зб. Вип. 3. – Луцьк, 2004.

Резюме

Аналізується історія формування збірки краєзнавчої літератури у фондах Острозького державного історико-культурного заповідника.

Ключові слова: краєзнавча література, фондові збірки, Острог.

Summary

History of forming of collection of regional literature is analysed in the funds of Ostroz'kogo historical-cultural preserve.

Key words: regional literature, fund collections, Jail.

УДК 94:027.52:255(477.81) «19»

Сажок О.В.

учений секретар бібліотеки Волинського
нац. ун-ту ім. Лесі Українки (м. Луцьк)

Бібліотека Кричильського Свято-Покровського церковного братства Рівненського повіту Волинської губернії початку ХХ століття як предмет дослідження

Бібліотечна діяльність сільських церковних православних братств Волинської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. залишається питанням майже недослідженим в історії бібліотечної справи в Україні. На широкий спектр діяльності волинських братств окресленого періоду, у тому числі й на бібліотечну, звертали увагу чимало дослідників, але йшлося лише про братства, створені у Володимирі-Волинському, Кременці, Луцьку та Острозі. Спробу розкрити усю різноманітність братського руху в сільській місцевості Волинської губернії зроблено у монографії Сергія Жилиюка, однак вчений не ставив собі за мету дослідити роботу сільських братчиків на бібліотечній ниві [3].

Яскравим прикладом активного розгортання бібліотечної справи на селі силами місцевого церковного братства слугує діяльність Кричильського Свято-Покровського братства Рівненського повіту. Це братство було відкрите при Покровській церкві села Кричильськ (до парафії входило також село Корост) 1 жовтня 1901 р. із благодійницькою та духовно-просвітницькою метою.

Завдяки освіченості, заповзятливості та дієвості голови Свято-Покровського братства, священника Покровської церкви Володимира Селецького кричильські братчики могли похвалитися неабиякими здобутками у культурно-просвітницькому напрямі. Особливих успіхів це братство досягло в організації власної бібліотеки. Вірогідно, її фонд почав формуватися одразу після заснування братства. Робота братської бібліотеки була спрямована на задоволення читацьких запитів як дитячого, так і дорослого населення села Кричильськ. Наприкінці ХІХ ст. у ньому мешкало майже півтори тисячі осіб, налічувалося 226 дворів; із 1877 р. функціонувала початкова школа [5; 576]. Таким чином, потенційних користувачів братська бібліотека могла мати достатньо.

Джерелом до вивчення діяльності цього братства служать витяги з 30 листів, які отримала Рада братства упродовж червня 1902 р. – березня 1904 р. Вони опубліковані на сторінках «Волинських епархиальних ведомостей» за 1905 р. [4]. Ретельне вивчення цих листів дає змогу з'ясувати репертуар бібліотеки Свято-Покровського братства, джерела поста-

чання братського фонду друкованими матеріалами, відтворити історію його формування.

Голова Свято-Покровського братства Володимир Селецький вів листування з багатьма видатними істориками, літераторами, науковцями, книговидавцями, впливовими громадськими та церковними діячами Російської імперії. Він активно залучав їх до братських справ, запрошуючи вступити до лав свого братства на правах його почесних членів. Тому на потреби братства надходили добровільні пожертви з різних куточків імперії, а до братської бібліотеки надсилалися друковані твори безпосередньо від їх видавців або авторів. Вірогідно, цей шлях поповнення книгозбірні був основним. Без перебільшень можна твердити про унікальність створення цього бібліотечного фонду як для сільської братської бібліотеки. У такий спосіб фонд книгозбірні Свято-Покровського братства лише впродовж 1903-1904 рр. зріс на 331 примірник 207 назв книжкових та періодичних видань.

Колишній учитель В.Селецького, відомий церковний діяч Микола Іванович Теодорович у своєму листі від 22 серпня 1902 р. схвалив і підтримав просвітницькі наміри свого учня та його починання як голови Кричильського братства. Окрім того, М.І.Теодорович додав: «прошу Совет братства принять от меня в дар для библиотеки братства по экземпляру моих трудов о Волини» [4; 383]. Як відомо, праці цього дослідника зараховуються до вагомих досягнень історичного краєзнавства Волині останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

Інший вчитель В.Селецького з Волинської духовної семінарії – Дмитро Павлович Міртов, письменник, богослов, філософ – упродовж кількох років надсилав різноманітні видання братській бібліотеці. Лише протягом 1902-1904 рр. ним подаровано було разом з іншими книгами 9 томів творів Іоанна Златоуста та усі випуски журналу «Странник» за 1898-1902 рр.

Ще одним колишнім вчителем В.Селецького, обраним почесним членом Кричильського братства, став Павло Андрійович Нікольський, автор 49 брошур релігійно-морального і політико-просвітницького характеру, які видавалися накладом до трьох тисяч примірників. Так, у листі від 18 червня 1902 р. П.Нікольський обіцяв відіслати братству 180 книжок та висловлював таку пропозицію: «Если бы каких-нибудь книжек из этих потребовалось бы Вам больше, уведомьте, с удовольствием вышлю. Точно также по мере издания книжек новых названий буду высылать Вам их» [4; 380].

Російський історик церкви Степан Григорович Рункевич також відправив на адресу Свято-Покровського братства 12 своїх книг у 1902 р. [4; 384]. Це ж зробили Андрій Григорович Філонов, автор підручників із російської мови та літературно-педагогічних праць, єпископ Костромський і Галицький Віссаріон (Василь Петрович Нечаєв), Микола Платонович Барсуков, історик, археограф, бібліограф.

До комплектування братської бібліотеки долучилися і популярні на той час письменники-романісти, серед них граф Євген Андрійович Саліас де Турнемір, знаний як «Російський Дюма», Віра Іванівна Крижановська-Рочестер, авторка сентиментальної прози, відома за художніми творами на окультні й історичні теми, Ольга Андріївна Шапір, у книгах якої йшлося переважно про людські взаємовідносини.

Беручи до уваги творчу багатогранність літераторів, з якими співпрацювало Свято-Покровське братство, закономірно робимо висновок про те, що жанрово-тематична фактура, представлених у братському фонді художніх творів, була доволі різноплановою і насиченою.

Поміж благодійників братства були такі відомі особи, як підприємець, відомий торговець чаєм Петро Петрович Боткін, камергер царського двору граф Сергій Володимирович Орлов-Давидов, графиня Катерина Йосипівна де Боссаліні, відомий дослідник братського руху Олександр Олександрович Папков, автор краєзнавчих нарисів, член Житомирського Володимиро-Василівського братства та голова Волинської єпархіальної училищної ради Костянтин Якимович Левитський. Природно буде припустити, що певний відсоток із братської скарбниці, яка щедро та регулярно поповнювалась, мав виділятися на розвиток братської бібліотеки.

Свято-Покровське братство утримувало церковний хор, тому збирало нотну літературу, яка, ймовірно, зберігалася в парафіяльному храмі. Ноти не додавалися до загального

книжкового фонду, адже читацьку аудиторію братської бібліотеки склали селяни, переважно необізнані в музичній грамоті.

Кричильські братчики подавали інформацію про надходження до своєї бібліотеки у загальному переліку пожертв на користь братства [1; 480-485]. Список оформлювався за алфавітом прізвищ членів та добродійців Свято-Покровського братства. Перелік охоплював відомості за рік, але потрібно зауважити, що початок братського року не співпадав із календарним. Згідно зі статутами церковних братств день, що знаменував початок братського року, у кожного братства визначався по-різному й вважався братським святом. У цей день, як правило, відбувалися вибори членів Ради, скликалися загальні збори, заслуховувалися звіти тощо.

На відміну від інших сільських братств Волинської губернії, що збирали свої бібліотеки, Свято-Покровське братство усю інформацію про нові надходження ретельно занотовувало, тобто вело облік книжкового фонду. Зокрема, братчиками фіксувалося коли і від кого надійшла друкована продукція, її ціна, кількість назв та примірників. Обов'язково вівся розподіл за видом видання: книга, брошура, журнал, газета тощо. У тому випадку, коли жертвувалася періодика, крім назви, вказувалося, за якій вона місяць і рік, чи є при ній додатки. Рідше записувалась повна назва книги та мова, якою вона видана. Якщо письменниками дарувалися власні твори, то це також зазначалося. Інколи відомості про книгу супроводжувалися дуже стислою анотацією. Наприкінці братського року усі кількісні показники сумувалися.

Траплялись у переліку подарованих братству друкованих матеріалів такі, що призначалися для безкоштовного розповсюдження серед селян. Це були, як правило, пожертвовані у великій кількості брошури, аркушеві видання релігійного змісту. Утім, подальше призначення усіх пожертв братству, визначалось побажанням того, хто їх надав.

Таблиця 1

Тематико-типологічний поділ надходжень літератури до бібліотеки Свято-Покровського братства села Кричильськ Рівненського повіту у 1903-1904 рр.*

№ з/п	Вид книжкових та періодичних видань	Тип літератури за цільовим і читацьким призначенням	Тематика	К-сть назв	К-сть примірників
1.	книга	літературно-художня	історична, пригодницька соціально-побутова та ін.	93	115
2.	книга	не встановлено	релігійна	32	36
3.	книга (монографія)	наукова	історико-краєзнавча з мистецтва	2 3	5 3
4.	брошура	громадсько-політична	суспільно-політична	15	84
5.	журнал	популярна	різна	3	3 одиниці обліку
6.	журнал	науково-популярна	природничо-наукова	1	1 одиниця обліку
7.	журнал	виробничо-практична	сільсько-господарська	1	1 одиниця обліку
8.	журнал	літературно-художня	літературно-мистецька	1	1 одиниця обліку
9.	журнал	не встановлено	релігійна	2	2 одиниці обліку
10.	газета	громадсько-політична	суспільно-політична	2	2 одиниці обліку

* Складено за [1; 4].

Проаналізувавши джерельний матеріал, опираючись на основні положення державного стандарту ДСТУ 3017-95 [2], зроблено спробу з'ясувати типи деяких братських бібліотечних книжкових та періодичних видань за цільовим, читацьким призначенням, тематикою. Це дозволяє побачити структуру, склад фонду, визначити якість книгозабезпеченості, відобразити реальний стан комплектування фонду. Якісний та кількісний аналіз надходжень до бібліотеки Кричильського братства 1903-1904 рр. подано в таблиці 1 (див. с.33).

Отже, у бібліотеці Свято-Покровського братства була представлена різноманітна література за жанрами, типами, видами і змістом. Можна стверджувати про кількісну перевагу літературно-художніх видань, тому братський фонд цілком відповідав вимогам організації масової бібліотеки (у сучасному розумінні цього терміну), тобто являв собою універсальне зібрання для обслуговування широких верств населення, сприяв підвищенню освітнього рівня користувачів, професійної кваліфікації, забезпеченню культурного дозвілля сільських мешканців. Великий асортимент художньої літератури, безумовно, мав впливати на формування читацьких смаків, гарантував стабільну відвідуваність та інтенсивне використання фонду.

При формуванні своєї книгозбірні братчики поклалися в першу чергу на читацькі інтереси. Ймовірно, наявність у братському фонді значної кількості художньої літератури мала на меті не лише залучити до бібліотеки нового читача, але й привернути його увагу до інших бібліотечних книг. Враховуючи обсяг та розмаїття тематико-типологічного наповнення фонду, книжкове зібрання Кричильського братства в змістовному і кількісному відношенні вигідно вирізнялося поміж інших братських бібліотек, і не лише сільських.

Джерельні приписи

1. Алфавитный список членов и благотворителей Покровского братства с. Кричильск Ровенского уезда Волынской губернии за 1903-1904 братский год // Волын. епарх. ведомости. – 1905. – № 15, часть неофиц. – С.480-485.
2. ДСТУ 3017-95. Видання. Основні види : терміни та визначення : вид. офіц. Введ. 23.05.95. – К. : Держстандарт України, 1995. – 45 с.
3. Жилюк С. І. Діяльність церковних братств // Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.) / С.І.Жилюк. – Житомир, 1996. – С.57-70.
4. Отчет Св.-Покровского Кричильского братства // Волын. епарх. ведомости. – 1905. – № 11/12, часть неофиц. – С.377-391.
5. Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзн. слов. – від найдавніших часів до 1914 р.). В 2 т., т.1 / О.М.Цинкаловський. – Вінніпег: [б. в.], 1984. – 600 с.: ілюстр. – (Інститут дослідів Волині; ч. 52).

Резюме

Розглянуто становлення та розвиток бібліотеки Свято-Покровського церковного братства у селі Кричильськ Рівненського повіту Волинської губернії початку ХХ ст. Відзначено внесок відомих діячів Російської імперії у розбудову цієї сільської братської бібліотеки. Розкрито шляхи поповнення братського бібліотечного фонду, проаналізовано його жанровий і типовий, тематичний та кількісний склад. Висвітлено внесок Свято-Покровського церковного братства у поширення культури та освіти у селі Кричильськ.

Ключові слова: церковне братство, Волинська губернія, бібліотека.

Summary

Becoming and development of library is considered Holiday-Pokrovskogo of church fraternity in the village of Krichil'sk of the Rivnenskogo district of the Volinskoy province of beginning of XX item Payment of the known figures of the Russian empire is marked in alteration of this rural brotherly library. The ways of addition to the brotherly library fund are exposed, he is analysed genre and typical, thematic and quantitative composition. Payment is reflected Holiday-Pokrovskogo of church fraternity in distribution of culture and education in the village of Krichil'sk.

Key words: church fraternity, Volinska province, library.

УДК 099 (477.84)

Костюк С.

співр. обласного краєзнавчого музею
(м. Тернопіль)

Стародруки Свято-Успенської Почаївської лаври у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї

Упродовж XVII – початку XX століть важливе місце серед українських видавничих центрів друкарської справи Волині посідав Почаїв. Перша книжка «Зерцало богословія» (інший варіант назви – «Зерцало богословія») [1; 97-98] побачила світ 12 березня 1618 року – «продукт» пересувної друкарні Кирила Транквіліона Ставровецького. Упродовж XVII-XVIII століть нею надруковано 148 назв книг церковно-слов'янською та українською мовами, польською – 39, латинською – 7 тощо. Власність уніатів – Почаївська друкарня – лише 1831 року почала належати православної церкві (Почаївській лаврі). Оформлювальний процес часів розквіту забезпечували 62 митці-гравери [2; 25].

У каталожній шухлядці фондової картотеки Тернопільського обласного краєзнавчого музею «Культурна група - 3^А. Свято-Успенська Почаївська Лавра...» виокремлено тематичний роздільник «Історія Почаївської Лаври». Поміж наявного, 28 одиниць налічує група «Рідкісні книги» [3]. Враховуючи історичні особливості становлення поліграфічного «цеху» Почаєва, станом на середину 2010 року тут зберігається 13 стародруків. «Уніатський» період «творчого продукування» літератури засвідчують томи: «Тріодіон» (1747; ТКМРК – 1818; 34x20 см, 513 стор.; стан збереження – картонні палітурки обтягнуто шкірою коричневого кольору (потерті), посередині «титулки» – тиснення, краями – рамка, обведені золотистою фарбою; палітурки та корінець – відділені; обсяг – 410 аркушів (плями, розриви); друк – двома фарбами, 17 ілюстрацій, заставки, кінцівки, виливні прикраси; гравер – Йосиф Гочемський; перші сторінки відсутні; місце знаходження – с. Таурів Козівського району Тернопільщини; обліковий документ – Акт прийому № 3217/184 від 28. 05. 1985 р.), «Ірмологіон» (1766; ТКМРК – 1819; 30x19 см, 208 с.; стан збереження – картонним палітуркам надано фіолетові розводи, корінець обтягнуто коричневою шкірою, палітурки й корінець – відокремлені, 199 аркушів (перші сторінки відсутні), кожна сторінка (піпір по жовк, праві нижні кути забруднені) вміщає 12 нотних станів та оздоблена лінійними рамками, друк – двома фарбами; ілюстрації – Іоанна Дамаскіна; кінцівки, заставки; гравер – Йосиф Гочемський; місце знаходження – Козівський район Тернопільської області; обліковий документ – Акт прийому № 3217/184 від 28. 05. 1985 р.); «Гора Почаєвская» (1772; ТКМРК – 1479; 19,3x15,5 см; стан збереження - відсутні палітурки, титульна та сторінки: 1-4, 7, 13-14, 108-116, краями листки брудні, потріпані, заплямлені; надіслано з бібліотеки ім. В.І.Леніна / Москва, тепер – Російська Федерація/).

Власне «лаврських» видань придбано 12. Наприклад, «літописний» виклад носить «Сказаніе историческое о Почаевской Успенской Лавре бывшаго наместника Лавры Архимандрита Амвросія, с дополнительными главами о позднейших покойных священно-архимандритахъ Лавры, архієпископахъ: Агафангелѣ, Димитріє и Тихонѣ» (1886; ТКМРК – 1994; 22,5x15,5 см.; картонні палітурки /потерті/ обклеєно «мармуровим» папером /чорно-«горохові» кольори /, корінець /потертий/ – коричнева шкіра; деякі листки заплямлені, забруднені / особливо нижні праві кути /; обсяг – 313 с.; закуплено /60 крб./ у Лідії Василівни Тимошук /с/мт Велика Березовиця, Тернопільський район, Тернопільська обл./; обліковий документ – Акт прийому № 3978/41 від 20 лютого 1987 р.).

Шість книг М. Теодоровича презентуємо за «зростаючою» каталожною нумерацією: назви – авторський переклад.

900-літтю Волинської єпархії, пам'яті князя Володимира присвячено ілюстрований випуск історичного нарису «Місто Володимир Волинської губернії» (1893; ТКМРК – 2397; 23x16 см.; тверді палітурки; папір пожовклий, заплямований, два листки пошкоджено; обсяг – 284 стор.; графу інвентарної картки «Де знайдено речі» заповнено текстом: «м. Тернопіль,

вул. Бугайченка, 6/64, Лук'яненко В.Г.»; закуплено – 20 крб.; обліковий документ – Акт прийому № 5256/328 від 31. 08. 1989 р.).

«Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії» (т. II) охоплює Рівненський, Острозький та Дубенський повіти (1890; ТКМРК - 2398; 23,5x17 см.; тверді палітурки; папір пожовклий, краї обтріпані; обсяг - 425-1126 стор.; місце придбання та облікова документація - ті ж самі; закуплено - 40 крб.; зшито «Волинські єпархіальні відомості» 1888 /№№ 7-36/, 1889 /№№ 1-36/ та 1890 /№№ 1-7/ років).

П'ятий том «Історико-статистичного опису церков і приходів Волинської єпархії» увібрав також прошиті «Волинські єпархіальні відомості» (1888; ТКМРК - 2399; 22,5x16 см.; тверді палітурки; папір пожовклий, листки обтріпані; обсяг - 430 стор.; місце придбання та облікова документація - ті ж самі; закуплено - 30 крб.).

Наступним збірником «історичної статистики» (т. IV) подано короткі характеристики населених пунктів Старокостянтинівського повіту (1899; ТКМРК – 2401; 23x16 см.; тверді палітурки; папір пожовклий, краї обтріпані; обсяг - 934 стор.; місце придбання та облікова документація – ті ж самі; закуплено – 40 крб.; зібрано «Волинські єпархіальні відомості» 1894 /№№ 16-36/, 1895 /№№ 1-36/, 1896 /№№ 1-36/, 1897 /№№ 1-36/, 1898 /№№ 1-23/ років).

Ковельський повіт (церковно-історичний, географічний, етнографічний, архіологічний та інші аспекти) описано томом п'ятим (1903; ТКМРК - 2402; 23x16 см.; тверді палітурки; папір пожовклий, краї обтріпані; обсяг - 578 стор.; місце придбання та облікова документація – ті ж самі; закуплено – 40 крб.; книгу складають «Волинські єпархіальні відомості» /1899-1903 рр.).

У третьому томі сконцентровано «описаніє» Кременецького та Заславського повітів (1893; ТКМРК – 2403; 23,5x16,5 см.; тверді палітурки; папір пожовклий, листки обтріпані, тексти обведено олівцем /у «потрібних» місцях/; обсяг - 644 стор.; «джерело» придбання та облікова документація - ті ж самі; закуплено - 50 крб.; скріплено «Волинські єпархіальні відомості» 1890 /№№ 8-36/, 1891 /№№ 1-36/, 1892 /№№ 1-36/, 1893 /№№ 1-9/ років).

Окремо обліковано два збірники «Волинських єпархіальних відомостей»: ТКМРК – 2400 (1890; 23x16 см.; тверді палітурки; папір пожовклий, листки обтріпані; місце придбання та облікова документація - ті ж самі; закуплено - 40 крб.; деякі випуски /№№ 20, 21, 22, 24-35/ доносять інформацію двома розділами: офіційний та неофіційний виклади); ТКМРК - 4243 (1872-1873; 21x14 см.; книга розпочинається 175-ю сторінкою: листки потерті, забруднені, «обгорнуто» палітурками 1994 року /жовтень/; обсяг – 1958 стор.; закуплено /500 000 крб./ у Петра Романовича Никитюка /Тернопіль/; обліковий документ – Акт прийому № 6896/102 від 23 серпня 1994 р.; №№ 6-24 /1872/ та №№ 1-24 /1893/). Найповніше «розписано» – виокремлено 24 теми: життєдіяльність ігумена Почаївського, Преподобного Іова та князя Костянтина Острозького, описи містечка Вишнівця та сіл: Колодного, Стіжка, Суража Кременецького повіту тощо.

Науковими співробітниками ТОК музею (Марія Бучик, Лідія Дейнекіна, Олег Гарноруда, Ліза Шнурченко) використано довідкову літературу: Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга, частини перша-друга. - Львів: Вища школа, 1984; Кісь Я. Палеографія: Навчальний посібник. - Львів: Вища школа, 1975; Словник українських художників. – К., 1973.

Джерельні приписи

1. Весна Х. Книговидавництво на Тернопільщині / Х.Весна, В.Уніят // Тернопільський Енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАГ ТВПК «Збруч», 2005. – Т.2. К-О.
2. Книгодрукування на Крем'яниччині XVII – XVIII ст. // Черняхівський Г. Крем'яниччина. Історичне та літературне краєзнавство: Матеріали на допомогу педагогам і студентам педколеджу, учням середніх спеціальних навчальних закладів та загальноосвітніх шкіл. – Крем'янець, 1992.
3. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Резюме

Подано інвентарний опис старовидань. У науковий обіг уперше введено прізвища колишніх власників книжок та описувачів.

Ключові слова: книга, інвентарний опис, Почаївська лавра.

Summary

Inventory description of старовидань is given. The last names of former proprietors of books and delineators are in the first time entered in a scientific appeal.

Key words: book, inventory description, Pochaivska of laurel.

УДК 94(477.8) «16/20»

Булига О. С.

директор обласного краєзнавчого музею
(м. Рівне)

Зв'язки та взаємини Волинських Афін та Волинського Афону

На історичній мапі України низка міст позначені як центри духовності, освіти та культури. Вони відігравали й продовжують відігравати важливу роль у розвитку знань, вихованні прекрасного, пошуках правди, істини та справедливості. У певний період їх життєдіяльність була активною, під впливом історичних реалій іноді уповільнювалась, але особлива атмосфера неповторності, обраності та притягальності не полишала і не полишає ці куточки землі.

На Волині такими містами, безперечно, є Острог та Почаїв, які завдяки Академії й Лаврі йменують Волинськими Афінами та Волинським Афоном. Острог, як центр освіти, Почаїв, як осередок чернечого благочестя, асоціюються із всесвітньо-визнаними місцевостями. Волинські Афіни та Волинський Афон широко знані, їхня історія та сьогодення приваблюють до себе, не залишають байдужим, надихають на звершення.

Першопочаток Острога документально підтверджений літописними згадками у києво-руський період. Першими кроками Почаєва прийнято вважати час, коли Київська держава протистояла наступу монголо-татарських завойовників. Важливе значення у розвитку християнських орієнтирів, освітніх та культурних чинників Острог ф Почаїв відіграють із другої половини XVI ст. Заповіти двох волинських шляхтянок - Гальшки Острозької та Ганни Гойської відкрили шлях зростання та величі майбутніх волинських культурних центрів.

Згідно тестаменту Гальшки Острозької, укладеному 16 березня 1579 року у місті Турові (внесений до луцьких земських книг 10 січня 1583 року), призначалось «на шпиталь та академію острозькую, на монастиру святого Спаса недалеко Луцка над рекою Стиром і на селі Доросиню шест тисячей коп грошей лічби литовской» [1; 21].

Фундушовий запис Ганни Гойської, внесений до кременецьких земських книг 14 листопада 1597 року наголошував: «У моїй маєтності при селі Почаєві з давніх часів знаходиться мурована Церква на честь Успіня Пресвятої Богородиці, то, щоб при тій Церкві було постійно Боже Славослов'я, я постановила побудувати й заснувати при ній монастиря» [2; 32].

Таким чином дві волинянки виявились причетними до нових сторінок життєдіяльності Острога та Почаєва. Справа Острозької та Гойської не минули даремно, фундовані ними дітища стали справжніми осередками віри Христової, центрами знань та книжності.

Хоча документально підтвердженого прямого контакту у той час між Острогом та Почаєвом дослідники не відшукали, опосередковано зв'язок цей існував, завдячуючи волинському меценату князю Василю-Костянтину Острозькому. Саме ця непересічна особистість, дбаючи про духовне зростання народу, опікувалась церквами, монастирями та новоствореною Острозькою Академією.

У маєтності Острозьких, в одному з дубенських монастирів, відбулося утвердження майбутнього почаївського ігумена Йова Желіза. Як відзначав М.Петров: «...слух о добродетельной жизни и подвигах прп. Иова достиг князя Константина-Василия Константиновича Острожскаго и Дубенскаго» [3; 81]. Після понад 20-літнього керівництва Чеснохрестинським Дубенським монастирем, перед Йовом відкрився складний подвижницький

шлях у скромній, на той час, обителі Почаївській, за півстоліття існування якої Желізо перетворив її у шановану твердиню християнства, до якої потяглись жителі Волині та інших земель.

Існує думка, що саме князь Острозький міг сприяти утворенню Почаївської обителі та переходу до неї дубенського ігумена. Сучасний український дослідник В.Шевченко наголошує на існуванні достовірних джерел, які підтверджують, що «Маршалком землі Волинської та Воєводою Київським (князем Острозьким, прим. О.Б.) з Острога був відпущений на духовний подвиг славнозвісний ігумен Почаївської лаври преп. Йов Залізо» [4; 87-112]. Хоча є й і протилежна думка, що саме розходження князя та ігумена у поглядах на внутрішнє життя монастирів могло спричинити перехід останнього до Почаївської обителі: «Йов Почаевский не сочувствовал князю Острожскому в его преобразовании православных монастырей исключительно в общежительные, по уставу св. Василия Великого» [5; 31]. П.Куліш припускав, що розчарування Желіза в особі Острозького, пов'язані у зближенні князя з протестантами; саме це, на його думку, змусило ігумена покинути Чеснохрестинський монастир [6].

За понад 20-літній відтинок часу, впродовж якого Йов Желізо прожив у Дубенській обителі, він мав великий вплив на власника Острога, князя Василя-Костянтина. Вважають, що за порадою та благословенням Желіза в острозькій друкарні Івана Федорова 1581 року видруковано славнозвісну Біблію. Як стверджує Митрополит Іларіон (Огієнко): «Дубенський Чеснохресний монастир на острові знаходився під пильним доглядом свого патрона й фундатора князя Костянтина Острозького Ще року 1547 князь щедро наділив свого монастиря, а за часу ігуменства Іова завжди не забував про нього» [7]. Це підтверджують матеріали архіву Почаївської обителі, що знаходяться у Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, зберігаючи копії справ, про надання угідь Острозьким Дубенському монастирю [8; арк.43].

Не можна однозначно стверджувати про односторонній вплив Острозького на Желіза чи ігумена на князя. Такий вплив був взаємним, збагачуючи як світського, так і духовного провідників. Не випадково вже у Почаєві до Свято-Успенського монастиря йшла й дбала про нього волинська шляхта: Ушківські, Долинські, Куликівські, Жабокрицькі, Пузини, Малинські, Сташкевичі, Ясногірські. Безумовно, найбільшими благодійниками Преславної Гори Почаївської за часів Іова Желіза було подружжя Домашевських – фундатори будівництва Свято-Троїцького собору. Їхні пожертви на Почаївський монастир перетворили його у одну з найшанованіших православних обителей Волині [9; 22].

Залучаючи волинську шляхту до опіки над Горою Почаївською, Желізо мав перед собою приклад князя Острозького, розуміючи, що лише за усвідомлення елітою суспільства, необхідності духовного зростання, можливий його гармонійний розвиток, співпраця, що буде на користь громаді та церкві. Після смерті Василя-Костянтина (1608 р.), саме Йов Желізо переймає справу князя, ставши тією особистістю на Волині, до якої йшли за допомогою та порадою. Подібно до Острозького, який у 1575 році дав в Острозі притулок друкареві Івану Федорову, Почаївський ігумен 1618 року надав можливість мандрівному друкареві Кирилу Транквіліону-Ставровецькому видрукувати в монастирі книгу «Зерцало Богословія». У присвяті цієї книги зустрічаємо імена волинської шляхти – Лавріна Деревинського, Івана Ярмолинського, Костянтина та Олександра Пузин – «спонсорів» цього видання [10; 300]. Також існує версія, що ця почаївська книга надрукована «будь-яким типом, закупленими из Острога» [11; 169].

1646 року на прохання княгині Ірини Ярмолинської, Йов сприяв тому, щоб у сусідньому містечку Загайцях був закладений монастир. Як свідок, він поставив свій підпис під заповітом Ярмолинської: «Іоаннь Желізо Игумен Почаевскій, устно прошоный. Печать рукою властною» [12; арк.6].

У цей період значення Острога як духовно-освітнього центру зменшується. Почаїв лише набирає оберти для свого зростання. Активна видавнича робота у монастирі розпочинається із середини тридцятих років XVIII ст., коли обитель перебуває у юрисдикційній належ-

ності Греко-католицької церкви. При сприянні Луцько-Острозького єпископа Феодосія Лубенецького-Рудницького там відкривається стаціонарна друкарня. В той час, як відзначають дослідники, у виданні книг почаївські ченці наслідували дереворитні дошки Івана Федорова для заставок, кінцівок, ініціалів, що використовували у власних виданнях, а також запозичували навіть окремі титульні аркуші книг відомого друкаря [13; 179]. Майже двісті років почаївська друкарня, продовжуючи традиції Острога, залишалась найбільшим волинським видавничим центром. 1798 року тут було здійснено передрук «Острозької Біблії» (1581) [14]. На межі XVIII-XIX ст. монастир утримував одну зі шкіл Волині, книги для якої видавала місцева друкарня.

Острозька тематика для почаївських ченців стала ще ближчою після 1831 року, коли Свято-Успенська обитель повернулась до юрисдикції Православної церкви та отримала офіційний статус лаври. Відзначимо, що після передачі Почаївського монастиря православним, проходила модернізація друкарського устаткування, у якій брав участь острозький шрифт-писар Лейзор Моргулець. Як свідчить рапорт лаврського типографа Василя Міхневича від 3 квітня 1834 року, вилитий острожанином схоластичний шрифт «оказался весьма аккуратен и во всем походил на Петербургский самый лучший-новейший шрифт» [15; 13].

Із другої половини XIX і до початку XX ст. у Почаївській обителі побачили світ друки, присвячені князям Острозьким та граду Острогу [16]. Велика кількість історичних матеріалів, присвячених острогані, друкувалась у часописі «Волинскія Епархиальныя Ведомости», що виходив у монастирі, починаючи з 60-х років XIX століття.

До числа лаврських добродійниць того часу належить ім'я фрейліни царського двору Антоніни Блудової. 1865 року вона заснувала в Острозі Кирило-Мефодіївське братство, при якому працювала гімназія (тепер у цьому приміщенні розміщується Острозька Академія) [17; 24].

Проживаючи в Острозі, графиня часто відвідувала Почаївську лавру, на розвиток якої жертвувала гроші, церковний посуд, ікони. Свої враження від перебування у Свято-Успенській обителі Антоніна Блудова залишила у спогадах [18]. Багато мандрівників XIX ст., перебуваючи на Волині, обов'язково відвідували Острог та Почаїв. Варто згадати лише імена М.Костомарова та Т.Шевченка, які під час своїх «пілігримств» із пошаною вклонялись Волинським Афінам та Афону. Ще одна книга, як спогади про волинські враження, з'явилась у тому ж XIX ст. Її автор С.Муравйов описав своє перебування саме в Острозі та Почаєві [19;].

Ось так, виконуючи завдання розвитку християнських цінностей, поглиблюючи моральні-етичні засади суспільства, його освітньо-культурні здобутки Острог та Почаїв упродовж століть залишались тими місцевостями, що притягували до себе усіх, хто шукав дорогу світла, мудрості та просвітництва. На цьому шляху Острог змушений був передати естафету зростання на Преславу Гору Почаївську, де унаслідувались та примножувались традиції славного князя Василя-Костянтина Острозького. Жодні перипетії не порушили того зв'язку, що існував між двома волинськими центрами. І сьогодні Волинські Афіни та Волинський Афон поєднують долі вдячних нащадків, які свято бережуть пам'ять про свою минувшину.

В Острозькому історико-культурному заповіднику зберігається колекція почаївських друків, найкращі з яких представлені в експозиції місцевого музею книги. Найстарішою книгою відродженої Острозької Академії є Почаївський Часослов 1760 року видання. На традиційних наукових конференціях, присвячених вихованню молодого покоління на принципах християнської моралі, що відбуваються у стінах цього навчального закладу, беруть участь і представники Почаївської Духовної семінарії.

Вступивши у нове тисячоліття Острог та Почаїв, розвиваючи свій багатий потенціал, будуть і надалі привертати до себе усіх тих, хто шукає, прагне, творить. Безумовно, шляхи почаївських та острозьких вихованців обов'язково будуть перехрещуватись і на цих дорогах, звичайно, будуть віднайдені нові свідчення взаємозв'язків та співпраці на ниві духовності, освіти та культури Волинського Афону та Волинських Афінів.

Джерельні приписи

1. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636) / І.З.Мицько. – К., 1990.
2. Лларіон Митрополит. Фортеця Православія на Волині Свята Почаївська Лавра. – Вінніпег, 1961.
3. Петров Н.И. Предисловіе / Н.И.Петров // Пчела Почаевская. Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2000.
4. Шевченко В. Острозька Академія – цитаделя православного духа. Її діяльність у контексті релігійних уподобань фундатора та полемічної творчості Герасима Смотрицького і Василя Суразького / В.Шевченко // Визвольний шлях, 2001. - Кн. 2.
5. Петров Н.И. Предисловіе / Н.И.Петров // Пчела Почаевская. – Почаев, 1884; Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2000.
6. Кулиш П. О значенні прп. Іова Почаевскаго игумена в історії русскої життя / П.Кулиш // Газета Гатцука. – 1875. – № 47.
7. Лларіон Митрополит. Вказ. праця.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.231. – №132. – 43 арк.
9. Антонович С. Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври / С.Антонович. – Крем'янець на Волині, 1938.
10. Лларіон Митрополит Вказ. праця.
11. Петрушевич А.С. Историческое известие о древней Почаевской обители чину Св. Василя Великаго и типографіи ея / А.С.Петрушевич // Галичанин, 1863. – Кн.1. – Вып.3-4.
12. ІР НБУ. Ф.231. – № 54. – 6 арк.
13. Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль у розвитку української культури / Я.Д.Ісаєвич. – К., 1966.
14. Библия, сиречь Книги Священнаго Писанія Ветхаго и Новаго Завета. – Почаєвъ, 1798.
15. Державний архів Тернопільської області. – Ф.258. – Оп.1. – Спр.387.
16. Сказаніе о Преподобном Феодоре князе Острожском. – Почаєвъ, 1876. Тучемский М. Сторожевой замок князей Острожскихъ въ городе Остроге, Волинской губерніи, в современном нам состояніи. – Почаєвъ, 1907. – 16 с. та ін.
17. Острозька Академія XVI-XVII ст. - Острог, 1997.
18. Блудова А. Воспоминание о Почаевской Лавре / А.Блудова // Виленский вестник, 1868. – № 114.
19. Муравьев А.Н. Почаевская Лавра и Острожское братство / А.Н.Муравьев. – Киевъ, 1871. – 74 с.

Резюме

Розглядаються особливості розгортання культурного життя в Острозі та Почаєві упродовж XVII-XVIII століть.

Ключові слова: мистецьке життя, Волинь, Почаїв, Острог.

Summary

The features of development of cultural life are examined in Fish-fork and Pochaevi during XVII – XVIII ages.

Key words: artistic life, Volin', Pochaiv, Jail.

УДК 7 (477.81) «1950/1970»

Виткалов С.В.

аспірант Київського національного університету культури і мистецтв

Художня ініціатива у волинському краї: спроба реконструкції

Сьогодення в українській державі, на жаль, вирізняється часто свідомим ігноруванням уваги до культурного досвіду попередньої доби, забуттям всього позитивного, що забезпечувало свого часу населенню відносно спокійне і яскраве у культурно-виховному контексті життя, а державі – виконання запланованого у сфері матеріального виробництва і толерантне населення. Утім, часто вітчизняний досвід стає предметом посиленої уваги та активно використовується представників інших культур, як це сталося, приміром із творчою спадщиною А.С.Макаренка, яку вивчає і намагається пристосувати до своїх умов увесь цивілізований світ, чи Миколи Островського, чия творчість залишається у полі зору високорозвинених країн – США, Японії, Росії чи Китаю.

З іншого боку, вивчення культурно-мистецької спадщини української держави в історичній ретроспективі передбачає її активне дослідження й на регіональному рівні. Адже матеріали, що зберігаються в місцевих музеях та архівах та час від часу оприлюднюються

на численних науково-практичних конференціях, дають змогу відтворити культурний поступ населення у найскладніші його періоди, позитивні і негативні аспекти цього руху. А отже стимулюють до пошуку подальших шляхів розвитку того чи іншого культурного явища. І ця конференція є тому яскравим підтвердженням.

Не є виключенням повоєнна доба. Предметом нашої уваги є аматорська художня діяльність, активно підтримувана усіма політичними структурами в 50-70-ті роки ХХ століття. Саме в ній, на думку тодішніх партійних керівників республіки, були закладені величезні виховні можливості, що давали змогу із найменшими фінансовими затратами одержувати досить значний культурно-ідеологічний та виробничий ефект у роботі із досить складним за соціально-психологічними характеристиками населенням Західної України.

Розпад радянської політичної системи значною мірою сприяв згортанню відповідних досліджень культурно-мистецької проблематики. Проте частину того культурного досвіду, що був накопичений у 30-50 чи 70-ті роки минулого століття, можна і в сучасних умовах із користю використовувати у творчій діяльності із різними соціально-демографічними групами населення, адже бажання щось роботи самому, а не лише бути пасивним споживачем духовного продукту навіть найвищої якості, одвічно закладене у людській природі. І саме на цьому й робили наголос відповідальні за організацію культурно-освітньої діяльності, що розгорталася упродовж майже 80 років ХХ століття в умовах СРСР.

Зазначена вище проблематика ще не стала предметом детального аналізу у всеукраїнському контексті і не виведена в окремий об'єкт вивчення, хоча непоодинокі розвідки зустрічаються у періодичній пресі західних областей [1], різноманітних наукових збірниках, статті яких є, як правило, фрагментами дисертаційних робіт [2] або увійшли до матеріалів монографічних досліджень переважно місцевих авторів [3]. Підтвердженням цієї актуальності є і науково-практична конференція, в матеріалах якої і публікується ця розвідка. Тому подальша розробка окресленої проблематики стане, на нашу думку, добрим підґрунтям для підготовки більш ґрунтовних монографічних праць, спрямованих на заповнення невідомих або відкриття незаслужено призабутих сторінок вітчизняної культурної практики.

У перші повоєнні роки художня самодіяльність (аматорство – у сучасній транскрипції) й надалі активно використовується державними структурами як дієвий засіб підвищення художньої освіти місцевого населення та ефективна форма впливу на його суспільну свідомість. Адже західноукраїнські терени ще понад десятиліття продовжують залишатися ареною військового протистояння. Тож у краї здійснюються широкомасштабні заходи, спрямовані на відродження саме аматорського театрального руху, пам'ятаючи ще класичний вислів Н.К.Крупської (відповідальної за діяльність Народного комісаріату освіти та культурно-дозвіллеву сферу у перші роки становлення радянської політичної системи) про те, що населення мислить образами. Тому для нього таким доступним і зрозумілим залишається мистецтво театру. Адже умовність оформлення вистави, достатньо зрозумілий, часто афористичний текст, видовищність, наявність політично вивіреного репертуару та інші організаційно-політичні заходи давали змогу значно урізноманітнити і спрямувати у певне русло вільний час особливо сільського жителя, який фактично залишався поза межами впливу художньої культури і у той же час був важливим носієм національно-культурних традицій. Про це переконливо засвідчують й архівні матеріали, що зберігають інформацію про діяльність установ культури Рівненщини (ф. Р-84, ф. Р-192, ф. Р-597, ф. Р-478) та місцева періодика («Зміна», «Червоний прапор» й окремі районні газети).

Так, зокрема, протоколи засідань журі районного огляду сільської художньої самодіяльності Дубенського району (листопад 1955 року) підтверджують, що серед багато чисельних учасників широкого жанрового розмаїття перше місце в огляді посів театральний колектив с. Варковичі з п'єсою Т.Шевченка «Назар Стодоля», а третє – театральний гурток із с. Ульбарів (Копакі) із виставою «Дай серцю волю – заведе в неволю» [4, арк. 215]. Інші види мистецтва, на думку журі, виявилися менш привабливими сільському глядачу.

Треба відзначити, що театральний рух на Рівненщині має глибокі духовні корені, закладені не лише у приватних аматорських гуртках кінця XVIII століття, наявності меценатів чи шанувальників цього виду мистецтва, а навіть у власних назвах окремих населених пунктів – «Скоморохи», що в Заріччянському та Рівненському районах. Зі створенням «Просвіт» (із другої половини XIX ст.) ця справа в краї була поставлена майже на професійну основу. Певні традиції існували у цьому контексті й у селах Дубенського та Острозького районів. Аналіз тогочасного репертуару художніх колективів засвідчує, що в них переважає класика (Т.Шевченко, Леся Українка, М.Кропивницький), що можна пояснити наявністю класичних професійних зразків, які давали змогу режисерам та подекуди і самим акторам, що бачили подібні вистави у Рівненському, Волинському, Львівському чи інших професійних театрах, відтворити подібні зразки на місцевій аматорській сцені. А з іншого боку, цей час був зовсім не сприятливим для демонстрації зі сцени інших, ніж наперед затверджені художні стандарти. Тож досить помітною залишається тенденція до показу на сцені, так би мовити, «напівправди», використання своєрідної езопової мови, обумовленої обставинами радянської доби. Однак скоріше всупереч драматичній першоснові, ніж завдяки їй, чималій кількості драматичних колективів і акторам-аматорам вдавалося створити досить переконливі, життєві художні образи. І на самодіяльній сцені це робити було навіть простіше.

Досить часто аматори використовували репертуар й сучасних авторів, що давало їм добру нагоду бути, так би мовити, «першопрохідцями». Принаймні глядачі подібних вистав не мали у своїй уяві певних сценічних зразків, а отже актори виступали таким чином у ролі митців, незаангажованих художніми стереотипами («Не тією стежкою», «Ой у полі нивка», «Чорний змії» тощо), як це засвідчують творчі роботи згаданого вже Варковицького драматичного гуртка [5, арк. 405] чи виконання багатьох музичних зразків місцевих авторів, про що йдеться у звітах співробітників-інструкторів обласного Будинку народної творчості.

У той же час, як уже акцентувалося, у зазначений період й надалі у репертуарі усіх театральних колективів краю домінує класика другої половини XIX століття. Це підтверджують знову ж таки звіти районних відділів культури за обраний нами період, зокрема згаданих вже Дубенського та Острозького, як найбільш «театральних» районів області [6]. На цьому особливо наголошує і місцева преса [7], постійно пропагуючи досвід кращих. Ця, переважно класика XIX століття із широким етнографічним забірванням, у той же час давала змогу в умовах політичної несвободи зосереджувати увагу акторів і глядачів на, хай обмеженому, утім національному чинникові.

Переглядаючи репертуарні афіші тієї доби, годі сподіватися зустріти там твори М.Куліша, М.Ірчана, І.Дніпровського, Я.Мамонтова, В.Винниченка та ін. Усі вони були вилучені із репертуару через звинувачення їх авторів в антинародності, «буржуазному націоналізмі», принаймні Рівненський державний обласний архів зберігає достатньо красномовний матеріал стосовно заборони до постановки таких художніх зразків [8]. Все це звужувало коло діючого репертуару і в ньому помітно переважає класика, на якій зростало не одне покоління молодих аматорів.

Однак збільшення кількості театральних гуртків стає поширеним явищем. Подібні якісні тенденції досить вдало корелюються і з кількісними показниками. Приміром, якщо у 1957 році на Дубенщині функціонувало 47 драматичних гуртків, у роботі яких брало участь 722 учасники, то вже в 1959 році їх кількість майже подвоїлась: 87 гуртків та, відповідно, – 1393 учасників [9].

І ще одна досить помітна тенденція цієї доби. Якщо у перші повоєнні п'ять років аматори беруть для постановки здебільшого одноактні п'єси сучасних (затверджених репертуарними радами) авторів, то через певний час (із набуттям досвіду, художньої майстерності, поглибленням навчальної студійної роботи та й художньої культури загалом), вони все частіше звертаються до багатоактних п'єс. І подібні зрушення в аматорському мистецтві спостерігається не лише на Дубенщині, але й інших регіонах республіки.

Найкращим в Острозькому районі області у звітний період залишався театральний гурток Острозького РБК, заснований ще 1939 року, який в окреслений період активно займається й культурним обслуговуванням сільського населення, що стає однією з підстав за «...внесок у розвиток художньої самодіяльності присвоїти йому звання «Самодіяльного народного театру» [10]. Активно і ефективно працюють й інші театральні структури цього району: в селі Коростов (кер. - І.Шереметинська), с. Оженіно (кер. - П.Кийко), с. Межиричі (кер. - Р.Шпак) [11, арк. 10]. Названі вище керівники розгортають широку навчальну діяльність із підвищення теоретичного та практичного рівня учасників, проводять постійні дискусії стосовно роботи актора над роллю, навчають основам гриму тощо, часто перевершуючи свої творчі можливості, а обласний Будинок народної творчості всіляко цьому сприяє, надсилаючи у села своїх методистів-інструкторів. Та й центральні союзні мистецькі часописи постійно акцентують увагу на необхідності надання допомоги аматорам майстрами професійної сцени.

Так, Коростовський театральний гурток здійснив вдалу спробу відтворити у супроводі струнного оркестру навіть оперу М.Лисенка «Наталка Полтавка». З цією виставою колектив здійснив широку концертну діяльність у селах Здолбунівського району (Гільча, Миротин). Подібною практикою займався й Межирицький драмгурток. Із кожною новою постановкою збільшувалася кількість прихильників й Оженінського драмгуртка в селах Гошанського району. Натомість драматичний колектив Острозького РБК провів успішні гастролі у будинки культури та сільські клуби Мізоцького й Здолбунівського районів Рівненщини та Славутського і Плутнянського районів Хмельницької області [12, арк. 59-62].

Серед інших художніх колективів, що залишили помітний слід на культурній мапі Рівненщини, дитячий драматичний колектив хати-читальні села Вишеньки, драматичний гурток Могілянського сільського клубу під орудою режисера-аматора В.Радчука, згадка про який неодноразово з'являється у звітах району як структури, що вирізняється професійним підходом до розв'язання мистецьких питань та активною діяльністю, спрямованою на культурне обслуговування місцевого населення [13, арк. 115-116]. Інакше кажучи, виїзди на гастролі в інші населені пункти були досить поширеною формою художнього руху серед аматорів окресленої доби і сприяли не лише підвищенню загальної культури населення, але й впливали на професійну майстерність місцевих аматорів.

Саме діяльність вищеназваних та інших, їм подібних художніх колективів, спонукала залучення до аматорства все більшої кількості представників різних соціально-демографічних груп. Щорічні огляди, що стали характерною рисою доби, це достатньо переконливо фіксували. Якщо в кущовому огляді 1955 року взяло участь 23 гуртки, які об'єднали 186 учасників, то вже через чотири роки (1959 р.) Острожчина репрезентувала 52 драматичних колективи, в яких брали участь 727 осіб. На районному огляді 1959 року найкращими визнано драмгуртки сіл Могіляни, Бадів, Моща та ін. [14, арк. 115]. Ці цифри досить важливі у певному співставленні. Якщо, приміром, у Волинській області (майже тожній за всіма соціально-культурними показниками до Рівненщини) на початок 1945 року функціонувало 200 гуртків художньої самодіяльності, що об'єднували понад 1000 учасників, то вже на 1 квітня 1946 року їх нараховувалося понад 520, а кількість учасників у них за рік майже потроїлась. У Рівненській області у цей же період функціонувало 550 аматорських колективів (5000 учасників) [15, 255]. Та й мережа клубів, при яких зосереджувалися ці колективи, також зростала досить швидкими темпами. Лише у першу повоєнну п'ятирічку не тільки в краї, а й по республіці кількість клубних закладів збільшилася на 10 тис. одиниць і до кінця 1950 року становила майже 700 тис. установ, з яких 26,7 тис. функціонувала у сільській місцевості [16; 288]. Попри низку негативних (відомих сьогодні) моментів в їх діяльності, треба віддати належне державі, яка не шкодувала коштів на численні організаційні заходи: установи культури в плановому порядку повинні були застосовувати різноманітні художні форми, спрямовані на розкриття виробничої тематики, висвітлювати досвід кращих, постійно дбати про організацію раціонального дозвілля місцевого населення. Проте й матеріально-технічні питання цих закладів теж розв'язувалися

достатньо оперативно. А на виробництві, в окремих сільськогосподарських структурах створюються пересувні бібліотеки, пункти для видачі книг тощо; по усіх великих підприємствах Львова, Івано-Франківська, Рівного та інших західноукраїнських міст введено до штатного розпису навіть посади інструкторів із художньо-масової роботи, режисерів художньо-масових заходів. Це, безперечно, швидко дало свій позитивний результат. Інакше кажучи, значні кошти вкладалися державою у розбудову культурної інфраструктури країни. Так, за рахунок державного бюджету за п'ять перших повоєнних років було побудовано 4.345 шкіл, частину з них – методом народної будови. І ці цифри різко контрастують із розбудовою національного шкільництва в умовах сьогодення, коли, приміром, у Закарпатській чи Рівненській областях до початку нового навчального (2009-2010) року бракувало по 60-70 шкіл у кожній, а половина із наявних потребують належного ремонту, адже збудовані ще в середині минулого століття. Протягом 2009 року в Україні планувалося відкрити всього 26 шкіл; а введено в експлуатацію лише 18; при цьому було закрито (аварійність, відсутність дітей шкільного віку тощо) понад 200 шкільних закладів [17]. Та й наявні освітянські програми («Шкільний автобус», «Забезпечення молодших школярів підручниками», створення належних умов у групах продовженого дня, якісних підручників з історії України, або ясного розуміння яким має бути навчальне навантаження сучасного школяра чи студента тощо) залишають сьогодні бажати кращого.

Важливим чинником, що забезпечував високий рівень аматорства в обраній для розгляду нами період, слід вважати й міцну його методичну базу. Йдеться про систему методичного керівництва аматорського руху в особі районних будинків культури (РБК), обласних Будинків народної творчості (ОБНТ) по всій її управлінській вертикалі (республіканські та всесоюзний) та друком значної кількості фахової періодики (часописи: «Клуб», «Клуб и художественная самодеятельность», «Культурно-просветительная работа», бібліотечки «На допомогу художній самодіяльності» та понад 40 серій різноманітних репертуарних збірників). Центральні видавництва «Искусство» (Москва, Ленінград) та «Мистецтво» (Київ) публікують збірники «Самодеятельный театр» (24 випуски на рік), «Сегодня на клубной сцене» та ін. Спеціально для аматорів друкуються тематичні збірники: «Вокально-инструментальные ансамбли», «Мелодии и ритмы для ВИА» тощо. Репертуар для художньої самодіяльності можна було знайти і в серіях збірників «Молодежная эстрада», про що йшлося у попередніх публікаціях [18]. А журнал «Клуб и художественная самодеятельность» згодом почав друкувати у кожному числі платівку їх записами різноманітних музичних заставок, що часто використовувалися у клубній практиці. Чимало було написано для урізноманітнення вільного часу й місцевими авторами і активно використовувалося в аматорській творчості. ОБНТ на своїх семінарах всіляко поширював ці доробки. Зрозуміло, що все подавалося під відповідним кутом зору і мало на меті розв'язання певних державних програм, ідеологічних настанов, проте навіть у такому варіанті воно значно впливало на формування у населення високої духовної культури, шанобливого ставлення до книги, театру, інших видів культурної творчості.

Жодним чином не ідеалізуючи минуле, наголосимо, що будь-яка справа чи культурний процес, яким охоплюються певні групи населення, повинен, на нашу думку, належним чином контролюватися; потребує хоча б мінімальної організаційно-фінансової підтримки. Особливо коли йдеться про становлення молодого покоління, яке згодом продовжить справу розбудови держави. Виховане на чужих, часто антигуманних зразках, залишене без належної опіки держави, годі сподіватися, що воно почне плекати та продукувати власну культурну традицію, зразки якої ці люди фактично не бачили. Тому пошук нових форм культурно-мистецького впливу на молодь і їх активне культивування сьогодні – запорука заможного, спокійного нашого майбутнього. Але повернемося до подальшого розгляду проблеми.

Із різним сальдо розголосу подібна практика (культурного обслуговування населення) проводиться і в інших районах Рівненщини (с. Велике поле Березнівського району або в Сарненському – де діє 18 гуртків [19, арк. 162] та Рівненському районах [20, арк. 164].

Цікаві художні постановки здійснюють аматори сіл Кричильськ, Кузьмівськ, В.Мидськ Степанського району (тепер – Сарненський). За десять аналізованих років у їхньому репертуарі з'явилося понад нових 75 п'єс, що є також достатньо переконливим показником творчої активності і спроможності цих колективів та їх режисерів [21, арк. 83].

Із подібною активністю та дещо іншим («Номенклатурна одиниця», «Серйозний Митько», «Три пари туфель», «Капелюхи», «Заручини» та ін.) репертуаром працюють драмгуртки Деражненського (тепер – Костопільського) району. (Названий вище репертуар взятий до постановок ними у 1955 році – С.В.). А загалом у цьому районі у згаданий період діяло 18 драмгуртків, у роботі яких брав участь 201 актор [22, арк. 28].

У підтвердження, посилаючись на дані місцевих архівів, зосереджених у фонді Рівненського обласного Будинку народної творчості, наведемо таку статистику: якщо у 1953 році в області діяло 819 гуртків із кількістю учасників у 10.700 осіб, то у 1957 році їх було 836 (11.417 учасників), а в 1958 році – 845 гуртків і 11.300 учасників [23]. Тож можна як загодно ставитися до цієї статистики, проте значно кориснішими, на нашу думку, є участь у будь-якій формі художньої аматорської діяльності із навіть незначним її культурним ефектом, ніж бездумне вештання вулицями нічного міста чи будь-яка інша асоціальна форма проведення вільного часу.

Зважаючи на брак кваліфікованих кадрів керівників в усіх сферах життєдіяльності західноукраїнських теренів, зокрема й аматорської сцени, цю справу перебирає на себе сільська інтелігенція – шкільні вчителі, лікарі, тощо або ветерани культурно-освітнього руху, які сформувалися свого часу у мистецьких колективах «Просвіти», «Руської Бесіди» та їх філій і вижили в добу сталінських репресій. Тому навіть той класичний репертуар, який бачив місцевий глядач у їхньому виконанні (інтерпретації) мав певні відмінності у тлумаченні образів, символіці постатей, художньому оформленні сцени тощо, ніж це відбувалося, приміром, у той же час на сценах аматорських чи професійних колективів Півдня або Сходу України і змінити ситуацію у цьому плані були не в змозі жодні інструкції, що надходили з районних будинків культури, обласних Будинків народної творчості тощо, керівники яких досить часто були й самі вихідцями із цих же теренів. Та й номенклатурні кадри, як правило, направлялися у повоєнний період у більш «відповідальні», на думку влади, ділянки – освіту, економіку, силові структури. Місцевим залишалася лише сфера дозвілля, яка, на щастя, виявилася згодом теж досить важливою і впливовою у справі формування не лише духовної культури, але й історичної пам'яті та національної свідомості. Приміром, у 1946 році з 16.129 номенклатурних посад у західних областях України корінними мешканцями було замінено лише 13% (у Волинській обл. – 10%, Івано-Франківській – 7,6%, Рівненській – 12,6%). У той же час в обласних відділах культурно-освітніх закладів регіону з 61 керівної посади місцевим вихідцям належало лише 2, у районах із 310 співробітників місцеві посідали тільки 18% [24; 257].

У перші повоєнні роки всі завідувачі обласними відділами народної освіти та їх заступники на західноукраїнських теренах були членами ВКП (б) і всі виключно із східних областей (які не знали ні специфіки краю, фактично не враховували у своїй діяльності релігійності місцевого населення, певну його консервативність у ставленні до інокультурних впливів та запровадження форсованими темпами нових форм культурно-дозвілєвої практики). Серед 79 інструкторів обласних відділів культури місцеві жителі склали лише 31 (39,2%), а серед 247 завідувачів міськими і районними відділами – лише 21 (8%). Як правило, місцеві кадри виконували лише обов'язки завідувачів сільськими клубами, хатами-читальнями, сільськими бібліотеками, що становило загалом 85-90% від усіх працівників галузі [25; 258]. Проте саме це, як уже наголошувалося, і створювало певну особність сфери культури західноукраїнських теренів загалом. Адже місцеві кадри й забезпечували збереження національних культурних традицій у сфері шкільництва, музичного, театрального, вокально-хорового аматорства, спілкування тощо. Часто вони самі або їх близькі родичі тією чи іншою мірою були пов'язані з національно-визвольним рухом, пам'ятали про його учасників і намагалися поширити цю

інформацію в середовищі аматорів, незважаючи на усі можливі перешкоди цьому.

Аналіз доступної нам інформації доводить, що навіть у цей, досить складний ідеологічно час, у роботі театральних аматорів помітно вирізняються певні тенденції. Якщо репертуар театральних колективів Дубнівського та Острозького районів складається переважно з класики XIX – першої половини XX століття, то Костопільські драмгуртки здебільшого працюють із сучасною одноактною п'єсою [26, арк. 72, 76, 83]. Сучасний, яскраво політично забарвлений репертуар («Комсомольська лінія», «Колгоспні солов'ї») складає основу творчої діяльності низки гуртків Сарненського району. Проте в кожного із них в роботі наявні і п'єси А.Чехова, О.Островського («Без вини – винні»), а також М.Кропивницького, І.Карпенка-Карого, І.Франка тощо, що виявляється своєрідним показовим аспектом вірності українській сценічній традиції та забороні творів вітчизняних авторів авангардного спрямування.

Здійснений нами аналіз, на жаль, не дав можливості встановити, в якому районі області більше переваги надавалося виключно сучасному репертуару, і навпаки – класиці. Сучасну п'єсу залюбки сприймали як жителі сіл Великий Житин, Нової Любомирки, Верховівська, так і глядачі Корецького РБК або сіл Висоцьк чи Дюксин [27, арк.4-7].

Взагалі 50-60-ті роки XX століття – зоряний час для театральних аматорів західноукраїнських теренів. І хоча самодіяльній сцені явно бракувало високоякісних п'єс, різноманітні експерименти (від конкурсів на сучасну одноактну п'єсу до постановки кожної дії однієї, визначеної наперед конкурсним журі вистави, художніми колективами з іншого району), справляли безперечно, велике враження на глядача і стимулювало його прихід до художніх колективів [28; 48-57]. А все це стало можливим завдяки тій титанічній праці, яку проводили ще у 30-х роках представники (інспектори) Вищого музичного інституту ім. М.Лисенка на чолі зі С.Людкевичем у його (інституту) філіях, починаючи від Тернополя, Бережан, Самбора та інших західноукраїнських містечок, покращуючи таким чином й культурну атмосферу української периферії, і формуючи високу національну самосвідомість та історичну пам'ять місцевого населення [29; 546-588].

Ще однією позитивною рисою у стимулюванні розвитку аматорства у той час були постійні (щорічні) декілька денні семінари для керівників театральних гуртків, які проводили співробітники ОБНТ, як і тижневі (в обласних центрах), тримісячні та шестимісячні (у Києві) курси з підвищення кваліфікацій творчих працівників, що ставали саме наприкінці 50-початку 70-х років XX століття характерною ознакою становлення й функціонування аматорства та підвищення його ролі у житті українського суспільства. Організована із залученням професіоналів високого ґатунку та мистецького авторитету, подібна практика певною мірою компенсувала, як уже наголошувалося, брак мережі спеціальних художніх закладів, фахової інформації, посилювали інтерес до аматорства (адже художні керівники гуртків мали змогу спілкуватися із відомими фахівцями, пізнати секрети їх майстерності тощо) і давала змогу багатьом керівникам самодіяльних колективів здійснювати стажування на базі професійних мистецьких структур України. А численні заохочувальні заходи виключно морального спрямування (премії, грамоти, дипломи, почесні звання аматорським колективам) ставали ще одним важливим стимулом для удосконалення і розширення сфери впливу дозвілля на ціннісні орієнтації місцевого населення.

Результатом творчої діяльності драматичних гуртків Рівненщини стало формування на базі окремих із них агітаційно-культурних (художніх) бригад – ще одного, досить мобільного осередку, який мав чималі виховні можливості засобами мистецтва. Започатковані свого часу (1925 рік) при Московському інституті журналістики, такі колективи ефективно діяли і в с. Опариси Радивилівського району (кер. – Т.В.Савчук) [30, арк. 98] та інших районах області і мали чималий суспільно-культурний ефект у ліквідації багатьох негативних аспектів у житті та побуті тогочасного населення. Взагалі наявність у західноукраїнському селі хорového чи драматичного гуртка у 50-70-ті роки вважалася необхідною культурною нормою [31, арк. 115], так само, як і відвідування церкви чи виступи мандрівних мистецьких аматорських колективів.

Час від часу, зважаючи на брак художніх керівників-професіоналів, очолювали подібні осередки й самі учасники – колгоспники, обліковці ферм, місцеві керівники, робітники без будь-якої фахової підготовки. І лише бажання щось робити самому швидко допомагало таким колективам досягти успіху, як це помітно (за звітами ОБНТ), приміром, у Демидівському районі на прикладі драматичного колективу с. Вербень [32, арк. 35]. І такі колективи обслуговували не лише своє село, але й з успіхом сприймалися глядачами Козинського, Берестецького районів Волинської області та міст Рівного і Дубно.

А місцева періодика (приміром, «Радянське життя» – с. Хрінники Демидівського району) із захопленням розповідала, у підтвердження, про майстерну гру вчителів місцевої школи – Шевченка та Марченка, колгоспного радиста і технічного робітника клубу Пачковського й Антонюка, обліковця Д. Солов'я, підсилюючи таким чином потяг до громадської активності. Цей гурток, – відзначав кореспондент, із радістю чекали жителі сіл Рудка та Війниця [33, арк. 44]. І саме за 1957 рік 113 постановок здійснили 29 драмгуртків у такому невеличкому районі Рівненщини, п'єси яких переглянули 21. 735 глядачів. Під їхнім впливом народжується подібна діяльність й у селах Вовничі, Свищів, Лопавше та ін. [34, арк. 67]. Збережені матеріали це демонструють повною мірою [35].

Зрозуміло, що висока відвідуваність художніх гуртків, як і реакція на пропонувані вистави, концертні програми тощо, обумовлювалася і недостатньо високим загально-культурним рівнем населення, браком мережі спеціальної художньої освіти, вільного часу, а також присутністю на сцені родичів, близьких людей і т.ін. Однак і бажання щось робити самому, а це в першу чергу надавала культурно-дозвілєва мережа, не можна було відібрати у тогочасних установ культури.

Тому аматорське мистецтво Рівненщини протягом зазначеного періоду виявляє сталу тенденцію до подальшого розширення кількості колективів та їх учасників, поглиблення студійної (навчальної) роботи над роллю, акторською майстерністю, художнім оформленням вистав, спробою виходу за межі визначених стандартів в інтерпретації сценічних образів тощо. І що особливо важливо – залученням до художніх колективів молоді, що згодом докорінно змінить духовний клімат західноукраїнського села.

Чимала кількість аматорських колективів хоча й не досягає особливих творчих результатів, проте залишається важливою формою організації культурно-дозвілєвої діяльності місцевого населення і, власне, самих учасників, адже певним чином формує не лише їх ціннісні орієнтації, історичну свідомість тощо, але й театральну культуру, а отже стає важливим чинником у подальшому сприйнятті мистецької інформації. Втім, від аматорства іншого і не вимагають.

І хоча проаналізовані нами архівні дані і наявна статистика мають чимало хиб, обумовлених тенденціями радянської епохи загалом, розвиток аматорства в обраний період є беззаперечно позитивним явищем і достатньо яскраво репрезентував волинський край, як і державу загалом в очах світового співтовариства. Причини захоплення саме театральним мистецтвом можуть бути різними. Адже прагнення до перевтілення у людини, як відомо, мало місце на всіх етапах історичного розвитку людської цивілізації. Повоєнний період демонструє стійке бажання після років лихоліть своєрідного катарсису, в якості якого і виступає художня культура, зокрема пісня, танець, театральне мистецтво; і в них повною мірою відбивалося художньо-образне ставлення народу до дійсності. Тому у перші повоєнні роки й так швидко відновили свою діяльність ті аматорські колективи, що творчо працювали ще у довоєнний період, незважаючи на складні суспільно-політичні обставини та організаційно-матеріальні чинники. Згодом з'являються все нові художні осередки, які вносять у розвиток театральної культури новий струмінь – і в репертуар, і в рівень акторської гри, і в символіку образів та художнє оформлення вистав. Тож, можливо, ще один сплеск аматорства слід очікувати нам у недалекому майбутньому і в цьому чи не найважливіша відповідальність лягає на представників методичних структур – науково-методичні центри народної творчості та РБК. Рівненський ОЦНТ, принаймні, уже почав цю роботу.

Інакше кажучи, високий рівень художньої культури сучасного західноукраїнського

населення, його шанобливе ставлення до зразків національної спадщини та висока активність у відвідуванні концертів чи культурних програм професійних мистецьких колективів, особливо народного плану, широкі культурні ініціативи в регіоні початку ХХІ століття тощо є, на наше переконання, безпосереднім результатом впливу художнього аматорства, широко розгорнутого в регіоні у попередній період.

Художня аматорська творчість в усіх її формах вияву сьогодні повинна спонукати управлінські структури галузі, особливо її методичні служби в особі обласних центрів народної творчості, РБК, періодичну пресу, митців, науковців тощо більш уважно ставитися до проблем аматорів, адже цей вид діяльності з певною корекцією на час та критичним його переосмисленням зможе й надалі забезпечувати значній кількості населення добру форму культурної самореалізації, формування відповідного духовного середовища у волинському краї та й країні загалом. Адже забуття власного історичного досвіду завжди обертається на шкоду справі.

Джерельні приписи

1. Див.: відповідні розділи зб. «Новини краєзнавчої літератури». Поточні бібліографічні покажчики за 1991-2009 роки, що регулярно друкуються обласними науковими бібліотеками України, зокрема й Рівного.
2. Див., приміром, матеріали наук. зб.: «Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету». Вип. 7-14. – Рівне: РДГУ, 2004-2009; «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки РДГУ. Вип.8-15. – Рівне: РДГУ, 2003-2009».
3. Див.: Черепанин М.В. Музичне життя Галичини (друга половина ХІХ – перша половина ХХ століття) / М.В.Черепанин. – К.: Вежа, 1997. – 328 с.; Шиманський П.Й. Музичне життя Волині першої половини ХХ століття: монографія / П.Й.Шиманський. – Луцьк: Вежа, 2005. – 172 с. та ін.
4. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб.53. - арк. 4, 77, 87, 215,261, 301, 305-306 та ф. 478, оп. 4, од. зб. 52. – арк. 29-32, 35-37, 45-51.
5. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб. 62. - арк. 25, 28,48, 57,72, 76, 84, 102, 105, 130, 115,148, 162, 164-165, 177, 206, 220, 243-244, 263-301, 325, 329, 337, 405.
6. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб. 48. - арк. 59; ф. Р - 597, оп.1. од. зб. 53. - арк. 4, 77, 87, 215, 261, 301, 305-306; ф. Р - 597, оп.1. - од. зб. 94. - арк. 26, 38, 42, 78.
7. Див.: Купріненко Н. Самодіяльність у Смізі / Н.Купріненко // Зоря. – 1958. – 8 трав.
8. Див.: ф. Р - 84, оп. 2. - од. зб. 3. - арк. 4; ф. Р - 84, оп. 2. - од. зб. 10. - арк. 2-4, 14-18, 20-24, 28-30, 33, 35, 39-42, 53, 57; ф. Р-84, оп.2. - од. зб. 13. - арк. 59; Там само. - од. зб. 17. - арк. 1, 5, 16, 18-20, 24, 35, 38; Там само. - од. зб. 24. - арк. 2, 22, 30, 33.
9. Парух К. Кроки у мистецтво / К.Парух // Зміна. – 1981. – 16 трав.
10. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб. 112. - арк. 4, 10-11.
11. Див.: ф. Р- 597, оп.1. - од. зб. 63. - арк. 10-11.
12. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб. 24. - арк. 6, 23, 59-62.
13. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб. 123. - арк. 10, 12, 15, 29-30, 35, 39-42, 55, 65, 83, 107, 115-116.
14. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб. 123. - арк.12, 15 та ін.
15. Див.: Виткалов В.Г. Українська культура: сторінки історії ХХ століття: монографія. Вид.2. Виправлене і доповнене / Володимир Виткалов. – Рівне: Вертекс, 2004. – 640 с.
16. Там само.
17. Див.: місцеву (Рівненську) періодику за 1 вересня 2009 року.
18. Виткалов В.Г. Українська культура: сторінки історії ХХ століття: монографія / Володимир Виткалов. – Рівне: Вертекс, 2004. – С.320-330; Виткалов В.Г. Культурологічна освіта як складова системи підготовки фахівців у контексті суспільно-історичних реалій / В.Г.Виткалов, С.В.Виткалов // Кафедра культурології в структурі Рівненського державного гуманітарного університету: монографічно-довідкове видання. – Рівне: РДГУ, 2009. - С. 5-53; – 223 с.
19. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб. 62. - арк. 25, 28, 48, 57, 72, 84, 102, 105, 130, 148, 162,164-165, 177, 206, 220, 243-244 та ін.
20. Там само.
21. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб. 123. - арк. 10, 12, 15, 29-30, 35, 39-42, 55, 65, 83, 107, 115-116.
22. Див.: ф. Р. 597. - оп.1. - од. зб. 62.
23. Див.: Статистичний звіт Рівненського обласного Будинку народної творчості за 1954 рік // Ф. Р. - 597, оп.1. - од. зб. 64. - арк. 19-22.
24. Див.: Виткалов В.Г. Українська культура: сторінки історії ХХ століття: монографія / Володимир Виткалов. – Рівне: Вертекс, 2004. – 640 с.
25. Виткалов В.Г. Там само.
26. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб. 62. - арк. 25, 28, 48, 57, 72, 76;
27. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб.93. - арк. 4-7.
28. Див.: Бермес І.Лі. Культурно-просвітницькі товариства Дрогобиччини в розбудові мистецького життя регіону. 1900-1939 рр. / І.Лі.Бермес // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: наукові записки Рівненсько-

- го державного гуманітарного університету. Вип.13.- Рівне: РДГУ, 2008. – С. 48-57. - 189 с.
29. Див.: Булка Ю.П. Музична культура Західної України / Ю.П.Булка // Історія української музики. В 6-ти томах, т.4. 1917 - 1941. – К.: Наукова думка, 1992. – 614 с.
30. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб. 105. - арк. 9, 11, 15, 18, 36, 56, 61, 68-69, 78, 82, 89-90, 92, 96, 98, 102-103, 105.
31. Див.: ф. Р - 597, оп. 1. - од. зб. 62. - арк. 25, 28, 48, 57, 76, 84, 102, 105, 115.
32. Див.: ф. Р - 597, оп. 1. - од. зб. 94. - арк. 26, 38, 42, 78, 105, 116, 134, 138.
33. Див.: ф. Р - 597, оп.1. - од. зб. 95. - арк. 32-35, 44, 67, 86.
34. Там само.
35. Див., приміром: Виткалов В.Г. Культурно-мистецьке життя волинського краю: за матеріалами Рівненського обласного державного архіву / В.Г.Виткалов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. зап. Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 11. – Рівне: РДГУ, 2007. – С.103-113.

Резюме

Розглянуто особливості функціонування аматорського театру наприкінці 1950-початку 1970-х років на Рівненщині, акцентовано увагу на репертуарній політиці колективів, формах культурного обслуговування місцевого населення, наголошено на важливості збереження культурних здобутків регіону.

Ключові слова: Рівненщина, аматорство, самодіяльний театр, культурно-мистецька діяльність, драмгурток.

Summary

In the article the features of functioning of community theatre are considered on Rivnenschini at the end of a 1950 beginning of 1970, attention is accented on the repertoire policy of collectives, forms of cultural maintenance of population, it is marked importance of maintainance of cultural achievements of region.

Key words: Rivnenschina, amateurness, samodiyal'niy theater, cultural and art activity, dramatic circle.

УДК 0.27.53(477) «.../1990»

Ярощук В.П.

директор Рівненської обласної
наукової універсальної бібліотеки,
кандидат педагогічних наук

До історії становлення обласних універсальних бібліотек

(до 90-х років ХХ ст.)

У час стрімких перетворень, складних соціально-економічних процесів дедалі більшого значення набуває осмислення історичного шляху бібліотечних установ. Вивчення розвитку обласних універсальних наукових бібліотек в історичному аспекті – важлива передумова наукового прогнозування розвитку бібліотечної справи в Україні.

Понад 160 років тому почався процес створення публічних бібліотечних закладів. Вони виникли як губернські публічні бібліотеки. Ідея створення належить Ф.С. Салтикову, автору першого проекту, в якому важлива роль відводилась саме губернським бібліотекам. У своїй праці «Изъявления, прибыточные государству», що була подана Петру I, він пропонував організувати мережу публічних губернських бібліотек - по одній на кожну з восьми губерній. Але реальне розв'язання питання про становлення губернських бібліотек сталося тільки у 1830 року за ініціативою президента Вільного економічного товариства адмірала М.С.Мордвінова.

Друга половина ХІХ ст. в Україні – час появи та становлення публічних бібліотек. Створювалися вони у великих містах України: 1865 – у Кам'янці-Подільському, 1866 – у Києві, Харкові, Житомирі, 1872 – у Херсоні, 1877 – у Чернігові, у 80-ті роки – в Катеринославі, Миколаєві, 1897 – Черкасах, у повітових та земських містах. За даними центрального статистичного комітету в Україні в 1886 р. було лише 111 бібліотечних установ, у той же час на території Росії їх було 729. Розвиток процесу організації публічних бібліотек мав для тодішньої Росії особливе значення. Державні діячі розуміли, що вирішення проблем освіти і розповсюдження культури в такій значній за територією, з великою різноманітністю регіональних особливостей (географічних, економічних, демографічних та інших) державі можна здійснити тільки за допомогою губернських бібліотек.

Нелегко проходив процес розвитку губернських бібліотек. Він не одразу охопив Росію і не всю Україну. Іноді бібліотеки закривалися, тільки виникнувши, але з'являлися знову і ставали більш міцними, поширюючи свій вплив на населення. Впродовж ХІХ ст. загальним у цьому процесі був зв'язок із регіоном, підтримка місцевих властей і місцевої інтелігенції. Бібліотеки створювались, виходячи з внутрішніх потреб та особливостей регіону, тому не були схожі одна на одну.

Указ П.Валуєва 20 червня 1863 року посилив утиски українського народу, його мови. Друкування українських видань майже припинилося. Емським указом 1876 р. Олександр ІІ заборонив використання української мови та викладання нею, із шкільних бібліотек були вилучені українські книжки, написані українофілами.

У 1867 році публічні бібліотеки були переведені з Міністерства народної освіти у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ, до якого, за новим законом, губернатор зобов'язувався подавати відомості про діючі заклади. До адміністративного нагляду в 1871 році додавався ще й духовний [1]. До складу правління бібліотеки призначалася духовна особа. Посиленням нагляду за бібліотеками характеризуються і видання урядом у 1884 році «Тимчасових правил». За ними губернатор або градоначальник мали право з причини неблагонадійності завідуючого або бібліотекаря усунути їх з посади. Міністр внутрішніх справ мав право закривати бібліотеки і читальні [1]. Ці правила вводились до статутів бібліотек і без керівних та наглядових установ вони не затверджувались. Статути бібліотек проголошували широкі демократичні засади діяльності публічних бібліотек, однак вони постійно перебували під наглядом місцевої адміністрації.

Царський уряд не виділяв кошти на організацію цих установ, тому вони відкривались і існували за рахунок добровільних пожертв, відрахувань земських та міських закладів, платні за читання та членських внесків.

Користування бібліотеками було платним, кожний бажаючий купував членський квиток на різний термін: рік, півроку, квартал, місяць. Ціна квитка на рік становила в середньому 5 карбованців, але були і винятки - для людей незабезпечених. Кожна бібліотека встановлювала свої правила роботи. Структура бібліотеки складалась із читального залу, яким користувались безкоштовно і де зберігалась періодика, і абонементу, де за плату видавалися книги додому. Терміни утримання книги вдома – від 7 до 10 днів; за невчасне повернення книг брались штрафи на користь бібліотеки, а в разі повернення книги в пошкодженому вигляді сплачувалась вартість книги.

Із появою бібліотек збільшувалась кількість читачів, наприклад, у Херсонській громадській бібліотеці на початку 90-х років ХІХ ст. читав один із 100 жителів (тоді у Херсоні проживало 80 тис. осіб) [7].

Читачами бібліотек були представники середнього класу, зокрема службовці, вчителі, більшість із них чоловічої статі. Читацький попит був в основному на періодичні видання та художню літературу, що і визначало підходи до формування фондів бібліотек. У Херсонській громадській бібліотеці відділ белетристики складав 50 % фонду і був кращою його частиною. Мала вона і змістовно укомплектований фонд з історії, природознавства, краєзнавства [7]. Однак бібліотеки поповнювались виключно тими творами, що не входили до заборонених видань.

Роль та завдання губернських (потім обласних) бібліотек протягом їх розвитку змінювались. Суттєво відрізняється історичний шлях бібліотек західного регіону, який тісно пов'язаний з суспільною історією [3]. У ХІХ ст. – початку ХХ ст. ОУНБ центральної, східної та південної України розвивались як публічні.

Фундатор російського бібліотекознавства В.І.Собольщиков розглянув у праці «Об устройстве общественных библиотек и составлении их каталогов» питання про роль публічних бібліотек у суспільстві. Він підкреслював, що в минулі віки бібліотека була на службі у «схоластичної вченості», тепер слід розглянути її як «притулок для усіх шукаючих відомостей». Така типологічна характеристика важлива для розкриття змісту «публічна бібліотека» по відношенню до значного етапу розвитку бібліотек

України і Росії. Це поняття є синонімічним поняттю «громадська бібліотека». Ці два терміни були тотожними і відображали головний зміст роботи бібліотеки.

Б.Ф.Володін, аналізуючи історію становлення публічних бібліотек, вказує, що «на початку ХХ ст. трактування «публічна бібліотека» вкладається в більш широке поняття. Був помітний певний вплив американського розуміння ролі і значення публічної бібліотеки, але суттєвого значення цей вплив не мав, оскільки бібліотеки в радянський час стали розвиватися в іншому напрямку» [5].

Після революції 1917 року губернські (обласні) бібліотеки розвиваються в основному як центри краєзнавчої роботи; формується фонд місцевого друку. Це викликано об'єктивними потребами розвитку бібліотек, продовженням демократичних традицій, а також необхідністю розкриття потенціалу регіонів, що проявляється у видавничій діяльності.

Справжнім ренесансом бібліотечної справи України стали 20-ті роки ХХ ст., коли створюється Всенародна Бібліотека України, активізується діяльність наукових, вузівських та публічних бібліотек Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава. Формується чітка бібліотечна мережа – центральні, губернські (пізніше округові та обласні), повітові (районні) бібліотеки, сільбуди та хати-читальні, профспілкові, дитячі та шкільні бібліотеки. В ці роки започатковується підготовка бібліотечних працівників, розпочинається розробка науково-теоретичних основ бібліотечного будівництва держави, проводяться конференції, наради, з'їзди бібліотечних працівників республіки. Активно працюють методичні бібліотечні об'єднання у Києві, Одесі, Харкові, Вінниці, Херсоні та інших містах.

Розпочалася робота з координації і кооперації бібліотечної діяльності, яка наприкінці 20-х років була зупинена так саме, як штучно зупинений розвиток бібліотечного краєзнавства, а саме краєзнавство оголошено лженаукою.

Бібліотекознавці сходяться в думці, що протягом століть свого розвитку обласна бібліотека формувалася як інституція, що мала три найважливіші характеристики:

- публічна (громадська), тобто призначена для загальносуспільного користування;
- унікальне зібрання краєзнавчих документів, свого роду «регіональна пам'ять»;
- центр взаємодії бібліотек на рівні регіону [4].

Підкреслювалось, що ці типологічні характеристики не отримали повного розвитку, але сам процес проходив досить інтенсивно, що давало надії на швидке становлення бібліотек і більш повне розкриття їх потенціалу. І хоча у деяких напрямках свого становлення обласні бібліотеки випереджали у значній мірі розвиток регіональних аспектів бібліотечної справи в інших країнах (навіть у США), однак із кінця 20 – початку 30-х років регіональні бібліотечні центри починають розвиватися згідно із законами, що полярно розходяться із світовими тенденціями розвитку. Вони стали розвиватися за законами тоталітарного суспільства, що призвело до значних деформацій, зокрема у результаті тотальної регламентації функцій бібліотеки стали дуже схожими, що не давало змоги розкрити їх індивідуальність. Суттєво знизилась їх регіональна активність і масштаби краєзнавчої діяльності.

У зв'язку з новим адміністративним поділом республіки постало питання про необхідність посилення методичного керівництва мережею масових бібліотек та створення районних і обласних методичних центрів.

У 1934 році були створені обласні бібліотеки. У Наказі Наркомосу УРСР від 1 грудня 1933 року про їх організацію підкреслювалось, що одним із головних завдань обласних бібліотек, крім обслуговування читачів книгою, є зміцнення бібліотечної справи на місцях, проведення інструктивно-методичної роботи.

Скрутними були часи 30-40-х років: голодомор, інтелектуальний і політичний терор держави, деформації у вирішенні національних проблем. У 40-х роках починають формуватися регіональні бібліотеки у західних областях: Волинській, Тернопільській, Рівненській [3]. Велика Вітчизняна війна завдала бібліотекам непоправної шкоди. Але вже на початку 50-х років мережа державних бібліотек була повністю відновлена.

У 60-70-х рр. вдосконалюється система методичного керівництва бібліотеками різних

міністерств і відомств, йде процес централізації державних масових бібліотек та міжвідомчої централізації. У фондах обласних бібліотек провідне місце посідає науково-виробнича література для спеціалістів народного господарства, навчальні посібники і довідкові видання. Якісному поліпшенню ядра фондів сприяє видання книг цільового призначення.

У 1966 році затверджене типове положення та примірна структура обласної бібліотеки. Це остаточно сформувало відділи обласної бібліотеки, дало можливість ввести посаду заступника директора з наукової роботи, перевести діяльність на наукову основу, чітко аналізувати і планувати діяльність самої бібліотеки, поліпшити видавничу діяльність, організувати роботу по впровадженню передового досвіду, розпочати науково-дослідну роботу. Подальшого розвитку дістала структура системи обслуговування обласної бібліотеки: виділились відділи бібліографічної роботи, книгосховища, МБА. Почали формуватися читальні зали галузевої літератури.

Із початку 80-х років ОУНБ - це загальнодоступна бібліотека, що здійснювала бібліотечні та бібліографічні послуги населенню регіону незалежно від соціального положення, освіти, національності, роду занять читача.

Надавались такі послуги й колективним абонентам: підприємствам, установам, організаціям, органам влади та управління і іншим. Бібліотечне обслуговування стало універсальним і науковим за змістом і здійснювалось різними видами видань по всіх галузях знання, їх копіями у відповідності до профілю та специфіки комплектування фондів ОУНБ, спрямовувалось на задоволення різнобічних потреб особистостей: професійних, суспільних запитів населення, на допомогу соціальному, науковому, господарському, національному і культурному розвитку регіону.

Поєднання універсального і спеціального обслуговування забезпечувалось організацією єдиної системи фондів ОУНБ, що поділялись на основні і підсобні; універсальні і спеціалізовані (за видами носіїв чи іншими ознаками); формування єдиної системи довідково-бібліографічних, інформаційних служб, різнофункціональних підрозділів, що забезпечувалось комплексом основних бібліотечних і бібліографічних послуг.

Обслуговування первинними документами здійснювалось в умовах читальних зал, було орієнтоване на використання видань поза бібліотекою (видача книг додому через абонемент та позастаціонарні форми). Розвивались форми і методи індивідуальної, групової, масової роботи з пропаганди літератури і інших видів інформації. Здійснювалась розбудова системи обслуговування читачів як єдиний багатофункціональний процес, заснований на цільовому розділенні, технологічному розподілі і взаємодії різних видів бібліотечної, організаційно-управлінської діяльності.

ОУНБ вели планомірне вивчення читацьких потреб населення, враховуючи соціокультурну, економічну, інформаційну ситуацію в регіоні, пропагували свої ресурси та послуги для забезпечення рівномірного потоку читачів та ефективного використання ресурсів. На цій основі формувався читацький контингент і організувалось диференційоване обслуговування читачів. Основні принципи, завдання і напрями були закріплені в статуті, структурі, правилах користування ОУНБ, положеннями про відділи, положенням про систему бібліотечного, бібліографічного обслуговування читачів і посадовими інструкціями та іншими внутрішніми документами, які складались з врахуванням можливостей, традицій і інформаційної ситуації. Керівництво бібліотекою зобов'язувалось дотримуватись типової структури ОУНБ і не допускати змін. Такі норми існували до 1989 року. Бібліотечне обслуговування ОУНБ організовувала у взаємодії з іншими бібліотеками, органами інформації, установами і організаціями.

У відповідності до типової структури ОУНБ (1983 р.) в більшості бібліотек склалась структура обслуговування, в якій спостерігалась спроба поєднати соціально-професійний підхід із галузевим і функціональним. Провідне місце посідають підрозділи, розраховані на забезпечення професійних, соціальних потреб читачів. Це виявляється у виокремленні у самостійні підрозділи відділів читальних зал із підсобними фондами, профільованими за виробничою ознакою та «закріпленні» за ними читачів із певних про-

фесійних груп за змістом і формою інформаційної роботи, розрахованої на них.

Посилюється значення відділу обслуговування, у складі якого, як правило, виділяється загальна читальна зала з універсальним і підсобним фондом, доступним усім читачам. Універсальне обслуговування в структурі цього відділу здійснюють, крім того, зали-виставки нових надходжень літератури, зала (сектор) для читання мікрофільмів. У невеликих ОУНБ ці служби функціонують у рамках загального читального залу. До складу відділу обслуговування ОУНБ включені спеціалізовані за галузевими ознаками підрозділи: читальний зал соціально-економічної літератури з самостійним фондом. До складу читачів спеціалізованих читальних зал входили читачі-спеціалісти відповідних галузей народного господарства: економісти, юристи, наукові співробітники, викладачі вузів та інші.

Користуватись цими підрозділами могли і інші читачі, однак склад підсобних фондів і зміст роботи був розрахований на вищезгаданий контингент.

Більшість ОУНБ організували відділ обслуговування працівників сільського господарства і відділ технічної літератури, що на початку 90-х років почали об'єднувати у відділи виробничої літератури і до них, як правило, приєднувався підрозділ, що забезпечував видачу читачам спецвидів технічної літератури.

Наприкінці 70-х років бібліотекознавці і практики відзначали, що спеціалізація підсобних фондів і диференціація читачів за виробничими (професійними), соціальними ознаками дають бібліотечним працівникам ряд переваг, а саме: орієнтацію в інформаційних потребах спеціалістів народного господарства, виробничій і інформаційній ситуації регіону, добре знання підсобних фондів та ін. Проте справедливо зауважувалось, що така спеціалізація веде до ізоляції відділу від інших підрозділів обслуговування, одностороннього підходу до читачів, коли не враховуються їх особисті непрофесійні потреби [6].

Обслуговування читачів із використанням фондів поза бібліотекою забезпечувалось індивідуальним абонементом та МБА, тобто ці підрозділи виконували змішані функції.

Абонемент у більшості ОУНБ орієнтований на масового читача і працює на універсальних підсобних фондах. Однак це не виключає виконання замовлень на літературу професійного та спеціального характеру з фондів основного книгосховища чи інших підсобних фондів через абонемент. В обслуговуванні через МБА превалює задоволення запитів на галузеву, наукову, виробничу літературу. Читачами виступають як окремі спеціалісти, так і виробничі і наукові колективи. Обслуговування проводиться на базі всіх фондів ОУНБ.

В ОУНБ України були створені відділи краєзнавчої літератури. Це комплексні підрозділи, що формують повноцінні фонди універсального характеру, проводять різнопланову бібліографічну діяльність, обслуговування абонентів і здійснюють методичні функції. Метою обслуговування в цих підрозділах є читачькі потреби універсального характеру місцевої тематики. Таким чином у цьому відділі відбувається поєднання універсального і спеціального за змістом обслуговування змішаного складу читачів. В ОУНБ з метою диференційованого обслуговування створені відділи, спеціалізовані за видами носіїв, мовною та іншими ознаками друкованої продукції (література з мистецтва, література іноземними мовами, краєзнавча література). Фонди цих відділів універсальні і розраховані на задоволення як професійних, наукових, так і самоосвітніх особистих запитів. Читачі цих підрозділів певною мірою ізолювані від основного потоку видань, що проходять через інші галузеві зали. Поглиблення ізоляції відбувається і тому, що ці відділи здебільшого самостійно комплектують, обробляють і зберігають свої фонди, ведуть довідково-бібліографічне обслуговування.

У даний період спостерігається велика кількість різновидів структур, що забезпечують універсальне і спеціалізоване за змістом і іншими ознаками обслуговування. Різниця у рівні розвитку, масштабах діяльності, традиціях, інших особливостях конкретних бібліотек не дає підстав для висновку про необхідність уніфікації структури всіх ОУНБ. Однак у той же час потреба в удосконаленні структур вже є очевидною.

Соціально-економічна, політична й інформаційна ситуація, що склалася в країні наприкінці 70 – початку 80-х років, орієнтувала ОУНБ, з одного боку на соціально-профе-

сійний, а з другого – на партійно-ідеологічний підхід до змісту і організації обслуговування користувачів інформації і пропаганди своїх фондів. Цій орієнтації сприяв типовий статут і примірна структура ОУНБ, прийняті в 1983 році.

Організуючи пріоритетні форми обслуговування, розраховані на користувачів професійної інформації, бібліотека випускає з поля зору основні читацькі маси з їх різнобічними інтересами і потребами в універсальній науковій інформації, комфортному й оперативному обслуговуванні.

У багатьох ОУНБ поступово скорочується контингент читачів – спеціалістів народного господарства і, як наслідок, об'єм відповідної інформаційної роботи. Одна з причин цього полягає в тому, що з розвитком професійно-галузевих систем інформації, функції яких раніше виконували універсальні бібліотеки, інформаційне обслуговування спеціалістів сільського господарства, медицини, інженерно-технічних, наукових працівників поступово переходить до галузевих бібліотек і інформаційних центрів. Стає все більш очевидним, що взятий курс на професійно-галузеву спеціалізацію в бібліотечному і інформаційному обслуговуванні є неперспективним і не відображає специфіки універсальної бібліотеки.

Підхід до змісту і організації обслуговування ОУНБ, що зафіксований типовим статутом та примірною структурою для ОУНБ (1983 р.) та іншими керівними документами, призвів до того, що всупереч об'єктивному призначенню бібліотека розвивалась не як єдина універсальна бібліотека регіону, а як набір самостійних спеціалізованих і галузевих бібліотек і інформаційних служб, що заміняли галузеві інформаційні центри в регіоні, що були відсутні або мали низький потенціал. Підрозділи, що здійснювали професійне і спеціалізоване обслуговування, відокремлені і в багатьох випадках дублюють один одного.

Закріплення бібліотечних працівників на вузьких ланках обслуговування, обумовлене прийнятою структурою і внутрішніми документами бібліотеки, гальмувало їх творчий розвиток і обмежувало професійні знання.

Бібліотекознавці та практики бачать шляхи оновлення і розвитку ОУНБ насамперед у переорієнтації на загальнодоступність її ресурсів, на поєднання реальної універсалізації з необхідною спеціалізацією в змісті і формах обслуговування, в розширенні видів послуг і підвищенні якості, у спрощенні організації праці і впровадженні автоматизованих технологій [8].

Такі переваги ОУНБ, як найбільш повний в регіоні за глибиною, асортиментом і видами видань фонд, що сформований на основі надходжень обов'язкового місцевого примірника, розгорнутий довідково-бібліографічний апарат, розвинута технічна база і кадрові ресурси, вигідне територіальне розташування в регіональному центрі, необхідно максимально використати з метою задоволення сучасних читацьких інформаційних потреб населення, підвищення суспільного престижу і створення нового іміджу бібліотеки. Це тема іншої публікації.

Джерельні приписи

1. Абрамов К.И. История библиотечного дела в СССР / К.И.Абрамов. - М.: Книга, 1980. - С. 63.
2. Бальцер А. 90-ліття Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Горького / А.Бальцер // Бібл. вісн. – 1996. – №1. – С.28.
3. Бандилко Л.Ф. Історія бібліотечної справи Волині (1939-1985 рр.): Автореф... дис... канд. істор. наук / Київський держ. ун-т культури і мистецтв України; Л.Ф.Бандилко. – К., 1998.
4. Володин Б.Ф. Библиотечно-информационная деятельность областных, краевых, республиканских (АССР) универсальных научных библиотек РСФСР и некоторые аспекты их развития / Б.Ф.Володин // Анализ и оценка библиотечно-информ. деятельности : сб. науч. тр. / ГПБ. – Л., 1989. – С. 8-19.
5. Володин Б.Ф. Областная библиотека как региональный информационный центр (к условиям оптимального функционирования в контексте развития национальных концепций социалистического библиотековедения) / Б.Ф.Володин // Проблемы оптимизации функционирования библиотечных систем : сб. науч. тр. – Вып.6. Проблемы оценки библиот. деятельности и совершенствование обслуживания читателей. / ГПБ. – Л., 1985. – С.6.-26.
6. Ганицкая И.И., Зыков О.П. Функциональный и технологический кризис системы обслуживания читателей: лавирование или преодоление? / И.И.Ганицкая, О.П.Зыков // Универсальная науч. б-ка в регионе : перспективы развития : сб. науч. тр. / ГПБ. – Л., 1991. – С.51-59.
7. Джерело знань / Херсон, обл. упр. культури; Держ. обл. б-ка ім. О.М. Горького. – Херсон, 1972. – С.13.
8. Ярошук В.П. Обслуговування читачів: Аспекти оновлення / В.П.Ярошук. – Рівне: Обл. упр. стат., 1997. – 87 с.

Резюме

Висвітлюється шлях розвитку бібліотечних установ від виникнення перших публічних бібліотечних закладів (XIX століття.) до створення обласних наукових бібліотек (на прикладі Рівненської ОНБ. Розкриваються особливості процесу організації та роль бібліотек у суспільстві в різні історичні періоди.

Ключові слова: бібліотека, особливості організації, Рівненщина.

Summary

The way of development of library establishments lights up from the origin of the first public library establishments (XIX age) to creation of regional scientific libraries (on the example of Rivnenskoy ONB. The features of process of organization and role of libraries open up in society in different historical periods.

Key words: library, features of organization, Rivnenschina.

УДК 016:011+908

Промська О.Л.

провідний методист Рівненської ОНБ, аспірантка
кафедри бібліотекознавства і бібліографії РДГУ

Розвиток краєзнавчої метабібліографії в Україні

Важливе значення для дослідника-краєзнавця відіграє краєзнавча метабібліографія*, призначенням якої є орієнтування у краєзнавчих бібліографічних джерелах. Проблеми розвитку краєзнавчої метабібліографії в Україні висвітлювали у своїх публікаціях І.Корнейчик, В.Томіна, В.Кисельова, О.Михайлова, К.Бахмат, Н.Кушнарєнко та ін. Однак на даний час не існує єдиного узагальненого дослідження, яке б розкривало усі особливості її розвитку та сучасного стану.

Перші спроби у галузі краєзнавчої метабібліографії в Україні були здійснені у першій третині ХХ століття та пов'язані з ім'ям видатного українського бібліографа, історика, краєзнавця Федора Пилиповича Максименка (1897-1983 рр.). Важливе місце в його бібліографічному доробку посідає праця «Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України, 1847-1929: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Басарабії, Дону й Криму» (К., 1930) [1]. Ще 1924 року, працюючи у Всеукраїнській бібліотеці України, Ф.Максименко взяв участь в організації виставки краєзнавчих матеріалів з нагоди I Всеукраїнського з'їзду в справі вивчення продуктивних сил та народного господарства УРСР. На ній було представлено до 3,5 тис. книг, карт, фотографій, малюнків, альбомів тощо. Відбираючи літературу до виставки, Ф.Максименко відчув гостру потребу у такому виданні, де були б обліковані краєзнавчі бібліографічні посібники. Ця обставина, а також повідомлення про вихід друком праці «Литература местной библиографии СССР» А.Ф. Шидловського спрямували Ф.Максименка на підготовку краєзнавчого метабібліографічного покажчика [2; 12].

Робота над покажчиком тривала 4 роки (1926-1930 рр.). Упорядником була опрацьована значна джерельна база. Крім того, цінні відомості Ф. Максименко отримав, завдячуючи підтримці краєзнавців, дослідників, бібліографів і бібліотекарів України та Росії (Л.П.Добровольського, А.І.Маркевича, В.В.Симоновського, І.П.Масанова, К.В.Дубняка, М.Я.Рудинського, А.Ф.Шидловського, М.О.Корольова, Д.А.Чернявського, академіка П.А.Тутковського та ін.) [1; XIX].

У передмові до своєї праці Ф.Максименко зазначив: «Складаючи цього покажчика, упорядчик мав на меті дати в допомогу бібліотекарєві, краєзнавцю, а часом і фахівцеві, – докладний реєстр бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей України...» [1; VII]. Однак тут же застерігав: «...на цей покажчик треба дивитися лише як на «матеріяли» до майбутньої повної топовібліографії України, а не як на закінчений, вичерпливо повний реєстр топовібліографічних праць: упорядчик поставив собі ряд обмежень щодо території, до якої наведено бібліографії, і категорії бібліографічних праць краєзнавчого характеру» [1; VII-VIII].

* Термін «метабібліографія» вживається взамін терміна «бібліографія бібліографії».

Укладач включив до покажчика відомості про окремо видані бібліографічні посібники, списки, огляди в журналах і газетах, а також бібліографічні посібники, які планувалися чи залишилися в рукописах (усього 1099 назв). Видання, що увійшли до «Матеріялів...»: а) розкривають зміст місцевих періодичних видань; б) містять списки видавничої продукції певних місцевостей; в) охоплюють літературу з однієї чи декількох галузей, що мають відношення до певного краю [3; 182]. У покажчику не відображені бібліографічні посібники, присвячені місцевим діячам і вихідцям з краю. Крім того, не були враховані відомості про бібліографічні праці, які стосувалися частини земель Західної України, переважно через їхню відсутність у київських бібліотеках.

Матеріал у покажчику було згруповано у 12 основних розділів: «Бібліографічні праці, що стосуються до всіх», «Басарабія», «Волинь», «Донщина», «Катеринославщина», «Київщина», «Поділля», «Полтавщина», «Таврія-Крим», «Харківщина», «Херсонщина», «Чернігівщина».

Розділи, присвячені окремим місцевостям, Ф.Максименко поділив на підрозділи, у яких вмістив відомості про покажчики змісту місцевих періодичних видань, списки видань, що вийшли друком у даній місцевості, бібліографічні покажчики літератури про даний край, бібліографічні посібники, які готувалися або проектувалися, але не були видані («Додаток А»), списки місцевих видань, переглянутих при складанні покажчика («Додаток Б»).

Більшість облікованих джерел, за винятком майже 10 назв, Ф. Максименко переглянув *de visu*. Майже кожне джерело, відображене в покажчику, проанотовано. В анотаціях наводяться відомості про різні варіанти бібліографічного видання, вказано кількість назв, включених в той чи інший покажчик, спосіб групування матеріалу і т.д. Крім того, наводяться описи відомих автору рецензій на бібліографічні посібники, в окремих випадках – витяги з передмов.

У виданні «Матеріялів...» вміщено ґрунтовний допоміжний апарат (укладач Н.В.Кравченко): покажчик авторів, редакторів та рецензентів; покажчик предметів і географічних назв; реєстр місцевих періодичних видань, до яких є друковані покажчики; покажчик співвідношення дореволюційних губернь і сучасного адміністративно-економічного поділу УСРР і частини РСФСР; список розділів десятичної системи, використаних у покажчику.

Після виходу «Матеріялів...» отримали численні схвальні відгуки в періодиці (всього – 7, у т. ч. один на сторінках зарубіжної преси). В особистих листах до Ф.Максименка появу видання вітали М.О.Рубакін, О.Г.Фомін, Л.С.Берг, Л.Б.Хавкіна та ін.

Пізніше Ф.Максименко продовжив роботу над «Матеріялами до краєзнавчої бібліографії України». Передбачалося охопити літературу за 1930-1940 рр. Проте рукопис праці загинув під час пожежі Київського університету у 1943 р. [2; 14]. І.Корнейчик писав, що ще одна спроба відновити роботу над продовженням видання відбулась у 1957 р. Ф.Максименко передбачав певні нововведення, а саме – включення до покажчика описів бібліографічних джерел про землі Західної України; характеристику видань польською, німецькою, румунською, чеською та угорською мовами; відомостей про краєзнавчі картотеки та списки, бібліографічні довідки найбільших бібліотек України та СРСР, дисертаційні дослідження [2; 14]. Однак у подальшому інформації про підготовку оновленого покажчика «Матеріялів...» не з'являлось.

Незважаючи на окремі прогалини (пов'язані з об'єктивними причинами), «Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України» Ф.Максименка й на даний час не втратили свого значення і можуть знайти застосування в роботі краєзнавця, дослідника, бібліографа.

Подальший облік краєзнавчої бібліографічної продукції бібліотек України до початку 70-х рр. ХХ ст. відбувався переважно в щорічнику «Библиография советской библиографии» та поодиноких універсальних і галузевих метабібліографічних покажчиках. Відомості про краєзнавчі бібліографічні видання вміщували також метабібліографічні посібники, які висвітлювали бібліографічну діяльність окремих бібліотек чи груп бібліотек, наприклад, «Указатель библиографических пособий, составленных библиотеками Одессы», «Указатель библиографических пособий, составленных библиотеками г. Луганска» тощо.

У 70-80-х рр. ХХ ст. з'явилися метабібліографічні джерела, присвячені окремим місцевостям УРСР. Зокрема, Державною історичною бібліотекою (ДІБ) УРСР (пізніше – ДІБ України, нині – Національна історична бібліотека України) було підготовлено покажчик «Список бібліографічних матеріалів про Київ» [4], Кримською обласною бібліотекою ім. І.Я.Франка – покажчик «Крым за 50 лет Советской власти» із спеціальним розділом «Библиография библиографий» [5].

Важливе значення для становлення і розвитку краєзнавчої метабібліографії в Україні відіграла діяльність ДІБ УРСР. У 1961 р. на сторінках 1 випуску «Науково-методичного збірника Державної історичної бібліотеки України» були подані відомості про краєзнавчі бібліографічні видання обласних бібліотек Української РСР. У 1974 р. ДІБ УРСР розпочала випуск покажчика «Краєзнавча робота бібліотек» [6]. Це видання виходило щорічно, до 1987 р. включно. Воно складалося з трьох розділів («Організація, методика і зміст краєзнавчої роботи», «Краєзнавча бібліографія», «Краєзнавчі бібліографічні покажчики»), в яких, серед іншого, подавалися відомості про окремо видані краєзнавчі бібліографічні посібники.

У 1983 році ДІБ УРСР** підготувала вже окремо виданий ретроспективний метабібліографічний покажчик «Краєзнавчі видання бібліотек Української РСР в 1976-1980 рр.» [7]. Ця робота отримала продовження і вже у 1986, 1992, 1996, 2002, 2007 рр. були підготовлені наступні п'ятирічні зведення про краєзнавчі бібліографічні видання бібліотек України. За винятком перших випусків, матеріал у покажчиках, як правило, розміщувався за такими розділами: «Універсальні та комплексні покажчики», «Галузеві та тематичні посібники», «Бібліографія краєзнавчої бібліографії (Покажчики другого і вищих ступенів)», «Покажчики місцевого друку». На жаль, вищезгадані метабібліографічні видання не були позбавлені окремих недоліків, зокрема, до них переважно включалися відомості про бібліографічні посібники винятково обласних бібліотек; були відсутні будь-які додаткові відомості про посібники, окрім бібліографічних описів; не вистачало вступних аналітичних оглядів краєзнавчих видань бібліотек України тощо.

Із середини 90-х рр. ХХ ст. в інформаційному бюлетені «Краєзнавча робота в бібліотеках України» (у 1997, 2002, 2007 рр.) почали вміщуватися аналітичні огляди бібліографічних видань регіональних бібліотек України. В оглядах наводились кількісні показники видавничої діяльності бібліотек, характеризувались найцікавіші бібліографічні посібники тощо.

Важливе значення для удосконалення краєзнавчої бібліографічної діяльності в бібліотеках України мала підготовка ДІБ України «Методичних рекомендацій по складанню покажчиків краєзнавчих бібліографічних посібників» (К., 1993) [8]. У цьому виданні детально висвітлювались особливості підготовки плану-проспекту майбутнього краєзнавчого метабібліографічного покажчика, основні принципи виявлення і відбору бібліографічних джерел, методика анутовання і розміщення матеріалу тощо. Впровадження рекомендацій сприяло підвищенню якісного рівня метабібліографічної продукції бібліотек України.

Активне впровадження новітніх інформаційних технологій у бібліотечну діяльність дозволило ДІБ України підняти свою бібліографічну діяльність на новий рівень. Зокрема, у 2007 році спеціалістами відділу історичного краєзнавства була здійснена перша спроба створення метабібліографічної бази даних (БД) в Україні. На базі програмного забезпечення ІРБІС було сформовано БД «Краєзнавчі бібліографічні посібники бібліотек України: 2001-2005». Пошук у цій БД можна здійснювати за автором, назвою, географічною рубрикою, ключовими словами і т.д. Після завершення роботи над формуванням БД її було переведено у друкований варіант. Отже, БД виконала подвійне призначення - інформування споживачів про існуючі краєзнавчі бібліографічні посібники бібліотек України, видані впродовж 2001-2005 рр., та автоматизація процесу підготовки метабібліографічного краєзнавчого покажчика. Як наступний етап, у ДІБ України почала формуватися метабібліографічна БД, до якої вноситься інформація про краєзнавчі бібліографічні ресурси, що виходять друком із 2006 р. [9].

** Перші випуски було підготовлено сумісно з Державною республіканською бібліотекою ім. КПРС (нині Національна парламентська бібліотека України).

У 90-х рр. ХХ - початку ХХІ ст. були підготовлені метабібліографічні праці, присвячені окремим регіонам і областям України, зокрема, Поділля, Житомирській і Хмельницькій областям, м. Києву тощо.

Отже, краєзнавча метабібліографія розпочала свій розвиток в Україні в 30-х рр. ХХ ст. із появою праці Ф.Максименка «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1847-1929: Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Басарабії, Дону й Криму». Це надзвичайно цінне джерело, яке й досі не втратило своєї інформаційної цінності, на жаль, так і не отримало продовження і досі залишається єдиним у своєму роді, а також стало «бібліографічною рідкістю», тому що збереглося в обмеженій кількості. Починаючи з 70-х рр. ХХ ст. центром краєзнавчої метабібліографії в Україні стає Національна історична бібліотека України. Бібліотекою готуються та видаються метабібліографічні краєзнавчі покажчики, методичні рекомендації з підготовки подібних видань, розпочато роботу зі створення метабібліографічних БД. Однак у галузі краєзнавчої метабібліографії є певні лакуни. Зокрема, не отримала розвитку перспективна краєзнавча метабібліографія, майже відсутня інформація про неопубліковані краєзнавчі бібліографічні посібники. Крім того, на сучасному етапі на більшу увагу заслуговує розвиток електронної краєзнавчої метабібліографії.

Джерельні приписи

1. Максименко Ф. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1847-1929: список бібліогр. праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Басарабії, Дону й Криму / Ф.Максименко ; ВБУ при Всеукр. АН. – К., 1930. – 263 с.
2. Корнейчик И.И. Краеведческая библиография на Украине : конспект лекций по курсу «Краеведческая библиография» : развитие краеведческой библиографии в советское время (1917-1940 гг.) / И.И.Корнейчик ; Харьк. гос. ин-т культуры. – Х., 1965. – 28 с.
3. Королевич Н.Ф. Українські бібліографи ХХ століття: навч. посіб. / Н.Ф.Королевич. – К. : Кн. палата України, 1998. – 328 с.
4. Список бібліографічних матеріалів про Київ / Держ. іст. б-ка УРСР; склад. Л.А.Балацька. – К., 1983. – 6 с.
5. Крым за 50 лет Советской власти: библиогр. указ. лит. / Крым. обл. б-ка им. И.Я.Франка; сост.: Р.В.Марголина, С.П.Морозова, Э.М.Норман, Т.Л.Шоста; ред. Э.М.Норман. – Симферополь: Изд-во «Крым», 1970. – 104 с.
6. Краєзнавча робота бібліотек: поточ. бібліогр. покажч. / Держ. іст. б-ка УРСР. – К., 1972-1987. – [Вип. 1-13].
7. Краєзнавчі видання бібліотек Української РСР в 1976-1980 рр.: бібліогр. покажч. / Держ. респ. б-ка УРСР ім. КІРС, Держ. іст. б-ка УРСР; склад. Г.Г.Германенко. – К., 1983. – 34 с.
8. Методичні рекомендації по складанню покажчиків краєзнавчих бібліографічних посібників / Держ. іст. б-ка України; підгот. В.П.Кисельова. – К., 1993. – 20 с.
9. Промська О.Л. Державна історична бібліотека України – центр краєзнавчої метабібліографії в Україні / О.Л.Промська // Державна історична бібліотека України: історія, сучасність, майбутнє: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., приуроченої до 70-річчя заснування Держ. іст. б-ки України [Київ], 24-25 верес. 2009 р. / ДЗ «Нац. іст. б-ка України», Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, Укр. центр культур. дослідж. – К., 2009. – С.146-148.

Резюме

Розглядаються етапи розвитку та сучасний стан краєзнавчої метабібліографії в Україні. Висвітлено роль окремих діячів та бібліотечних установ у становленні цього підрозділу бібліографії.

Ключові слова: краєзнавча бібліографія, бібліотечна установа, Волинь.

Summary

The stages of development and modern state of regional meta-bibliography are examined in Ukraine. The role of separate figures and library establishments is reflected in becoming of this subsection of bibliography.

Key words: regional bibliography, library establishment, Volin'.

УДК 027.7(091)(477.81)

Грипич С.Н.

директор наукової бібліотеки, доцент;

Семенюк Г.П.

заст. директора наукової бібліотеки РДГУ (м. Рівне)

Наукова бібліотека Рівненського державного гуманітарного університету в історичному аспекті

Наукова бібліотека – навчальний, науковий, інформаційний та культурно-просвітницький структурний підрозділ РДГУ. Вона започаткована в 1940 р. як бібліотека Ровенського

учительського інституту, а згодом (з 1953 р.) – педінституту. Офіційна дата заснування – 1 січня 1945 р. Отож, у 2010 р. наукова бібліотека університету відзначає 65-річний ювілей.

Але початком зародження нинішньої наукової бібліотеки став 1940 р. – час відкриття в м. Рівному першого вищого навчального закладу – учительського інституту. Та робота бібліотеки, як і робота інституту, була перервана Великою Вітчизняною війною. Після визволення міста від фашистської окупації з фонду бібліотеки вдалося віднайти лише 250 книг, частина з яких була затоплена в підвалі. Саме ці книги й стали основою, на якій відновила свою діяльність бібліотека. І, власне, це дало змогу офіційно її заснувати. 250 книг – і це для 179 студентів, які навчались на денному відділенні 2-х факультетів: фізико-математичному та мовно-літературному. Тож потреба в літературі була настільки гострою, що бібліотека була вимушена просити допомоги в інших бібліотек країни. Звичайно, після такої жахливої війни вони теж перебували у скрутному становищі. Проте, багато вищих навчальних закладів відгукнулися на прохання бібліотеки і надіслали в дарунок багато книг. Особливим чином слід відмітити Харківський та Одеський університети [3]. Саме вони до бібліотеки Ровенського учительського інституту надіслали найбільше літератури, виданої до 1917 року. А сьогодні ці видання стали основою фонду рідкісних і цінних видань наукової бібліотеки РДГУ. Це книги з різних галузей знань: художня, довідкова, навчальна та ін. І серед них такі, що на сьогоднішній день можуть бути гордістю будь-якої бібліотеки. Наприклад: «Енциклопедичний словник». Видання Брокгауза і Ефрона (виданий у Санкт-Петербурзі в 1890р.); «Записки о Южной Руси» (видані П.Кулішем у 1856 р.); «Енциклопедія семейного воспитания и обучения» (Санкт-Петербург, 1900 р.); Боль П. «Аналитическая геометрия» (Рига, 1916 р.); Осиповський Т. «Курс математики». Ч.2. (Санкт-Петербург, 1814 р.); «Киевская старина» (Ежемесячный исторический журнал, 1889 р.); журнал «Современник» (виданий Панаєвим та Некрасовим) тощо.

Уже на кінець 1945 року книжковий фонд бібліотеки нараховував 8700 примірників. У цьому ж році учительський інститут закінчило 16 осіб - це був перший його випуск. Отож, у період післявоєнної відбудови розпочинається активна робота книгозбірні. Було здійснено упорядкування та облік книжкового фонду, створено систематичний та алфавітний каталоги, започатковано систематичну картотеку статей – це сприяло покращенню обслуговування читачів.

Упродовж усіх наступних років бібліотека була важливою складовою навчального закладу. Подальша історія – стрімкий поступальний розвиток бібліотеки: збільшення обсягів фонду, розширення площ, організація нових структурних підрозділів. Студенти вже мали можливість займатись у читальній залі. Правда, він був невеликим і мав лише 50 посадкових місць. Книжковий фонд невпинно зростає, і в 1954 р. нараховував майже 70 тисяч примірників. Безумовно, зі зростанням набору студентів зростала й кількість читачів. У той час бібліотека обслуговувала 1200 користувачів.

Відкривались нові факультети, вводились нові спеціальності та удосконалювалися програми навчання – все це бібліотека враховувала у своїй роботі. Так, у 60-х роках був збудований новий корпус педінституту, в якому передбачені приміщення й для бібліотеки. Це дало можливість розширити її структуру. Були організовані відділи: довідково-бібліографічний і комплектування та обробки літератури. Отримала нове приміщення й читальна зала, розрахована на 200 посадкових місць, багатогалузевий книжковий фонд якої міг задовольнити різноманітні потреби читачів у літературі.

З відкриттям у 1966 році музично-педагогічного факультету, бібліотека розпочала роботу над створенням спеціального відділу – абонементу нотно-музичної літератури. В його книжковому фонді широко представлені твори українських і зарубіжних композиторів, а також література з теорії та історії музики. Слід відмітити, що бібліотеки вищих навчальних закладів мають свою особливість, оскільки, крім основних відділів обслуговування, на більшості кафедр створені спеціальні кафедральні бібліотеки з необхідною навчальною, навчально-методичною та довідковою літературою відповідно до профілю кафедр. А згодом на основі кабінету літератури, що функціонував при кафедрі української літератури,

організована читальна зала №2 на 50 посадкових місць із книжковим фондом із філологічних дисциплін. Дбаючи про комфортність, оперативність і ефективність обслуговування своїх користувачів, враховуючи їх потреби, згодом вона реорганізовується у читальну залу періодичних видань. Крім цього, в 1991 р. бібліотеці педінституту було передано книжковий фонд бібліотеки обласного будинку політосвіти. Це сприяло не тільки збільшенню книжкового фонду, а й дало можливість створити ще один підрозділ бібліотеки – абонемент суспільної літератури.

Уся робота наукової бібліотеки підпорядковується головній меті – забезпеченню повного, якісного й оперативного бібліотечно-бібліографічного та інформаційного обслуговування студентів, професорсько-викладацького складу, аспірантів, співробітників університету й інших категорій читачів згідно з їх інформаційними запитами на основі широкого доступу до документних та електронних фондів, довідково-пошукового апарату, електронних баз даних, мережі Інтернет та ін.

Упродовж останніх двох десятиліть бібліотека мала стабільно високі показники роботи, а це дозволило її перевести в 1988 р. із четвертої на третю, а в 2004 р. – з третьої на другу вищу категорію, що дало можливість збільшення штату. В її структуру вже входять 5 відділів та 11 секторів (у т.ч. 4 абонементи та 3 читальні зали).

Бібліотека, як невід'ємна складова університету, пройшла разом із ним складний шлях, зробила важливий внесок у його розбудову. За цей час зібрано унікальний за повнотою та видовою структурою багатогалузевий книжковий фонд вітчизняних та зарубіжних творів друку, що становить понад 520 тисяч примірників книг, періодики, електронних видань та інших видів документів, виданих українською, російською, англійською, німецькою та іншими мовами. 60% із них – навчальна та навчально-методична література (решта – наукова, довідково-енциклопедична, художня та інша). Також зберігається близько 1000 примірників рідкісних і цінних видань, датованих до 1917 р., колекції книг, подарованих Українським вільним університетом (м. Мюнхен), інститутом дослідів Волині і товариством «Волинь» (м. Вінніпег) та ін. Від міжнародних благодійних фондів «Відродження» та «Сейбр-Світло» отримали комплекти літератури за профілем університету, що є необхідною для студентів та викладачів факультету іноземної філології.

На рубежі ХХ-ХХІ століть відбулися якісні зміни у складі книжкового фонду. Замість застарілої за змістом літератури, яку було вилучено, з'явилась значна кількість книг з української історії та народознавства. Оновився фонд художньої літератури – придбані твори письменників, творчість яких була під забороною, або замовчувалась. З появою нових спеціальностей активізувалася діяльність з організації фондів відповідної навчальної, методичної та наукової літератури, яка має забезпечити нові освітньо-кваліфікаційні програми.

Безперервним є процес поповнення фондів новими виданнями, що надходять до бібліотеки відповідно до профілю університету. Щороку бібліотека отримує від 10 до 14 тисяч примірників нової літератури, електронних джерел інформації, CD, а також 300-400 назв українських та російських журналів і газет. Здійснюється документообмін із бібліотеками України: Національною бібліотекою України ім. В.Вернадського, Науковою бібліотекою Львівського національного університету ім. І.Франка, Науковою бібліотекою ім. М.Максимовича Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Державною науково-педагогічною бібліотекою України ім. В.Сухомлинського та ін. Регулярно надходять до бібліотеки книги та брошури науковців університету.

Наукова бібліотека виконує функції інформаційного центру з питань педагогіки та психології, проводить різноманітні інформаційні заходи, спрямовані на реалізацію завдань навчального, наукового й виховного процесів усіма доступними їй формами, методами, засобами та ресурсами. В науковій бібліотеці постійно проводяться різноманітні культурно-просвітницькі заходи, зокрема, з популяризації її фондів. Більшість із них приурочено до важливих світових та українських подій у різних галузях науки, культури, історії, літератури, знаменних і пам'ятних дат, а також бібліотека активно знайомить своїх читачів і

з науковим і творчим доробком викладачів нашого університету, шляхом проведення різноманітних презентацій, дискусій, оглядів та ін.

Велике коло питань, що стоять перед бібліотекою, вирішує працездатний і професійний колектив співробітників. Результатом ефективної діяльності університетської бібліотеки є кількісні показники її роботи. Щороку за єдиним читацьким обліком обслуговується більше 13 тисяч студентів, викладачів та інших категорій користувачів бібліотеки, яким видається близько 80 тисяч примірників різноманітних видань, 69% із них – навчальна та навчально-методична література.

Починаючи з 2001 р. у діяльність наукової бібліотеки РДГУ активно впроваджуються комп'ютерні технології. На основі (базової) ліцензованої комп'ютерної програмної системи «УФД/Бібліотека» створені та поповнюються електронний каталог і необхідні бази даних (бібліографічні, повнотекстові, реферативні), які ефективно використовуються у навчальному й науковому процесі. Продовжується робота в напрямку створення електронної бібліотеки, що складається з таких технологічних процесів, як формування фондів електронними джерелами інформації, облік документів (у т. ч. процеси вилучення літератури), створений і функціонує Web-сайт університетської бібліотеки з доступом до електронного каталогу, баз даних та ін.

На основі Концепції розвитку наукової бібліотеки РДГУ та завданнями, що стоять перед університетом і вищою освітою України загалом, здійснюється відповідна наукова діяльність. За рекомендаціями Науково-методичної бібліотечної комісії Міністерства освіти і науки України та рішенням Вченої ради РДГУ в 2009 році за успішні результати в науково-дослідній, науково-методичній, науково-видавничій діяльності бібліотеці РДГУ був наданий статус наукової. Так, у рамках науково-дослідницької діяльності бібліотека університету проводить відповідну роботу з формування архіву наукових видань викладачів РДГУ (виданих в університеті та поза його межами). З цією метою бібліотека здійснює збір, систематизацію, аналітико-синтетичну обробку підручників, навчально-методичних посібників, монографій, статей та інших видань (нові надходження і ретроспекція). На основі зібраного матеріалу здійснюється підготовка та випуск необхідних бібліографічних покажчиків.

Університетською бібліотекою започатковано довгостроковий дослідницький проект «Історія РДГУ». На основі результатів досліджень створений біобібліографічний посібник «РДГУ в персоналіях». (Науковий літопис. Том.1), який включає максимум інформації про науковий і творчий доробок провідних науковців університету. Бібліотека університету є партнером і у здійсненні наукових проектів загальнодержавного рівня, – зокрема в науковому проекті з формування Всеукраїнської реферативної бази даних «Україніка наукова» та у її паперовому варіанті – Українському реферативному журналі (УРЖ) «Джерело» (Ч.3. Соціальні та гуманітарні науки), керівником якого є Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. В рамках цього проекту здійснюється реферування збірника наукових записок РДГУ «Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти».

Бібліотека бере участь у різноманітних міжнародних, всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарах, нарадах, де презентує свій досвід та здобутки. Доповіді, озвучені на цих заходах, опубліковуються у відповідних збірниках матеріалів конференцій. Тематика статей висвітлює не тільки питання бібліотекознавства та бібліографії, але і проблеми дитячого й молодіжного читання, вплив читання на психологічний розвиток особистості.

Науково-видавнича (інформаційна) діяльність спрямована, в першу чергу, на продовження роботи з підготовки та випуску необхідних бібліографічних покажчиків літератури (науково-допоміжних і рекомендаційних). А саме: до міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарів, які проходять на базі РДГУ, щорічники «Друковані праці викладачів РДГУ за ... рік», «Періодичні видання наукової бібліотеки РДГУ на ...рік»; здійснюється випуск бібліографічних покажчиків літератури серії «Нові надход-

ження літератури за галузями знань»; створюються та видаються бібліографічні покажчики літератури з актуальних тем освіти, виховання та інших тем сьогодення.

Наукова бібліотека РДГУ також спрямовує свою діяльність і на допомогу науковому процесу та науково-дослідній роботі університету. Зокрема, продовжуємо формувати фонд бібліотеки необхідними науковими виданнями (в т.ч. і викладачів РДГУ). Надається допомога студентам і науковцям університету в проведенні наукових досліджень, підготовці й написанні дисертаційних, магістерських робіт та ін. Наукова бібліотека бере участь в роботі різноманітних студентських наукових гуртків, які діють на кафедрах та факультетах університету.

Науково-методична діяльність спрямована на покращення всіх функцій, форм, методів та технологій у роботі наукової бібліотеки РДГУ. Бібліотека використовує такий напрям аналітичної діяльності як моніторинг та соціологічні дослідження. І серед них такі, як: «Наукова бібліотека РДГУ очима своїх користувачів», «Книга і читання в житті сучасної студентської молоді», які наукова бібліотека проводить спільно з інститутом соціальних досліджень РДГУ. Створене та діє методоб'єднання бібліотек коледжів, що входять до складу РДГУ.

З ініціативи наукової бібліотеки університету та за участю кафедри бібліотечного знання і бібліографії, кафедри культурології, організовуються щорічні науково-практичні конференції. Серед них: «Бібліотека ВНЗ в контексті сучасності», «Бібліотеки ВНЗ в умовах реформування вищої освіти України: досвід та перспективи».

За підсумками наукової роботи в РДГУ 2009-2010 навчального року, колектив бібліотеки нагороджено кубком як зразковий науковий колектив за успіхи в науковій діяльності.

Університетська бібліотека є базою практики для студентів факультету документальних комунікацій та менеджменту спеціальності «Книгознавство, бібліотечне знання, бібліографія» та «Документознавство і інформаційна діяльність».

Сьогодні наукова бібліотека РДГУ – сучасний бібліотечний заклад, що рівняється на кращі українські та зарубіжні бібліотеки вищих навчальних закладів. Вона прагне, щоб майбутні педагоги й усі працівники освіти максимально використовували все надбане бібліотекою в навчанні та подальшій роботі на педагогічній ниві.

Джерельні приписи

1. Бібліотека вищого навчального закладу в умовах реформування вищої освіти України: досвід та перспективи: зб. мат. наук.-практ. Конф., присвяченої 65-річчю заснування Наукової бібліотеки РДГУ, 28 серп. 2009 р. / за ред. С.Н.Грипич, Г.П. Семенюк. - Рівне, 2009. - 96 с.
2. Грипич С.Н. Роль і місце бібліотеки вищого навчального закладу в умовах реалізації Болонської декларації (за результатами соціологічного маркетингового дослідження) / С.Н.Грипич, Г.П.Семенюк // Актуальні питання культурології: мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф. «Культура XXI століття: стан, проблеми, перспективи». - Рівне, 2009. - Вип.7, у 2-х т., т.1. - С.139-141.
3. Ровенський державний педагогічний інститут / упоряд. П.В.Йова, П.Я.Лещенко. - Львів: Каменяр, 1966. – 172 с.
4. Ровенський державний педагогічний інститут ім. Д.З.Мануїльського: рекламний проспект / ред. кол.: Б.С.Колупаєв, А.М.Воробйов, В.І.Тищук та ін.- Ровно: Облполіграфвидав, 1990. - 24 с.

Резюме

Висвітлено історію створення та розвиток наукової бібліотеки РДГУ. Описано основні віхи її діяльності: формування фондів, розширення структури бібліотеки, її сьогоденні здобутки.

Ключові слова: наукова бібліотека, університет, Рівне.

Summary

History of creation and development of scientific library of RDGU is reflected. The basic landmarks of its activity are described: forming of funds, expansion of library structure, it today's achievements.

Key words: scientific library, university, Rivne.

РОЗДІЛ II.

**ВОЛИНЬ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

УДК 908:311.313(477.43+477.81) «18»

Вихованець В.Й.зав. відділом історії
міського краєзнавчого музею
(м. Нетішин Хмельницької обл.)**«Военно-статистическое обозрение Волынской губернии» –
важливе історичне джерело**

Шлях від окремого князівства, котре в 1199 році зусиллями Мономахового праправнука Романа Мстиславовича стало Галицько-Волинським і за розмірами володінь не поступалося Священній Римській імперії, до губернії Південно-Західної Росії наклав на її мешканців дещо апатичний і сумний в психологічному плані відбиток, про що детальніше дізнаємося далі з аналізованої праці. Та попри всі повороти долі Волинь була і залишається багатою на людське і природне добро.

В останні дві сотні літ чимало людей присвятило своє життя вивченню як історії цього краю з найдавніших часів, так і його теренів у географічному, соціально-економічному, етнічному, релігійному, освітньому, архітектурному тощо ракурсах. Це В.Антонович, М.Теодорович, М.Петров, І.Малишевський, С.Каретніков, архієпископ Модест, митрополит Іларіон, М.Тучемський, Т.Стецький, Ю.Вольфф, А.Левіцький, З.-Л.Радзимінський, Ю.Пузина, Н.Ардт, О.Цинкаловський, М.Крикун, Й.Новицький, Г.Равчук, П.Андрухов, М.Ковальський, П.Тронько, І.Крип'якевич, М.Кучинко, Г.Бондаренко, М.Костриця, Б.Прищепа, О.Прищепа, Г.Охріменко, Н.Яковенко, О.Бірюліна, О.Огнева, О.Карліна, В.Ульяновський, П.Троневиц, Б.Колосок, П.Ричков, В.Атаманенко, Л.Войтович, І.Мицько і сотні інших колишніх та сучасних, залюблених у Волинь, талановитих її дослідників.

Сьогодні хочемо поставити в цей блискучий ряд ще одне прізвище: Фрітче – прізвище людини, яка, на нашу думку, також не могла без любові до Волині написати книгу, назву якої винесли в заголовок [7] і яку хочемо зробити надбанням широких волинознавчих кіл. Причому, в хронологічному порядку це прізвище заслужено має стояти в даному ряду в числі перших. На жаль, поки що ми нічого не знаємо про п. Фрітче окрім того, що він був штабс-капітаном Генерального штабу в 1840-1850 рр.

Отже, плануємо більш-менш ґрунтовно, в межах встановленого обсягу розвідки, проаналізувати «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии» (правопис модернізовано), яке, вважаємо, має повне право посісти своє достойне місце в царині краєзнавчого з'ясування волинської минувшини. Адже, як підкреслюють, наприклад, Б. та О. Прищепи, «краєзнавчі дослідження дають можливість вивчати матеріал [...] із застосуванням здобутків суміжних дисциплін – географії, екології, демографії, статистики, топоніміки,

на широкій джерельній базі з пріоритетом місцевих джерел» [15; 10]. Виходячи з наведеної думки, наш намір видається нам тим більш доречним, що в цьому військовому, нарративно-статистичному джерелі, котре з'явилося в складі єдиного масштабного імператорського проекту 1837-1854 рр., поєднано і географію, і демографію, і промислову та іншу статистику на найкращому тогочасному науковому рівні.

Але спочатку хотілося б стисло подати основні віхи в історичній трансформації Волині від держави до губернії. Це певною мірою допоможе читачам зрозуміти, чому автор «Обозрения» побачив на обличчях праправнуків, жителів древньої країни «Велинь» (або по-араб.: «Валінана») [1; 202, 2; 208] «безотчетную покорность судьбе» [7; 66].

У 1199-1205 рр., у період князювання Романа Мстиславича, Галицько-Волинська держава стала достойною спадкоємицею Київської Русі. Без сумніву, князь Роман, який уже в 1202 р. оволодів Києвом, об'єднав би всю Русь, якби не загинув у незначній сутичці з вояками краківського кн. Лешка Білого. Через 30 літ істотно розхитаний державний стіл стабілізував Данило Галицький. Не вдаючись в історичну деталізацію, зазначимо: князівство не впало ні від двох ординських навал у 1254 та 1258 рр., ні від нападу свата-зрадника, литвина Міндовга в 1255 р. Усе ж таки воно ослабло: на вимоги ординця Бурундая було розвалено могутні укріплення Кременця, Луцька, Володимира, Львова й інших міст. Максимально розширив і зміцнив князівство Лев Данилович (1264-1301 рр.): він приєднав до своїх володінь Люблінську землю і Закарпаття.

Юрій I Львович, як і його дід, Данило, прийняв із папських рук корону і став королем Русі та князем Володимирії. За період його владарювання «стабілізувався суспільний розвиток, розквітли міста, піднеслася торгівля. [...] Під час його правління Русь користувалася благами миру і величезного добробуту» [8; 79].

Мудро і злагоджено дуумвіратом керували державою сини Юрія, Андрій та Лев II. Однак, вважається, що у битві з Ордою вони обидва загинули в 1323 р. Престол посів онук Юрія I Львовича, Юрій II Болеслав Тройденевич. Не зважаючи на юний вік, він не став маріонеткою в руках бояр, твердою рукою провадив внутрішню і зовнішню політику. Проте апогей свого розвитку Галицько-Волинська держава на ту пору уже пройшла. До всього цього зрадливе боярство в 1340 р. отруїло князя. Відтак, могутня, із світовим визнанням країна занепала: Поділля продовжувало перебувати в руках ординців; Волинь опинилася під Литвою. Галичину трохи пізніше загарбали поляки.

Зрештою, в цій катастрофічній ситуації найбільш поталанило саме Волині, оскільки в особі кн. Любарта Гедиміновича, проголошеного боярами володарем Галичини й Волині після смерті Юрія II Болеслава, Волинське князівство знайшло, можна сказати, рідного батька. На ту пору він вже перебував у шлюбі з донькою кн. Андрія Ганною і від 1321 р. князував у Луцьку, а з 1335 р. – і у Володимирі; прийняв православ'я під іменем Дмитра [3, 216].

За часів в. кн. Любарта і його сина, в. кн. Федора Волинь знову зміцніла економічно, стала могутнім оплотом грецького обряду і руської мови на теренах Великого князівства Литовського (ВКЛ). Саме князівство Волинське зберігало права автономії і мало звання «Велике». Аж до приходу Ягайла на польський трон воно було найбільшою перешкодою для Польщі в її спробах окатоличення й інкорпорації ВКЛ у склад своїх володінь, за що першим було розчленоване і ліквідоване королівським подружжям Ягайлом і Ядвігою, не без допомоги, звичайно, в. кн. Витовта [4; 427].

Наступна історія Волині тісно пов'язана з успіхами й поразками князів Свидригайла, Сангушка та інших у боях із Коронаю в 1430-х аж до 1440 рр. [5; 78-81] Нарешті, в 1452 р., після смерті в. кн. Свидригайла Волинь втратила статус князівства і деякий час вважалася землею ВКЛ серед таких же адміністративних регіонів, як Смоленщина, Дорогочинщина, Вітебщина і ін. [3; 232] «Земельний» період її історії повільно переростав у воєводство [11; 50] Цього адміністративно-територіального статусу Волинь набула на Віленському сеймі 1565-1566 рр. [15; 82].

Із поваленням ординського іґа Москва починає видавати себе центром збирання русь-

ких земель. Уже в 1489 р. Іван III без зайвої дипломатії сказав королю польському і в. кн. литовському Казиміру: «Наши города и волости, и земли, и воды король за собою держит» [8; 84]. І Росія оружно взялася доводити для Корони, що саме цар є істинним «государем усея Руси». Переважно в цьому зв'язку Польща й Литва проголосили в 1569 р. Люблінську унію. За нею послідувала Берестейська (1596 р.), а відтак, Волинь надовго опинилася в складі Речі Посполитої. Під її владою почався і завершився етап згортання українського політичного життя; прогресуючим темпом втрачалися національні традиції і культура. Польське панування доповнювалося постійною агресією Кримського ханства. Хмельниччина свободи не принесла.

Національні невдачі і трагедії позначалися тяжкими, можна сказати, генетичними карбами в душах людей, предки яких свого часу тішилися власною державою. Нарешті – три розподіли Речі Посполитої: в 1772, 1793 і в 1795 рр. І об'єднаної країни у складі Польщі та Литви, які свого часу найбільше постаралися в ліквідації Галицько-Волинської держави і Великого князівства Волинського, також не стало на карті Європи. За першого поділу Росія інкорпоровала частину білоруських земель; за другого – Київщину, Брацлавщину і Поділля*, значну частину Волині** і решту Білорусії. За третім разом було забрано решту Волині і Литву. Прусія прихопила Велику Польщу з Варшавою, Австрія – Малу Польщу з Краковом та Любліном [14; 263]. Чи була в цьому явищі якась історична справедливість? Як кажуть, Господь знає.

Тим часом, указом Катерини II від 13 квітня 1793 р. на приєднаних до імперії територіях було утворено Мінське, Заславське та Брацлавське намісництва. Після третього поділу Речі Посполитої Заславське намісництво реорганізовано у Волинську та Подільську губернії. А з грудня 1796 р. виключно вся волинська територія увійшла до Волинської губернії [11; 73]. Указом від 29 серпня 1797 р. її розділено на 12 повітів: Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Заславський, Острозький, Кременецький, Дубнівський, Рівненський, Луцький, Ковельський і Володимир-Волинський. За О.Карліною, Волинська губернія на Правобережній Україні територіально була найбільшою – її площа становила 1296 кв. миль [10; 35] (за Б.Прищепою, 63126 кв. верст [15; 88]).

Таким чином, увійшовши у сферу життя Російської імперії, Волинь відразу почала вивчатись статистично, картографуватись тощо. Свідченням цього є «Генеральное Описание Вольнской Губернии», вчинене, думаємо, по гарячих слідах її інкорпорації, в перші роки царювання Павла I***. Очевидно, що «Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии. 1850 г.» – це ще один із ряду подібних документів. Проте по обсягу досліджуваних аспектів, величині і якості описів він не йде в жодне порівняння з першим, оскільки виконаний на рівні наукової дисертації. Єдине, чим хвилює дане дослідження, це відсутність вказівок на джерела. Зрозуміло, що Генеральний штаб Росії потреби в них не мав і повністю довіряв головному своєму «джерелу» – штабс-капітану Фрітче.

І ось, сталося так, що саме цей огляд Волинської губернії, з причин для нас невідомих, незаслужено і досі, як видається, залишається поза увагою більшості дослідників, котрі торкаються розмаїття статистичної тематики в межах Великої Волині****. А між тим, «Обозрение», складене «Генерального Штаба Штабс-Капитаном Фритче» за рекогносцировками і матеріалами, зібраними на місцях обстежень, варте всілякої уваги своєю ґрунтовністю, достовірністю, а головне – абсолютною широтою сфер вивчення і проникнення в їх глибину.

* Між іншим, всю південно-західну частину Подільського воєводства, котра знаходилася між річками Стрипа і Збруч і становила 2655 кв. км, ще в 1772 р. захопила Австрійська монархія наперекір домовленостям з іншими учасниками 1 розбору Речі Посполитої. Австрія мала окупувати лише Руське і Белзьке воєводства [11; 34-35].

** 1772 р. Австрія також самовільно захопила і південно-західну і частково західну частини Кременецького повіту з Волинського воєводства. Загалом це становило 1095 кв. км волинської землі [11; 67].

*** Оригінал згаданого документа зберігається в Російському Державному військово-історичному архіві у фондї «Военно-учетный архив», спр. 21277. Ми користувалися його фотокопією, котра знаходиться в НБ ЛНУ ім. І.Я.Франка у Відділі рідкісної, рукописної та стародрукованої книги, спр. 1721, IV; 34 арк. Документ без дати, але на загальній карті губернії зліва внизу знаходиться монограма Павла I (1796-1801).

**** Цей термін запровадили члени наукового Товариства дослідників Волині з Житомирщини (Див., напр.: Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині. Асадемія на пошану доцента Миколи Юхимовича КОСТРИЦІ: До 60-річчя від дня народження. – Житомир, 2004. – Наук. зб. «Велика Волинь». – Т.27. – 440 с.).

Можна сказати, з фотографічною ретельністю в огляді віддзеркалено всі реалії тогочасної Волині.

Перший розділ, «Сведения общие», подає загальний погляд на Волинську губернію у військово-статистичному відношенні; повідомляє, що її терени можна розділити на дві абсолютно протилежні за ґрунтами частини землі – Волинь і Полісся. Наводяться коротка їх характеристика та висновок про значення губернії для військового міністерства: «[...] должна быть постоянно занимаема частью действующих войск»; висловлено вмотивований погляд на «соображение средств для квартирования и снабжения войск».

У розділі II. «Местность» скрупульозно описано державні кордони, що межують із Царством Польським та Галичиною. На завершення вчинено опис усього державного кордону в губернії та його значення у військовому плані. В підрозділі «Управление губерниєю», серед іншого, повідомляється, що тут нема ні волосних управ, ні удільних маєтків. А державні володіння розділені на сільські громади, котрі є в усіх 12 повітах. Таких громад, а рівно і сільських управ «состоит в Вольнской губернии 55». Далі поіменно перераховано всі ці товариства із зазначенням, скільки в них перебуває «душ чоловічої статі». Переважна більшість статистичних відомостей в «Обозрении» подається станом на 1847-48 рр., рідше на 1842-й і вище.

Неослабний інтерес викликають описи поверхні губернських земель, гідрографічних особливостей – річок, озер, боліт; клімату тощо. Тільки характеру гір присвячено 11 сторінок. Узагалі, зауважує автор, усі гори, як також і низини південної половини губернії, в напрямку від міст Кременця і Дубно, через міста Заслав і Острог, покриті смугою суцільних лісів довжиною на 120 верст.

Безцінним є опис «Реки», котрий займає 14 сторінок. На той час це було вагоме наукове дослідження із схемою «Естественная система вод», на якій показано, що, наприклад, р. Прип'ять впадає в Дніпро (до нього несе свої води і р. Тетерев). Далі, послідовно розписано, які річки впадають у Прип'ять і в Тетерев, а які річки впадають в ці річки, тобто в Уж, Словечну, Уборть, Горинь і ін. Наступна колонка з назвами показує, які ж річки вливаються в Горинь: це Борова, Случ і ще 7 річок. Відповідно, до Случа несуть свої води 16 річок. Стир же, що впадає в Прип'ять, наповнюється водами 18 річок. Названо всі річкові гідроніми губернії, їх тоді було 87. На наукову характеристику, скажімо, р. Стир затрачено 2,5 сторінки друкованого тексту, майже стільки ж на р. Случ, а на р. Горинь – 3 сторінки.

У підрозділі «Пути сообщения» проаналізовано стан усіх волинських доріг, у т.ч. сухопутних, водяних, поштових, торгових, поздовжніх, поперечних та висловлено думки про них із військового погляду. Тут же «Таблица речного судоходства», що починається інформацією про те, що з пристані в с. Нетішин по р. Горинь щороку відправляється (найбільше, у порівнянні з іншими пристанями на цій річці. – Авт.) 200 плотів, на яких перевозиться, знову ж таки, найбільше товарів, а саме: на суму 46570 руб. сріблом. Всього таких пристаней в той час було 24, по річках Волині ходило 2443 плоти і 122 кораблі. Загальна вартість товарів, перевезених ними за рік, становила 659442 руб. сріблом.

Далі невтомний автор веде нас лісами, болотами, ланами, горами і знайомить з волинською природною і культурною флорою та фауною: «В лесах множество ягод, грибов, а также сморчков и трюфелей. В Ровненском уезде, при соединении р. Случи с Горынью, по болотистым местам, собирается от 3 до 5 четвертей манны (четверть становила 64 кг; на разі, невідомо, що ховається під словом «манна». – Авт.); кошениль разводится сама собою. [...] Около Кременца, в третичных горах, находили окаменелые остатки рыбы, похожей на морского волка; в кремнях попадаются зубы акулы, величиною в несколько дюймов. Много гусеницы, шпанских мух и пауков, производящих нарывное действие». Описано також клімат, пори року, повітря, вітри, дощі, град, сніги, землетруси.

Третій розділ – «Жители». Подано відомості про їх розміщення та етнічні і соціальні особливості. Охарактеризовано дворянство, середній клас (міщани і купці, фактично, всі – євреї); сільських мешканців.

Розділ «Промышленность» об'єднує замальовки про сільське господарство, промисли і

ремесла; землеробство, городництво, садівництво, луківництво, тваринництво, лісівництво, пасічництво, шовківництво, рибний і звіриний промисли; фабрики і заводи, торгівлю. З журналістським хистом розповів автор про сільське господарство губернії, відзначивши, що воно «при всей его обширности и важности, имеет много недостатков, уменьшающих благосостояние владельцев земли, а в особенности крестьян. Забывая о том, что от хорошего или дурного быта крестьян зависит собственное их состояние, большая часть помещиков основывает всю систему хозяйства на перегонке хлеба на водку». З бодем написані рядки про те, що часто на Волині «весь хлеб сбыт на водку или продан, а весной не достает его на посев не только крестьянам, но и владельцам». Буває, що хліб тут продають навіть не посіяний і на декілька років наперід. Все це, за п. Фрїтче, дає зрозуміти, «как небрежно ценится здесь труд земледельца, как мало обращается внимания на хлебопашество и сельское хозяйство вообще».

П'ятий розділ розповідає про «Образованность» (с. 103-127) – релігійну та розумову. Странно вчинено опис найвідоміших монастирів і храмів, якому передує таблиця з розподілом їх на православні і католицькі. Загалом, це відомості, яким нема ціни: із статистикою і бібліографічним переліком книг з Острозько-Дерманського монастиря – «замечательнейшие из книг по отношению к местности, а также по содержанию, древности и стоимости издания, и по редкости их в нынешнее время» з вказівкою, де та чи інша знаходиться.

Нарешті, зроблено не лише достовірний статистичний, але навіть і художньовартісний опис «городов и замечательных мест» славного історичними традиціями Волинського краю.

Щодо «Сведений специальных», то різноманітність їх і добротність викликають подив і захоплення. Тут не лише тексти й таблиці з суто військовою інформацією, скажімо, «Исторический взгляд на меру постоя в губернии» чи «Алфавитный список мест, удобных к помещению различных штабов, ротных и эскадронных дворов» із зазначенням повітів, міст і кількості в них дворів, величини району у [кв.] верстах та числа в ньому сіл і господарств; всього дворів у повіті. Завершують таблицю особливо цінні примітки-описи того чи іншого міста із повідомленням наявності в них старовинних укріплень, гребель, млинів, мостів, лазаретів, аптек, кінних манежів, навчальних закладів (гімназій), порохових погребів, кам'яних споруд тощо.

Виходячи з цього аналізу, вказується, для яких військ найкраще пасує та чи інша місцевість, той чи інший населений пункт. Наприклад, м. Рівне, в якому 502 двори, пропонується для розміщення кавалерії. А в примітці йдеться, що в місті є «лазарет в деревянном строении со всеми принадлежностями и огородом на 80 человек больных. При реке Устье, с семиклассною гимназиею». Далі – Клевань, Рівненського повіту: 247 дворів – «для артиллерии». Тут: «Каменный двухэтажный дом, ныне предназначенный для временного военного госпиталя, в котором можно разместить до 100 человек. На реке Стубле с остатками древнего укрепления». Або Степань: 509 дворів. Також «для артиллерии». Примітка: «При реке Горыни с остатками древних сильных укреплений».

Інші таблиці: про караули і пости в різних містах губернії; температура повітря (вища, найнижча і середня) в різні пори року в усіх містах губернії; народонаселення в повітах за соціальними ознаками і віросповіданням.

Багату інформацію дають: «Таблица пространства Волынской губернии, по уездам» (про орну землю, сінокоси, вигони, дороги; ділянки дров'яного і ділового лісу; площі річок, ставків, озер, боліт; а також, скільки землі зайнято населеними пунктами і городами); «Ведомость о фабриках и заводах в Волынской губернии»; «Ведомость о ярмарках и торгах в Волынской губернии». Широкий є «Список городов, местечек, селений и деревень Волынской губернии, в которых устроены более известные фабрики и заводы» з зазначенням їх видів та продуктивності (в товарній вартості). Навіть «Ведомость о ценности привезенных и вывезенных за границу товаров с 1838 по 1848 год» через чотири губернські митниці вмістив у своє «Обозрение» всюдисущий і всезнаючий Фрїтче. А в примітці зазначив: «Вообще ценность товаров, вывозимых за границу, превосходит ценность това-

ров, привозимых из-за границы. Разность эта в особенности дается заметить в торговле с Царством Польским». І далі: «Через Радзивилловскую таможеню ежегодно провозится из Австрийского м. Бродов (Броди. – Авт.) в г. Одессу транзитных товаров около 60 транспортов на сумму до 200000 руб. серебром».

Допитливий краєзнавець знайде тут кілька сторінок «Описания военных действий в западной Вольни в 1831 году» – в період т.зв. польської «завірюхи». Відтак, першорядна мета нашої статті – привернути увагу рівненських, волинських і інших краєзнавців до цього військово-статистичного огляду. Адже в більшості відомих нам сучасних авторських праць, що торкаються того чи іншого виду волинської статистики першої половини ХІХ ст., ми не помітили жодного на нього посилання. Деяких дослідників цікавлять, скажімо, статистичні та картографічні джерела щодо вивчення минулого етнічних груп Волинської губернії. А з уже згаданого розділу ІІІ. «Жители», котрий займає в «Обозрении» сс. 63-76 і має кілька таблиць, є що взяти як в етнічному, етнографічному, так і в соціальному варіантах. Особливо яскравими є характеристики місцевих поляків, євреїв і власне волиняків. Описи їх побуту – справжні етнографічні перлини. Ось декілька штрихів.

«Общее число жителей Вольнской губернии, по последним сведениям (станом на 1848 р. – Авт.), составляет душ: мужского пола 722650, женского пола 709500, всего 1432150 душ. [...] В настоящее время дворянство губернии состоит преимущественно из польской шляхты. Знатнейших фамилий осталось немного. Сохраняя прежние обычаи и польский язык, лелея старинные воспоминания, они отличаются малодушием, легко увлекаются всеми новостями и вообще большие хвастуны. [...]».

«С водворением в Вольнии польских панов край этот наводнился евреями, которые [...] скоро завладели всеми отраслями промышленности и доходами края. [...] Во многих даже случаях евреи являются здесь как бы благодетелями: «Як беда, то до жида» (когда беда, тогда к жиду) говорит местная пословица [...]» *****.

«Бедствия, которых край этот был свидетелем в течении многих веков, частые споры Литвы и Польши, во время которых край этот переходил из рук в руки, продолжительное владычество Польши, набеги Татар, угнетение Унии образовали в туземцах безпечный, равнодушный характер, имеющий следствием безотчетную покорность судьбе. Утратив свою народность, они упали духом и далеко уступают прочим обитателям южных областей России (себто України. – Авт.) в воинственных способностях.

Коренной язык их есть наследие древнего языка славянских племен, здесь обитавших. Влияние польского языка остановило развитие природного [...]. В нем очень много исковерканных польских слов, делающих его неясным и не всякому понятным. Вообще, разговор здешнего мужика лаконический, с примесью пословиц, которых очень много. По угрюмости характера жители мало разговорчивы. При свойствах нрава тихого и флегматического, они послушны властям и безропотно исполняют требования своих владельцев. По безпечности, они большей частью ленивы и легковерны, от чего часто попадают в недоразумения. Сознвая свою недеятельность, терпеливо сносят все недостатки и перемены погоды. Они лукавы, мстительны, но не злопамятны [...].

Простой народ Вольнской губернии весьма набожен; любит праздники; но часто смешивает религиозные обряды с попойкою. Обыкновенно, из церкви мужики и женщины отправляются прямо в корчму, где ссорятся, мирятся и таким образом проводят большую часть праздничного дня. Вот некоторые из старинных обычаев здешних жителей. [...]».

І далі описано чимало обрядових празників.

Із військовою точністю помічено особливості місцевого чоловічого, жіночого та молодіжного одягу, харчування; звернено увагу й на хвороби: «В болезнях (волиняки. – Авт.)

***** Безперечно, єврейська тематика у статистичному світлі «молодої» Волинської губернії, можна сказати, бездоганно представлена в п. О.Карліної (див.: Карліна О. Єврейські домогосподарства у Волинській губернії в першій половині ХІХ ст. / О.Карліна // Соціум: Альманах соціальної історії. - Київ, 2004. - Вип. 4. - С.53-68). В «Обозрении» в цьому плані майже нема що взяти, за винятком, хіба що, повідомлення: «В городах между евреями случается от 15 до 25 разводов в год - более, чем в других сословиях». Цій людності присвячено підрозділ «Среднее сословие» із зазначенням, що «в уездах северной половины губернии [єсть] несколько деревень евреев-хлебопашцев [...]» [7; 64-65, 77].

неохотно прибегают к способностям медиков. Большею частью совсем не лечатся, твердо веря, что без воли Божией никто не умрет и не заболит [...]. Вообще, в Волынской губернии смертность между простым народом довольно умеренная. В 1842, 1843 и 1844 годах из числа 100 душ мужеского пола православного вероисповедания ежегодно умирало не более 3, 4; в 1845 и 1846 годах из такого же числа душ умирало 4,2 [...]. Замечательно, что г. Кременец постоянно отличается самою меньшею смертною, которая в 5 последних годах не превышала 2,5 со 100 душ». Далі визначено «главнейшие причины здешних болезней».

Крім уже згаданого, наведемо ще дещо із «Обозрения» про Рівне і Рівненський повіт. Так, із підрозділу «Размещение жителей» дізнаємося, що на початок 1848 р. у м. Рівне було 502 будинки, з них кам'яних – 38, приватних – 493, державних – 6, громадських – 3. Загалом у повіті нараховувалось 13 містечок та 189 сіл, із них лише в 78 нараховувалось жителів від 50 і більше. Серед найбільших сіл повіту – Кричильськ (166 дворів, 1179 жителів), Стрільськ (відповідно: 131, 1160), Моквин (109, 834), Невірків (40, 686). За кількістю орної землі, 198300 десятин, Рівненський повіт посідав, після Володимирського і Луцького, третє місце в губернії.

Уже в ту пору Рівненщина славилась високими врожайми картоплі (третє місце після Житомирського і Овруцького повітів); і досить низькою її ціною: за четверть бульб (тобто за 4 пуди) – 1 руб. 10 коп. сріблом.

Річна ціна робітника-землероба складала від 25 до 35 руб. сріблом; влітку – від 15 до 20 руб., поденно під час косовиці сіна, хліба, інших важливих робіт – 20 коп. пішому, 30 – з конем і 40 коп. сріблом хліборобу з парєю волів. На весь повіт у 92 магазинах (коморах) зберігалось в запасі 21351 – озимого і 10432 четвєрті ярого хліба. Значна частина селян займалася лісовим промислом: обробляла і приготувляла ліс до сплаву за межі губернії та за кордон. Підкреслено, що «наибольшее число жителей, пользующихся заработками от сплава лесных материалов, принадлежит к Владимирскому и Ровненскому уездам». Останній славився корабельними лісами.

Середні місця в губернії посідала в ту пору Рівненщина за наявністю ВРХ (до 50 тис. голів), коней (до 10 тис. голів). А ось за розведенням овець і кіз – перебувала на перших позиціях, утримуючи їх річно в середньому 90 і 5 тисяч. Високо цінувалися тонкорунні вівці заводу місцевих кн. Любомирських. Після Сангушковаго в Славуті популярним був і кінний завод княгині Марцеліни Чарторийської в с. Підлужному, Рівненського повіту.

Посередині знаходилося Рівне в торговельному плані: в місті нараховувалось 108 лавок. Повіт славився виробництвом сукна, якого на 40 фабриках виготовлялося на 120000 руб. сріблом щороку. Папір випускали фабрики в Козлині і Олександрії.

Рівне увійшло в підрозділ «Описание городов и замечательных мест в Волынской губернии» (сс. 127-158) і характеризується досить позитивно: «Вообще город довольно хорошо обстроен, имеет много прекрасных садов и большой парк. Для пешеходов устроены деревянные тротуары; но улицы без мостовой бывают весною и осенью весьма грязны.

Здесь находятся семиклассная гимназия, пансион благородных девиц, старинный замок князей Любомирских...» (с. 152) і т. ін., і т. п.

Отже, з нашого погляду, «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. 1850 г.» – джерело для волинського краєзнавства досить вагоме і солідне, і вартє більшої уваги у порівнянні з сьогоднішньою. Бо лиш декілька цифр із нього використано у фундаментальному дослідженні В.Павлюка про внесок магнатерії Волині в досягнення Правобережжя України у ХІХ ст. [13; 26-27]. У списку літератури до своєї книги його тільки згадують без жодних посилань В.М.Олуйко, П.Я.Слободянюк, М.І.Баюк [12; 371]. «Обозрением» користувалися Т.Вихованець [9; 28] та автор цих рядків [6; 83]. Можливо, і ще дехто. У Нетішинському музеї воно є в копії з приватної бібліотеки кривинського і одночасно львівського краєзнавця В.Ю.Татаркіна.

Тим часом, тепер уже кожен бажаючий може користуватися працею п. Фрітче за допомогою мережі «Інтернет» [16].

Джерельні приписи

1. Вихованець В. Етимологія, семантика і застосування етноніма слав'яни / В.Вихованець // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003-2004. – № 2, 3.
2. Вихованець В. Етимологія, семантика і застосування етноніма русь / В.Вихованець // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003-2004. – № 2, 3.
3. Вихованець В. Князі Сангушки: «Rodu. Wyelkiego. Knize. Litewski . Olgierdowa». Історично-генеалогічна розвідка / В.Вихованець // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині. – Луцьк, 2009. – Наук. збірник. – Вип.32.
4. Вихованець В. Ліквідація князівства Любартовичів або загадка Федора Даниловича Острозького / В.Вихованець // Волинський музей: історія і сучасність: мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки; Луцьк – Колодяжне, 19-20 трав. 2009 р. – Луцьк, 2009. – Наук. збірник. – Вип. 4.
5. Вихованець В. Гербова загадка кн. Сангушка / В.Вихованець // Науково-інформаційний зб. ЛДКЗ «Старий Луцьк» / мат. наук. конф. «Любартівські читання» (25-26 березня 2010 р., присвяченої 25-річчю заповідника. - Луцьк: Терен» 2010. – VI вип.
6. Вихованець В. Роль славуцьких кн. Сангушків в економічній розбудові Великої Волині в XIX – поч. XX ст. / В.Вихованець // Минуле і сучасне Волині і Полісся: народне мистецтво і духовність: мат. II Волинської обл. наук.-етнограф. конф., 12-13 травня 2005 року, м. Луцьк / зб. наук. праць. – Луцьк, 2005. – Вип.15.
7. Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии / По рекогносцировкам и материалам, собранным на местах, составлял Генерального Штаба Штабс-Капитан Фритче // Военно-статистическое обозрение Российской империи: Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. – СПб: 1850. – Т.Х. – Ч.3. – 158 с. Сведения специальные, I-III ч. с. 31; таблицы №№ 1-7; списки: литера А; литера Б.
8. Бойко О.Д. Історія України / О.Д.Бойко. – К.: Академія, 1999.
9. Історія Нетішина: Посібник для середніх навчальних закладів [Автор і упор. Т.Вихованець]. - Острог, 2006.
10. Карліна О. Типологія міських населених пунктів Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. / О.Карліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина / мат. XIII Волинської наук. істор.-краєзнав. конф. Снт. Маневичі – с. Кукли, 14 квітня 2004 р. – Луцьк, 2004. – С.35.
11. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.: Кордони воеводств у світлі джерел / М.Крикун. – К., 1993. – Вип.5. – 2-е вид.
12. Олуйко В.М. Адміністративно-територіальний устрій Поділля: Історія та сучасність / В.М.Олуйко. П.Я.Слободянюк. М.І.Баюк. – Хмельницький, 2005.
13. Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. / В.Павлюк. – Острог, 2000.
14. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. У 2-х тт. / Н.Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995.
15. Прищепя Б. Історичне краєзнавство Волині: навч. посіб. / Б.Прищепя, О.Прищепя. – Рівне, 2008.
16. <http://www.bibliophika.ru/index.php?id=78>. Электронная библиотека ГПИБ России. Военно-статистическое обозрение Российской империи 1837-1854 гг. Том 10. Юго-Западные губернии. 1849-1850. Ч.3. Вольнская губерния. 1850 г.

Резюме

Здійснено аналіз «Военно-статистического обозрения Вольнской губернии» як важливого джерела для краєзнавчих пошуків науковців.

Ключові слова: краєзнавча література, Волинь, дослідження.

Summary

The analysis of «Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии» is carried out as an important source for the regional searches of research workers.

Key words: regional literature, Volin', research.

УДК 737.1 (47.78)

Кононець П.

вчитель історії Олександрійської ЗОШ-інтернат
(м. Костопіль, Рівненська обл.)

Римська монета на території Волині та Волинського Полісся

Знахідки римських монет на території Волині та Волинського Полісся становлять цікаву групу археологічних пам'яток і є важливим історичним джерелом. У перших століттях нашої ери на наших землях проживали племена черняхівської культури. Римські монети були поширені не на всіх східнослов'янських землях, а лише у південно-західній її частині.

Найбільший інтерес становить дослідження проблеми поширення римських монет на східнослов'янських землях у зв'язку з проблемами внутрішнього розвитку місцевих східнослов'янських племен.

Увага дослідників до знахідок римських монет на території Волині та Волинського Полісся виявилась, з одного боку, у збиранні фактичного матеріалу, а з другого – у спробах історичного висвітлення причин та умов розповсюдження римських монет за межами Римської імперії.

Інтерес до знахідок римських монет на Волині та Волинському Поліссі виникає у другій половині XIX ст., у зв'язку з розвитком археологічної науки. Паралельно цьому відбувалося і швидке зростання нумізматики, що знаходило свій вияв у низці спеціальних нумізматичних видань. Це, звичайно, в свою чергу, не могло не спричинити посилення інтересу до нумізматичних знахідок на території Російської імперії, в тому числі і до знахідок римських монет.

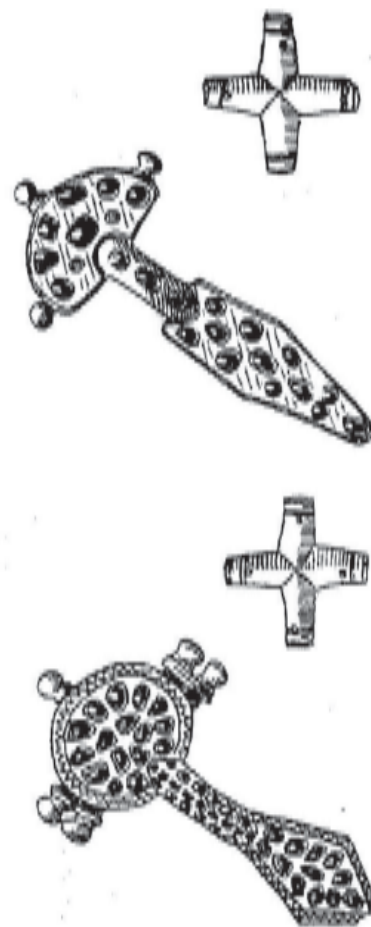
Дослідженням знахідок римських монет на Волині та Волинському Поліссі займалось багато вітчизняних та зарубіжних істориків, зокрема В.Орлов, В.Антонович, О. Цинкаловський, М.Брайчевський, В.Кропоткін, В.Баран, Д.Козак, Б.Магомедов, М. і З.Кучинко тощо. Незважаючи на тривалу літературно-наукову традицію, дослідження проблеми знахідок римських монет на східнослов'янських землях, вивчення цих пам'яток і тепер продовжує лишатись одним із найактуальніших питань стародавньої історії східних слов'ян. У зв'язку з цим, нашим завданням було систематизувати та узагальнити наявні джерела та привернути увагу науковців до проблеми взаємовідносин східних слов'ян, які проживали на території Волині, Волинського Полісся та Римської імперії. Матеріалом нашої розвідки є будь-яка знахідка римської монети або римських монет на території сучасних Волинської та Рівненської областей, незалежно від того чи це є скарб, чи поодинокі екземпляри монет.

Важливе місце у вивченні даної теми, посідає питання про те, яким чином на територію черняхівської культури потрапляли римські монети і яку вони виконували роль. Так, В.Антонович вважав римські монети, знайдені на древньослов'янських землях, слідами торговельних зносин стародавніх слов'ян з римлянами. В.Ляско-ронський, у свою чергу, пояснював потрапляння римських монет на східнослов'янські землі походами стародавніх слов'ян та інших племен на землі Римської імперії [4; 5-6].

На думку Б.Магомедова, надходження грошей до східнослов'янських племен здійснювалося різними шляхами. Історик, зокрема, зазначає: «Великі виплати вождям від римської адміністрації (субсидії, викуп за полонених, оплата найманих військових загонів тощо) здійснювалися денаріями старих випусків із повноцінного срібла, які навряд чи могли надходити з іншого джерела, крім держави, адже на римській території вони вже вийшли з обігу. Іншими шляхами до черняхівського населення потрапляли сучасні йому монети. Воїни-найманці під час служби в римських провінціях одержували певні суми на руки. Гроші різних номіналів надходили до варварів під час війн у вигляді військової здобичі» [10; 47].

Актуальним є питання про те, яку роль відігравали римські монети у східнослов'янському суспільстві. Розв'язання його має значення також і для того, щоб можна було з'ясувати причини і умови потрапляння римських монет на позаримські землі.

У спеціальній літературі це питання висвітлюється по-різному. Деякі дослідники, виходячи з того, що древньослов'янське суспільство нібито знаходилося на дуже низькому рівні суспільного розвитку, коли грошова торгівля виникнути ще не могла вважають, що римські монети мали у стародавніх слов'ян якесь утилітарне застосування, наприклад, як сировина для ювелірних виробів.

Фібули та хрестики зі скарбу в с. Ласків Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (згідно з описом 1621 р.)

Інші історики визнають роль римських монет у східнослов'янському суспільстві в їх прямому призначенні, як грошового знака. Твердження про те, що стародавні слов'яни нібито ще не могли в силу своєї соціально-економічної відсталості вести грошової торгівлі є цілком безпідставним. Племена, що залишили пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу (в чиєму середовищі розповсюджувалися римські монети), безумовно, досягли вже на початок нової ери досить високого рівня історичного розвитку.

Золотий медальйон імператора Клавдія Йовіана (363-364 рр. н.е.)

У контексті сказаного повинно бути розв'язане і питання про причини потрапляння римської монети на територію Волині та Волинського Полісся. Якщо основна суспільна функція римських монет у стародавніх східних слов'ян стосувалася сфери економіки, сфери грошового обігу, то навряд чи можуть бути які-небудь сумніви в тому, що абсолютна більшість їх потрапила сюди в результаті торговельних зносин римлян з слов'янськими племенами. Ці зносини повинні були існувати протягом усього того часу, коли відбувався процес масового розповсюдження римської монети на території східнослов'янських земель, тобто в II ст. н. е.

Доречно, на нашу думку, згадати про виявлені знахідки римських монет на Волині та Волинському Поліссі. Велику допомогу у вивченні даного питання надає книга М. і З. Кучинко «Давні та середньовічні скарби Волині», у якій охарактеризовано розмаїття скарбових комплексів, здійснено типологічну і хронологічну класифікацію знахідок, виявлених на Волині та Волинського Полісся.

Перші свідчення про римські монети та медальйони, знайдені на слов'янських землях, містяться й у творі польського історика Матвія Меховського «Трактат про дві Сарматії», виданому в Кракові у 1517 р. Середньовічний хроніст повідомляє, що римські монети називались у місцевого слов'янського населення денаріями св. Іоанна Хрестителя. На наших землях римські монети називались також «Івановими голловками». До речі, цю назву ще й зараз можна почути в селах лісостепових районів Волині [7; 52].

Судові документи початку XVII ст. зберегли для науки цінні свідчення про Ласківський скарб, знайдений на Волині у 1610 р. Детальний опис скарбу знаходимо в статті М.Тиханової «Ласковский клад» і монографії В.Кропоткіна «Клады римских монет на территории СССР». Селянин Кирило Божко знайшов скарб, що складався з 18 золотих та срібних предметів, у тому числі срібної чарки, двох срібних предметів у вигляді раків, очевидно, фібул із гранатовими вставками, 4 срібних хрестиків, 4 великих золотих монет (або медальйонів), 2 золотих монет меншого розміру і невеличкої золотої монети. На думку В.Шугаєвського, який підготував дослідження про цей скарб, великі монети були римськими медальйонами номіналом у шість і дев'ять солідів IV ст. [14; 196-204, 7; 52].

В.Антонович, складаючи «Археологічну карту Волинської губернії», зафіксував відомі на той час знахідки римських монет. Зокрема, у Ровенському повіті було знайдено: римські монети часів Антонінів у Рубчі [1; 44], Костополі [1; 44] та Казимірці [1; 45]; монети Антоніна Пія в Орестові [1; 38] та Олександрії [1; 43]; монети Марка Аврелія в Хотині [1; 44]; великий скарб монет від Адріана до Коммода знайдено у с. Бегень [1; 44]. На околиці села Висоцьк часто знаходили римські монети [1; 46]. Напередодні 1700 року у Ківерцях Луцького повіту знайдено горщик із римськими монетами Антонінів [1; 50]. Утім, у Ковельському повіті жодного скарбу на кінець XIX ст. не виявлено.

Цікаві знахідки зафіксовані у Володимирському повіті. У Красові знайдено золотий римський солід імператора Юліана [1; 59]. Денарій Марка Аврелія виявлений

на Світязі [1; 61], а у Будятичах – римський денарій Гордіана III [1; 61].

У Дубенському повіті виявлено наступні скарби: Малій Мощаниці срібна монета імператора Адріана [1; 67], Листвині – срібні денари часів Антонінів [1; 70] та Красному в 1898 р. монета римської республіки [1; 75].

В Острозькому повіті лише у с. Юфківці знайдено декілька римських монет [1; 91].

У першій половині ХХ століття Волинь та Волинське Полісся стали об'єктом дослідження Олександра Цинкаловського. Відомий історик писав про історію наших земель від найдавніших часів до початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. на Волині та Волинському Поліссі було виявлено чимало скарбів римських монет. Інформацію про ці знахідки можна почерпнути й у працях М.Брайчевського «Римська монета на території України» [4] та В.Кропоткіна «Клады римских монет на территории СССР» [7].

На нашу думку, доречно згадати тільки ті знахідки, що були виявлені протягом першої половини ХХ століття. Одним із найбагатших і найцікавіших волинських скарбів означеного періоду є Борочичський, знайдений під час земляних робіт у 1928 р. [13; 301-317]. Люди створювали насип під майбутню залізничну колію Львів – Луцьк і поблизу хутора Мусін (нині – с. Мар'янівка), неподалік села Борочичі, на глибині понад 1 м знайшли великий скарб срібних і золотих монет у кількості понад 1500 екземплярів. Однак ця цифра, скоріш за

все, занижена, бо, за повідомленнями очевидців, загальна вага скарбу становила понад 50 кг. Точну кількість монет встановити не вдалося вже тоді, бо їх поспіхом розібрали землекопи. До складу скарбу входив також золотий медальйон імператора Клавдія Йовіана (363-364 рр. н.е.). Крім монет і медальйона, до цього величезного скарбу належали також інші предмети високої вартості, у тому числі й посуд, в якому знаходилися денарії. Серед них 2 срібні начиння, які до 1939 року зберігалися у Львові. Одна посудина нагадувала амфору грушоподібної форми з вузькою циліндричною шийкою, оздобленою рослинним орнаментом і одним дугоподібним вушком. Начиння, виковане з листового срібла завтовшки 1,5 мм, мало висоту 39 см. Діаметр його по периметру був 59, діаметр дна – 8,5, а горловини – 2,5 см. Вага ж становила 1 кг і 205 г. Інша посудина яйцеподібної форми, була менша, з відламаним вушком, неорнаментована також викована зі срібного листа завтовшки 4 мм. Висота її 21 см, діаметр у найширшому місці – 48 см, а вага – 544 г. Це начиння, за словами свідків, було щерть заповнене золотими і срібними монетами. Третя посудина – глиняний горщик овальної форми, виліплений ручним способом. Він має два вушка, які дещо підносяться над вінцями. Висота його – 14,3 см, периметр – 49 см, а діаметр горловини – 9 см. До складу скарбу входила ще одна коштовна річ – золота таця, розміри якої не вказуються [9; 49].

Тут варто зауважити, що, на жаль, значна частина монет, золота таця, а можливо, й інші коштовні речі були одразу ж після виявлення розібрані робітниками і для науки пропали назавжди.

Головний хранитель Управління охорони пам'яток мистецтв у Львові Юзеф Пйотровський першим повідомив світ про сенсаційну знахідку. Польський археолог Владзімеж Антоневіч здійснив спробу обстежити місце виявлення скарбу, але без суттєвих результатів. А проблематичним було ось яке питання: чи були монети I-II ст. та медальйон IV ст. Клав-

Римські монети зі скарбів Волині: 1 – срібний денарій Фаустини Старшої; 2-10 – срібні денарії Марка Аврелія; 11-15 – срібні денарії Фаустини Молодшої; 16-19 – срібні денарії Луція Вера; 20-23 – срібні денарії Луцілли; 24 – срібний денарій Коммода

дія Йовіана частинами одного скарбу, а чи двох різних? Справа в тому, що, за свідченням робітників, солід Йовіана був знайдений в іншому місці, тобто прямого зв'язку з монетним скарбом він начебто не мав, проте В.Антоневіч вважав, що медальйон не є окремою знахідкою.

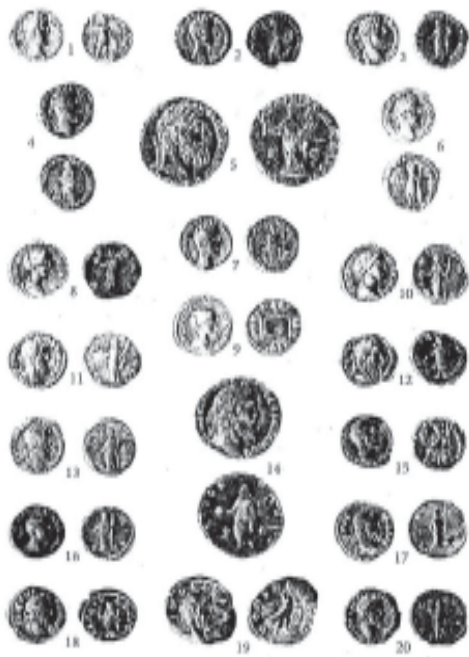
Якщо це справді так, тоді він мав би бути частиною скарбу. Але тут є одна проблема, яка полягає в тому, що монети і медальйон розділяє часовий проміжок у два століття. Отже, цей факт вимагає логічного пояснення [9; 49].

Попри те, що значна частина коштовностей розійшлася по руках, представникам влади вдалося відібрати в землекопів близько 9 кг монет. У подальшому майже 4 кг монет і 2 срібні посудини дісталися Львівському казначейству, а понад 5 кг грошей, глиняний горщик і солід Йовіана були передані в Археологічний музей до Варшави. Ще 362 монети придбав музей Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, які в 1940 році разом з іншими цінними речами були передані у Львівський історичний музей. Нарешті, 51 срібна монета попала до Львівського державного музею мистецтв. Щоправда, частина Борочицького скарбу, що потрапила до різних установ Львова, зникла безслідно під час Другої світової війни. Що ж до медальйона Йовіана та срібних монет, то відомо, що вони зберігаються в Археологічному музеї Варшави [9; 50].

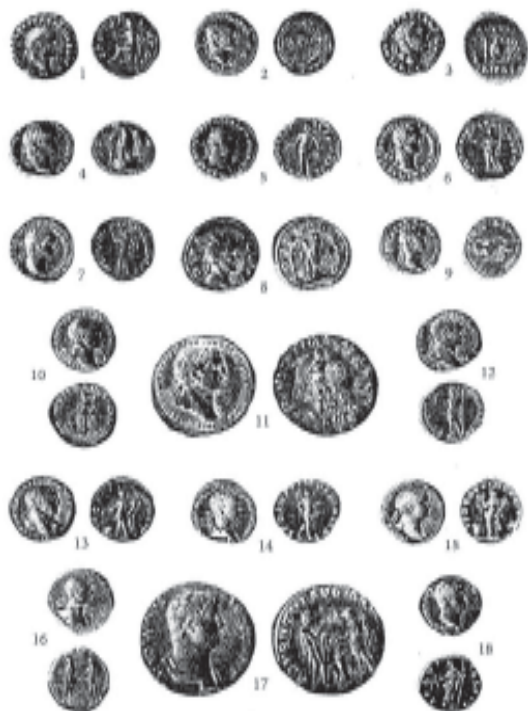
На нашу думку, буде цікаво докладніше дізнатися про характер знахідок, що входили до скарбу, тому нижче подамо їх аналіз. У порядку хронології почнемо з найтиповіших монет. Це – денарії римських імператорів I-II століть нашої ери.

Відомий дослідник старожитностей Волині археолог Олександр Цинкаловський у своїй праці «Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся» докладно проаналізував частину скарбу, вагою 4 кг, у сумі 362 срібні монети. Серед них: денарії Веспасіана (69-79 рр. н. е.), Траяна (98-117 рр. н. е.), Адріана (117-138 рр. н. е.), Сабіни (дружина Адріана, померла 134 р. н. е.), Антоніна Пія (138-161 рр. н. е.), Луція Вера (161-169 рр. н. е.), Марка Аврелія (161-180 рр. н. е.), Коммода (180-192 рр. н. е.), Кріспіни (дружина Коммода, померла 183 р. н. е.), Септимія Севера (193-211 рр. н. е.) та ін. Судячи з останньої дати на монеті, можна припустити, що Борочицький скарб було заховано в землі в III столітті нової ери. Багато монет стерті так, що неможливо визначити ні зображення на них, ні рік карбування [9; 48-52].

Дещо докладніше треба сказати і про згадуваний медальйон. Він виготовлений із світло-жовтого золота у Константинополі в час правління імпе-

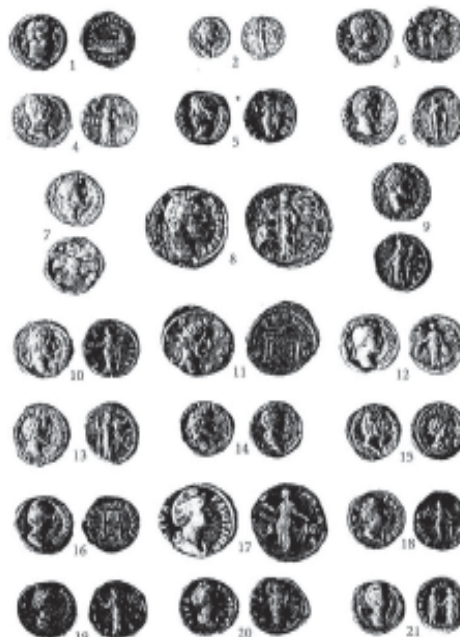

Монети зі скарбів Волині пізньоримського часу: 1-4, 6, 7 – срібні денарії Коммода; 5 – мідний сестерцій Коммода; 8-10 – срібний денарій Кріспіни; 11-12 – срібні денарії Пертінакса; 13 – срібний денарій Дідія Юліана; 14 – мідний сестерцій Дідія Юліана; 15-16 срібні денарії Клода Альбіна; 17, 18, 20 – срібні денарії Семтимія Севера; 19 – срібний антоніан Семтимія Севера

Монети з волинських скарбів пізньоримського часу: 1-3 – срібні денарії Веспасіана; 4, 5 – срібні денарії Тіта; 6, 7 – срібні денарії Доміціана; 8 – срібний антоніан Нерви; 9 – срібний денарій Нерви; 10, 12-15 – срібні денарії Траяна; 11 – мідний ас Траяна; 16, 18 – срібні денарії Адріана; 17 – мідний сестерцій Адріана

ратора Клавдія Йовіана (з 27 червня 363 по 17 лютого 364 років). Солід обрамлений двома листками золота, оздоблений із лицьового боку філігранню і зерню та має циліндричне трубчасте вушко для підвішування. Діаметр медальйона – 9,91 см, ширина обрамлення – 3 см, довжина вушка – 2,85 см, вага – 173 грами. З одного боку на гладкому крузі зображено погруддя імператора і навколо напис: DN IOVIANUS PERPERAVA (Dominus noster Jovianus pius, felix perpetuus Augustus). З другого – зображено постать імператора на троні й жінку, що стоїть на колінах і тримає вінок у руці; далі – богиню перемоги і навколо напис: CAUDIUM ROMANORUM CONSP [ektus]. Як уже зауважувалося, медальйон Йовіана, датований IV ст., не узгоджується часово із скарбом монет I-II ст. і, скоріше за все, був знайдений окремо або ж був частиною іншого скарбу, що знаходився неподалік від першого. О.Цинкаловський висловлював думку, що в Борочичах знайдено два скарби. Це підтверджував також його знайомий, мешканець міста Кракова О.Дилевський, який керував роботами при будівництві залізниці. Однак ця думка не є одностайною [9; 48-52].

Римські монети зі скарбів Волині: 1, 3, 4 – срібні денарії Адріана; 2 – срібний квінарій Андіана; 5, 6 – срібні денарії Емілія Вера; 7, 9, 10, 12, 13 – срібні денарії Антоніна Пія; 8 – мідний ас Антоніна Пія; 11 – срібний антоніан Антоніна Пія; 14, 15 – срібні денарії Антоніна Пія і Марка Аврелія; 16, 18-21 – срібні денарії Фаустини Старшої; 17 – мідний ас Фаустини Старшої

З інших знахідок, виявлених у Волинській та Рівненській областях можна виділити такі.

Волинська область. Скарби римських монет виявлені у селах Брани, Жабче та Сереховичі [4; 124-126]. Крім того, у с. Брани Берестечківського (нині Горохівського) району знайдено два золоті медальйони Траяна [4; 124].

Поодинокі знахідки римських монет траплялися у містах Луцьк, Володимир-Волинський, Горохів, Локачі та селах – Лудин, Красів, Будятичі, Соснина, Боратин, Пулганів, Городок, Вигаданка, Світязь та Нехвороща [4; 124-126].

Рівненська область. Скарби римських монет знайдені у містах Костопіль, Мізоч, Острог і селах – Збуж, Соснове, Стоянівка [7; 73-74]. Поодинокі екземпляри монет зустрічались у містах Дубно та Костопіль, селах – Бабин, Вичавки, Головин, Губків, Дворець, Княгинино, Межирічі, Мирогоща, Підліски, Рубча, Соснове, Тайкури, Хорів та Яловичі [7; 73-74].

Підсумовуючи вище наведене, можемо зробити висновок, що Волинь і Волинське Полісся з I тис. н. е. були заселені представниками черняхівської культури, яких історики називають праслов'янами. Венеди вступали в економічні, політичні та культурні відносини з Римською імперією. На нашу землю почали потрапляти римські монети, які, з одного боку, мали утилітарне призначення (матеріал для прикрас), а з іншого – роль грошового знака. Протягом XIX - XX ст. виявлено багато скарбів римських монет, окремі екземпляри яких зберігаються у Волинському, Рівненському, Львівському, Краківському, Варшавському музеях, а інша частина – у приватних колекціях.

Джерельні приписи

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волинской губернии / В.Б.Антонович // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – 131 с.
2. Баран В.Д. Черняхівська культура / В.Д.Баран. – К.: Наукова думка, 1981. – 264 с.
3. Баран В.Д. та ін. Походження слов'ян / В.Д.Баран, Д.Н.Козак, Р.В.Терпиловський; Відп. ред. О.П.Моця; АН УРСР. Ін-т археології. – К.: Наукова думка, 1991. – 144 с.
4. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України / М.Ю.Брайчевський. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1959. – 256 с.
5. Брайчевський М.Ю. Скарби знайдені і незнайдені / М.Ю.Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1992. – 88 с.
6. Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині / АН України. Ін-т археології; Відп. ред. В.Д.Баран / Д.Н.Козак – К.: Наукова думка, 1992. – 176с.

7. Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР // Свод археологических источников / В.В. Кропоткин. – М., 1961. – Вып. 44. – 136 с.
8. Кучинко М.М. Археологія Волині / М.М.Кучинко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 202 с.
9. Кучинко М.М., Кучинко З.М. Давні та середньовічні скарби Волині. Монографія / М.М.Кучинко, З.М.Кучинко. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 172 с.
10. Магомедов Б.В. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури / Б.В.Магомедов // Археологія. – 2006. – № 4. – С.46-51.
11. Пивоваров С. Римські монети в старожитностях черняхівської культури / С.Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: зб. наук. праць. – Чернівці, 1999. – Т.2. – С.15-35.
12. Свешніков І.К. Довідник з археології України. Ровенська область / І.К.Свешніков, Ю.М.Нікольченко. – К.: Наукова думка, 1982. – 116 с.
13. Тиханова М.А. Борочицкий клад / М.А.Тиханова // Советская археология. – М., 1956. – Т.25. – С.301-317.
14. Тиханова М.А. Ласковский клад / М.А.Тиханова // Советская археология. – М., 1960. – Т.1. – С.196-204.

Резюме

Аналізуються скарби римських монет, знайдених на Волині, зокрема й Рівненщині.

Ключові слова: монетні скарби, Волинь, грошовий обіг.

Summary

Treasures of the Roman coins, found on Volyni are analysed, in particular and Rivnenshini.

Key words: monetary treasures, Volin', money circulation.

УДК94(477.73) «17»

Якубова Т.А.

науковий співр. НБУВ, канд. іст. наук (м. Київ)

Представники української козацької старшини у російсько-турецькій війні 1735-1739 років

(за матеріалами фондів НБУВ)

Сучасні історичні дослідження історико-культурних фондів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, що розпочалися в Україні після 1991 р. надали можливість виявити маловідомі історичні матеріали щодо історії Північного Причорномор'я та російсько-турецьких війн XVIII століття. Тривалий час історичне питання участі представників українських родин козацької старшини у російсько-турецьких війнах XVIII століття було забутою сторінкою історії України. В радянські часи це питання обминалося офіційною історичною наукою та лишалося поза межами наукових пошуків. У часи незалежної України історична наука повертається до питань ролі персоналій української козацької старшини в ключових подіях національної історії. Такими для України подіями були російсько-турецькі війни, які Росія вела протягом XVIII століття з Османською імперією. Завдяки цим війнам Росія отримала вихід до Чорного моря та здобула статус сильної європейської країни. Цікавим для сучасної історичної української науки залишається питання участі військового потенціалу з України у російсько-турецьких війнах, що принесли Росії визнання в Європі, а для України – трансформацію козацьких традицій та формування в Україні нового прошарку – малоросійського дворянства.

Історичні події під фортецею Очаків за участю козацької старшини в період російсько-турецьких війн у XVIII ст. стало можливим дослідити завдяки маловідомим і чисельним історичним джерелам та історіографії з фондів НБУВ.

Російсько-турецька війна 1735-1739 рр. завжди викликала інтерес серед істориків у Росії та Європі. Можливо твердити, що маловідомі бібліотечні фонди НБУВ містять і зараз значний масив не розкритого історичного матеріалу щодо подій цієї війни, участі козацької старшини в військових компаніях під стінами турецьких фортець Північного Причорномор'я та Криму.

Тривалий час маловідомим для науковців залишався франкомовний фонд НБУВ. Однією з перших українських науковців, хто розпочав дослідження франкомовного фонду НБУВ на початку XXI сторіччя була кандидат історичних наук Раїса Степанівна Кириченко, що

походила з старовинного козацького роду, в якому були козацькі полковники. Батько дослідниці тривалий час збирав та зберігав у приватній колекції документи козацької доби.

Р.С.Кириченко була яскравим науковцем, гуманітарієм європейського рівня, вільно володіла європейськими мовами. Під час перебування в Парижі та роботі над французькими бібліотечними каталогами їй вдалося вдосконалити знання французької мови, набуті досвід роботи з франкомовними історичними джерелами. Дослідниця присвятила історико-культурним фондам франкомовної україніки НБУВ дисертацію «Франкомовна україніка кінця XVII – початку XX ст. у бібліотечних колекціях України: походження, склад, зміст, історико-книгознавча реконструкція» (2005 р.). Значна частина цієї унікальної наукової роботи присвячена французьким джерелам та Північному Причорномор'ю у XVIII ст. [1].

Франкомовний фонд НБУВ зберігає унікальну працю генерала Х.Манштейна, його мемуари про Росію та російсько-турецькі війни XVIII ст. (*Manstein de general. Memoires historiques, politiques et militaires sur la Russie, contenant les principales revolutions de cet Empire et les guerres contre les Turcs et les guerres contre Tartares.* - Т.1. - Т.2. - Lyon ; Bruyset). Мемуари генерала Х.Манштейна – ад'ютанта фельдмаршала Б.Х.Мініха містять дві унікальні карти фортеці Очаків часів військової компанії 1737 року. Ці картографічні джерела були укладені генералом у XVIII столітті та надруковані у Франції після зазначених вище подій. У франкомовному фонді НБУВ зберігається декілько примірників мемуарів генерала різних років видання.

Манштейн відзначає, що найвизначнішою подією протягом 1737 р. була облога Очакова турками в жовтні 1737 р. Турецьким військом командував бендерський сераскир Алі-паша. До турецького війська входили й кримські татари, очолювані кримським ханом Бенглі-Гіреєм. У мемуарах Манштейн вміщує карту міста-фортеці Очаків під час облоги його турками у жовтні 1737 р., де латинськими літерами позначено найважливіші військові об'єкти: *А.* Місто Очаків. *В.* Нижня частина міста. *С.* Траншеї і підкопи турків. *Д.* Редут фельдмаршала, який турки атакували і штурмували кілька разів. *Е.* Редут самаритянина, зайнятий турками. *Ф.* Каланча або стара башта з бастіонами. *Г.* Окоп, викопаний росіянами під час облоги. *И.* Шляхи сполучення, прокладені під час облоги для підтримки редутів. *У.* Казарми новозбудовані. *Л.* Підкопи, які турки перескочили 28.X. 1737 р. перед генеральним штурмом. *М.* Підкопи, які перескочив генерал Штофельн. *Н.* Генеральний штурм турків і татар. *О.* Табір турків. *Р.* Табір татар. *Q.* Галери турецькі. *Р.* Російський флот.

У першому томі мемуарів є карти країн Європи. Їх 10: план міста Данціг, Криму, Перекопу, Очакова, міст Фінляндії тощо. На карті-плані фортеці Очаків генерала у 1737 р., окремо латинськими літерами позначаються важливі фортифікаційні споруди фортеці у 1737 р. На плані міста Очаків, взятого росіянами в 1737 р., такі позначки: *А.* Старе місто з фортецею. *В.* Бічні укріплення. *С.* Рови, канали зроблені у 1736, 1737 рр. *Д.* Мости міста, що служили входом. *Е.* Порохові склади, підірвані під час облоги. *Ф.* 15 галерей, які вели у підкопи і які хотіли підірвати. *И.* Склади, що охоронялися (зберігалися) [2].

Напередодні бойових дій 1737 р. місто-фортеця Очаків мало три ряди огорожі, рови, бастіони, редуту та батареї. Зовнішня огорожа – мурований земляний вал завдовжки 3 км. Внутрішня огорожа – зубчата кам'яна стіна. Замок оточений кам'яною стіною з баштами [3].

На картах генерала Х.Манштейна латинськими літерами позначені головні споруди фортеці Очаків під час військової компанії 1737 року. Карти генерала, що були складені у XVIII сторіччі та опис фортеці турецьким мандрівником Евлія Челебі у XVII сторіччі свідчать про те, що розташування головних споруд фортеці фактично не змінилось протягом двох століть.

Малодослідженим тривалий час залишився фонд картографії НБУВ щодо подій російсько-турецьких війн у Північному Причорномор'ї. Важливо відмітити, що фонд картографії НБУВ є єдиним в Україні спеціалізованим депозитарним фондом картографічних видань. Східні, правобережні регіони України знайшли своє відображення в картографічних документах фонду НБУВ, виданих в Російській імперії і належать вони XVIII-XIX ст.,

коли в Росії було налагоджено картографічну службу на державному рівні. Універсальний картографічний фонд НБУВ складається з 46 тисяч одиниць зберігання. Бібліотечна збірка історичних карт присвячена історичним подіям російсько-турецьких війн. Вона надає можливість визначити головні споруди фортеці Очаків, територію проведення військових операцій навколо фортеці Очаків у 1737 та 1787 роках. Серед унікальних картографічних джерел можливо відмітити «План фортеці Очаків. 1737 р.», «План Очакова. 1737 р.», «План фортеці Очаків 1737 р. Марш російської армії над Очаковом», «Злиття гирла П.Бугу. 1788 р.», «План спалення турецьких кораблів флотилією під командою Принца Насау де Сигена. 1 липня 1788 р.», «План облоги Очакова в 1788 р.» [4]. На цих картах можна дослідити території мусульманських та християнських поселень навколо міста на території Кінбурнської коси у XVIII сторіччі. Більшу частину християнських населених пунктів складали зимівники української козацької старшини.

Особливу увагу привертає «План знаменитої фортеці Очаків в часи боїв в липні 1737 р. росіян під командуванням фельдмаршала Мініха з турками. Санкт Петербург XVIII ст». (Plan veritable de la fameuse Forteresse D'Oczakow... S.Petersbourg [18 ст.]). На плані можна відзначити дві легенди, написані французькою та німецькою мовами. Франкомовні позначення споруд фортеці Очаків відмічені інженером Капітом. Надписи на карті німецькою позначені інженером Хауптманом. Легенда французькою мовою дає такі позначки: *A.* Замок. *B.* Табір мурзи. *C.* Табір сераскира. *D.* Арсенал. *E.* Табір яничарів. *F.* Порт. *G.* Міни.

У бібліотечних фондах НБУВ зберігається стаття сучасного українського тюрколога, дослідника з Одеси О.Середі «Перебування козацького війська в гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 року)», надрукована у №8 наукового збірника «Україна в Центрально-Східній Європі» (2008 р.). Автор стверджує, що навколо фортеці Очаків налічувалось до 4 передмість християнських та мусульманських. Одна з фортець на східній околиці Очакова-Хасан Паша Паланка знаходилась на місці сучасного селища Чорноморка. Можна відзначити, що зображення місцевості навколо фортеці Очаків, територій козацьких поселень на старовинних картах із фонду картографії НБУВ цілком підтверджують та доповнюють новою історичною інформацією результати сучасних тюркологічних досліджень щодо історії Північного Причорномор'я та міста-фортеці Очаків. Автор статті досліджував османський документ, що зберігається в Орієнтальському відділі Народної бібліотеки ім. Св.Кирила і Мефодія в Софії (Болгарія). Документ має назву «Доклад Очаківського Мустафи Паші та Очаківського кадія про відправку за наказом султана зерна для очаківських козаків (2000 кінноти), які були на турецькій службі». У документі зазначалось, що борошно знаходилось в Акермані. За наказом султана борошно мали повантажити на кораблі та відправити в Очаків й передати комендант-паші фортеці та за його наказом передати громаді козаків, не допустивши втрати. З цього приводу був виданий височайший фірман від 02.II. 1712 р. У наведеному автором статті тексті османського документу цікавою є інформація по представництву козацької громади на шаріатському суді в Очакові як то: «Гетьман Хіречко, Петре, Ішкренсеке, Корсет і Андрій толмач. Які є представниками Гетьмана Кошового». У першу чергу привертають увагу посади, зазначені при іменах: гетьман кошовий, гетьман, толмач. Якщо «толмач» вживається як в османсько-турецькій, так і в українській мові зі значенням – перекладач, то «гетьман кошовий» чи просто «гетьман» використовується скоріше в позначенні військової посади «отаман».

Події 1709 року, як відомо, пов'язані зі смертю І.Мазепи і призводять до переселення частини запорозьких і гетьманських козаків із Гетьманщини і Запоріжжя у пониззя Дніпра. Саме ці об'єднанні загони козаків із Гетьманщини і Запоріжжя в османських документах називають «Барабаш і Поткали козаки».

Можливо зазначити, що фортеця Очаків вже в перших десятиліттях XVIII сторіччя стала тим турецьким центром, де осідали представники козацької старшини, що перейшли після подій 1709 року у турецьке підданство на територію округи міста-фортеці Очаків. Можливо припустити, що в часи російсько-турецької війни 1735-1739 рр. на території округи фортеці також знаходились поселення козаків, що служили Османській імперії [5].

У листопаді 1737 року, після взяття фортеці військами фельдмаршала Б.Х.Мініха там проходили ремонтно-будівельні роботи за участю робітників з України. У Канцелярію полкового правління 14 вересня 1737 року була з Полтавського полку направлена «Ведомость о строительных людях». У цьому документі позначено дев'ять осіб із різних міст Малоросії [6]. В Очаківську фортецю в листопаді 1737 року з українських козацьких полків стали надсилатись маркітанти та купці. В полкову Лубенську канцелярію в листопаді 1737 року прийшло «указание» від імператриці та князя Івана Федоровича Баратинського про висилку «...как и в прочих Малороссийских полках, так и Лубенском... купцов, маркитантов к Очаковской и Кинбурнской крепостям». Торгові люди з провіантом, сукнами для торгівлі були відправлені на початку листопада 1737 року до означених фортець. Частина торгових людей вийшла з Лубенської полкової канцелярії з ордерами Лубенської сотні. Були означені ордерами маркетери. Полкова старшина з рапортами про купців та маркетерів прибула до Перевалочної. А звідти до Очаківської фортеці. «Доношение» про хід цієї кампанії в полкову Лубенську канцелярію підписав хорунжий Лубенської сотні Степан Мазипович 8-9 листопада 1737 року. Цей документ написаний для князя І.Ф.Баратинського. Торгівлею в фортеці Очаків займалися не лише купці, але і українська козацька старшина, що брала участь у військовій компанії 1737 року. Значкові товариши Полтавського полку Сокольської сотні 1737 року Василь Терещенко, Роман Омелянинка взяли з собою декілько возків горілки та вина, якими торгували в Очакові. Спиртні напої (горілку та вино) козаки восени возили до Очакова водним шляхом «у лотках» та продавали там своїм товаришам [7].

На початку січня 1738 року Чернігівська полкова канцелярія повідомляє про виділення 120 осіб із Сосницької сотні для перевезення по р. Десні до міста Очаків «штабного двору» [8]. Канцелярії козацьких полків регулярно отримували друковані журнали про хід Очаківської військової компанії 1737 року. Так, 10 лютого 1738 року Чернігівська полкова канцелярія повідомляє, що полкова чернігівська старшина отримала друкований журнал про події, що відбувалися в фортеці під час «неприятельской осади» [9]. В другій половині лютого 1738 року до полкової Чернігівської канцелярії сотник полковий Сосницький Григорій доповідав, що 20 лютого 1738 року козак Василь Никитін за указами імператорським та штабного радника Олександра Кириловича Зініна відправив двадцять козаків по річці Десні до фортеці Очаків, набраних із Сосницької сотні. Донесенням від 2 березня 1738 року Генеральну військову канцелярію сповіщалось про відправлення 120 осіб із хлібними припасам для супроводження штабного двору до фортеці Очаків [10].

Європейські джерела з фондів НБУВ свідчать, що представники козацької старшини перебували на території міста-фортеці Очаків фактично протягом всього XVIII сторіччя.

Можливо спостерігати активну участь представників козацької старшини у військових операціях навколо фортеці в часи російсько-турецьких війн. Це пояснюється, в першу чергу, активним бажанням української козацької старшини отримати дворянство в Російській імперії за військові заслуги в війнах із Туреччиною у Північному Причорномор'ї.

Таким чином протягом XVIII сторіччя турецька фортеця Очаків була центом тяжіння для представників української козацької старшини, що воювали на сторонах Російської та Османської імперій.

Питання участі козацької старшини в російсько-турецьких війнах навколо фортеці Очаків представлено в сучасних джерелознавчих працях С.Потапенко та І.Ситого, які знаходяться в основному книжковому фонді НБУВ.

У книзі «Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття» (2008 р.) упорядник С.Потапенко зазначає прізвища найбільш яскравих представників козацької старшини, що брали участь в Очаківській військовій операції 1737 року. Список старшини від 1763 року Сумського полку надає прізвище хорунжого Ігната Мітюріна. На військову службу хорунжий вступив 1 травня 1729 року. У документі відзначено, що хорунжий мав освіту, був грамотним, умів писати. В «шрафах та пороках» поміченим не був. Брав участь у поході Саратовському, в караулах на Українській лінії, у штурмі міст

Перекопа, Козлова, Бахчисарая, Очакова. У віці 51 рік вийшов у відставку. За свідченням полкової старшини, хворів цингою. Проживав під час відставки у Сумському полку в селі Ворожб'є Сумської [11].

Показання Сумської канцелярії надають ім'я капітана Сумського полку полкового судді Олександра Парафеевського. Історичні дані про капітана містяться в документі від 20 червня 1765 року «Іменний список»: 1) Острозького, Ізюмського, Харківського, Охтирського слобідських козацьких полків. О.Парафеевський у 1735 р. був у Кримському поході проти ногайської орди при р. Белозерки. У 1736 році брав участь у баталії при Чорній Долині, у Коновчика, на приступі до Перекопу, в баталії у Соленого озера. За військову службу в 1735 та 1736 рр. по атестату генералом і кавалером П.О.Румянцовим був переведений у сотники. 3 лютого 1737 р., після указу імператриці про реорганізацію військ та залучення до російської армії українських козаків, О.Парафеевського призначено до роти за поручика. О.Парафеевський був в Очаківському поході на підступі до міста і під час нападу на кварталмістрів під командою генерал-кварталмістра Фермера. Під час атаки турків і татар від спалаху трави навколо малої військової команди, були пошкоджені в О.Парафеевського ліва щока і око. За військові заслуги в Очаківському поході 11 серпня 1737 року фельдмаршалом Б.Мініхом він був переведений у полкові кварталмістри. В Очаківському поході знаходився ще 6 місяців. У 1738 році знаходився в корд-резерві на Українській лінії, через два місяці – в Дніпровському поході. В 1739 році брав участь у Молдавській кампанії, в генеральній баталії у Ставучан, під час взяття Хотина.

У книзі «Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772-1781 рр., «Описаніє» ніжинської шляхти 1784 р.» (2008 р.), упорядник І.Ситий, надає відомості про участь української шляхти в військовій кампанії 1737 року.

У 1780 році була складена «Сказка сина померлого значкового товариша Івана Савича Щерби». І.Щерба почав служити в числі значкових товаришів із 1732 року, був у походах під Кримом, Очаковом [12].

В українській літературі XVIII ст. була відображена історична участь козацтва в складі військ фельдмаршала Б.Мініха під час російсько-турецької війни 1735-1739 років. «Героїчні вірші о славних воєнних дієвствах войск запорозьких» вперше надруковані в журналі «Київська старина», 1881 Т.ХХХІІ. Ім'я автора розшифрував Ю.Тихоновський. Очевидно Іоан (Іван) автор «Героїчних стихів» був священиком чи ієромонахом; він користувався літописом Григорія Грабянки, «Хронікою польською, «Літописом древнім». Поетичний твір «Реляція фельдмаршала Мініха» ввійшов до складу «Героїчних віршів». Текст «Реляції» розповідає про перемоги російської армії в російсько-турецькій війні 1735-1739 років, участь українського козацтва у військовій компанії під Очаковом та відзначає взяття фортеці Очаків, як одну з найяскравіших перемог [13].

Детальний опис штурму фортеці Очаків у 1737 році представлений і в Малоросійському літописі, надісланому до редакції журналу «Киевская старина» у лютому 1885 року дослідником С.Д.Паливодою-Карпенком. Документ зберігається в Інституті рукопису НБУВ. У «Літописі» відзначалось, що війська Б.Х.Мініха «в шанцах заведенные... мужественно бьются многие числа на плаце положили турков, а те, которые в море поутикали позабивали, тога и самого главного их командира великого визиря чином сераскира вышедшего из порта на берег генералу Карлу фон Миниху препроводили». В это время при фельдмаршале были «полковник Миргородський, который по турецки уміючи, а так же вместе с ним обозный Яков Лизогуб». Саме ці представники української козацької старшини за словами «Малоросійського літопису» проводили допит очаківського сераскирпаші. У «Літописі» сповіщалось, що під час штурму фортеці Очаків із російської сторони спостерігачами були князь Беверський, від польського короля та генерал саксонського курфюрста Августа [14]. За Очаківський похід українським козакам дісталася незначна сума грошей. За твердженнями маркиза Де-ла-Шетарді, вона складалась із червонця за кампанію. Військові трофеї за розпорядженням командуючого дістались козакам [15].

У вересні 1737 року генерал Бахметьев доповів російському командуванню, що оборонні

роботи в Очакові ідуть успішно. У фортецю прибуло 1500 українських козаків на 38 судах. Гарнізон фортеці Очаків нараховував вже 5000 осіб. На початку вересня 1737 року гарнізон фортеці поповнювався за рахунок українських козаків різних полків з України. У вересні, 12 числа 1737 року ніжинський полковий осавул Андрій Володковський доповідав до Генеральної військової канцелярії про отримання ордеру від бригадира фон-Штокмана про відправку до Очакова 200 козаків та посполитих [16].

В Очаків була відправлена й полкова старшина Ніжинського та Переяславського полків. Полковник Переяславський Богданов і лейбгвардії майор І.Шипов рапортами доповідали до генеральної військової канцелярії, що прибули до Очакова 24 серпня 1737 року. Частина цивільного населення, що належало до Малоросійських полків у фортеці Очаків, повернулася у вересні 1737 року на Лівобережну Україну [17].

Тож, маловідомі бібліотечні фонди Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського зберігають значну кількість матеріалів щодо участі української козацької старшини у російсько-турецьких війнах XVIII сторіччя. Значною мірою історичні дослідження маловідомих історико-культурних фондів НБУВ потребують майбутніх перспективних пошуків у різних наукових напрямках, що полягають, у першу чергу, у виявленні невідомих для широкого кола дослідників вітчизняної та зарубіжної історіографії, яка буде презентувати історію України в Північному Причорномор'ї та біографії української козацької старшини в часи російсько-турецьких війн XVIII сторіччя.

Джерельні приписи

1. Якубова Т.А. Сучасні історичні дослідження історико-культурних фондів НБУВ та їх виховна функція / Якубова Т.А. // Українська освіта у світовому часопросторі. Мат. III Міжнародного конгресу. 21-22 жовтня 2000 року. – К., 2009. – С.395-396.
2. Manstein Christoph Hermann de, le general. Memoires historiques, politiques et militaires sur la Russie. T.1. // Christoph Manstein. – Lyon: Bruyset, 1772. – XLW, 366 p.
3. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736-1739 гг. Первые три года войны / А.Байов. – СПб., 1906. – 393 с.
4. Якубова Т.А. Маловідомі картографічні фонди НБУВ щодо вивчення історії фортеці Очаків та Північного Причорномор'я / Т.А.Якубова // Наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства», 12 лист. 2009 р. – Львів, 2009. – С.159-161.
5. Серета О. Перебування козацького війська в гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 року) / О.Серета // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / – К., 2008. – С.337-350.
6. ЦДІАК.Ф.51.Оп.3.т.V. – Спр.6395. – Арк.3.
7. Там само. – Арк.5.
8. Там само. – Спр.7051. – Арк.6.
9. Там само. – Спр.6769. – Арк.2.
10. Там само. – Спр.7074. – Арк.10.
11. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття / упоряд. С.Потапенко. – Х.: Райдер, 2008. – 496 с.
12. Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772-1781 р.р., «Описание» ніжинської шляхти 1784 р. / упор. та вступ. ст. І.Ситого. – К.: Темпора, 2008. – 232 с.
13. Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. Дожовтнева українська література / [уклад.: Дзевєрін І.О., Бажан М.П., Гончар О.Т., Григор'єв Ю.Е., Дончик В.Г. та ін.]. – К.: Наукова думка, 1983. – 694 с.
14. ІРНБУВ. – Ф.П. – Спр.6011. – Арк.3.
15. Маркиз де ла Шетарди в России. 1740-1742 гг. Перевод рукописных депеш французского посольства в Петербурге / Издал с примечаниями и дополнениями П.Пекарский. – СПб., 1862. – 27 с.
16. ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.6142. – Арк.3.
17. ЦДІАК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.6140. – Арк.4.

Резюме

Розглядаються маловідомі бібліотечні фонди Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського щодо участі української козацької старшини у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр.. Бібліотечний фонд французької літератури являє мемуари воєначальників, дипломатів про воєнну кампанію 1737 р. під фортецею Очаків. Бібліотечний фонд картографії містить маловідомі стародруковані, рукописні карти про фортецю Очаків, маршрут військ фельдмаршала Б.Мініха у 1737 р.; Інститут рукопису, основний бібліотечний фонд зберігають рукописні документи, дру-

ковані історичні джерела про участь представників української козацької старшини в військовій кампанії 1737 року.

Ключові слова: історичні джерела, козацька старшина, фортеця Очаків, російсько-турецька війна.

Summary

Materials of funds of Volodymyr Vernadski National Library of Ukraine participation Ukrainian Cossack foremen in Russian-Turkish war of 1735-1739 remains little-known page of history of Ukraine. In article are considered little-known library funds of Volodymyr Vernadski National Library of Ukraine about participation Ukrainian Cossack foremen in Russian-Turkish war of 1735-1739. The library fund of the French literature represents memoirs of military leaders, diplomats about the military company of 1737 under a fortress Ochakov. The library fund of cartography contains little-known fund of old printing, hand-written cards about a fortress Ochakov, a route of armies of field marshal B. Miniha in 1737. Institut manuscripts, the basic library fund is kept by hand-written documents, printing historical sources about participation of representatives Ukrainian foremen in the military company of 1737.

Key words: historical sources Cossack the foreman fortress Ochakov Russian-Turkish war.

УДК 019. 922

Понагайба А.А.

зав. сектором «Історична Волинь»
Волинської ДОУНБ ім. Олени Пчілки (м. Луцьк)

Археологічні пам'ятки Волинського регіону у ББД «Історична Волинь» Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олени Пчілки

Ставлення до пам'яток минулого завжди було індикатором цивілізованості суспільства. Не є винятком у цьому відношенні пам'ятки археології – нерухомі (городища, кургани, фундаменти давніх споруд) та рухомі, зібрані, як правило, у фондах музеїв у результаті цілеспрямованих польових досліджень.

Електронна база даних «Історична Волинь» Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олени Пчілки вміщує бібліографічні записи з історії археології Волині – понад 200 позицій, стосовно археологічних пам'яток краю – понад 30. Вона є складовою електронної бібліотеки, що формується консорціумом «Історична Волинь» із 2007 року. Доступ до електронної бібліотеки надається через мережу Інтернет – <http://istvolyn.info/>. Крім бібліографічної бази даних, електронна бібліотека вміщує тексти рідкісних і цінних видань з історичного краєзнавства, фото-галерею діячів краю, пам'яток історії та культури. Проект реалізується з ініціативи Рівненської державної обласної наукової бібліотеки спільно з обласними бібліотеками Житомира, Луцька, Тернополя, Хмельницького. Головними партнерами проекту є обласні краєзнавчі музеї, архіви, краєзнавчі товариства, історики та науковці.

Волинь багата різноманітними пам'ятками археології, зокрема, часів пізнього палеоліту. Пам'ятки доби пізнього палеоліту виявлені в Луцьку, Торчині, селах Новостав, Полонка... Значна кількість мезолітичних пам'яток, тобто середнього кам'яного віку, виявлена в селах Лютка, Самари, Невір, Люб'язь, Розничі. Численні пам'ятки неоліту знайдені археологами в Луцьку, Голишеві, Гіркій Полонці. Поселення волинської неолітичної культури були в селах Карасин, Розничі, Новосілки, Люб'язь, Стара Вижівка, Тур та інших. У часи енеоліту на Волині були поселення трипільської, лійчастого посуду та інших культур в Луцьку, селах Зимне, Голишів, Маяки, Литовеж, Невір, Згорани... Численні археологічні пам'ятки краю, що належать до бронзового віку, вивчені в Берестечку, Торчині, Луцьку, Лищі. Серед них характеризують волинську групу тшинецько-комарівської культури 96 поселень, 14 могильників та інших пам'яток. Залізний вік залишив пам'ятки у Володимирі-Волинському, в селах Зимне, Рованці, Городок, Кульчин, П'ятидні, Торчин ...

Давньослов'янський період Волині теж багатий різноманітними пам'ятками. Серед них

найбільш глибоко вивчені городище в с. Зимне, поселення сіл Боратин, Новостав, Гуща, Гірка Полонка, Рокині та інших.

Серію нарисів про історію археології надруковано у наукових збірниках матеріалів історико-краєзнавчих конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся» (33 випуски). Узагальнюючий огляд археологічних досліджень на Волині зроблено в міжвоєнний період ХХ століття істориком, краєзнавцем О.Цинкаловським. У ґрунтовних дослідженнях сучасних дослідників Б.Прищепи, О.Златогорського, Ю.Мазурика, І.Маркуса та ін. основну увагу надано археологічним аспектам краєзнавства. Значну науково-дослідну, пошукову, пам'яткоохоронну діяльність проводить відомий археолог та науковець Г.Охріменко. Протягом понад 30 років він обстежив майже всі відомі на даний час пам'ятки прадавньої історії Великої Волині, на багатьох із них проводив стаціонарні археологічні розкопки. Науковому вирішенню цих питань присвячені монографії дослідника та матеріали у збірниках. Багато публікацій доктора історичних наук М. Кучинка, зокрема «До питання про оборонні укріплення середньовічного Луцька» [4], «Унікальна знахідка кресала давньоруського часу з Луцького замку» [4], «Локальні особливості ранньосередньовічних пам'яток Західної Волині, Холмщини і Підляшшя та своєрідність місцевої культури» [5], «Основні проблеми вивчення та локалізації літописних храмів міста Володимира княжої доби» [6], «До питання про давньоруські кистені та булави» [6] висвітлюють стан вивчення окремих груп археологічних пам'яток Волині. Діапазон дослідницьких зацікавлень вченого досить широкий. Серед них – проблеми фінального палеоліту, мезоліт, неоліт, мідний вік, доба бронзи та заліза, духовна культура первісних спільнот, керамічне виробництво, історія раннього землеробства на Волині та Поліссі, предмети озброєння енеоліту – доби бронзи, давні металеві вироби тощо.

У збірнику «Волинський музей: історія і сучасність» є розділ «Дослідження з археології, історії та культури Волині та України», що вміщує доповіді та повідомлення музейних, архівних працівників, відомих краєзнавців та науковців про історико-краєзнавчі дослідження з питань археології. Зокрема, у праці Г.Охріменка, О.Златогорського, В.Баюка «Пам'ятки дунайської культури на Волині» [12] знаходимо відомості про те, що в даний час на окресленій території відомо понад 20 пам'яток, що утворюють кілька регіональних груп, найбільшою з них є Луцька група, що охоплювала поселення в басейнах річок Сарни, Черногузки, Стиру: Баїв, Цеперів, Гірка Полонка, Голишів, Новостав, Луцьк, Торчин, Рокині, Коршівець. Значною була, ймовірно, і Надбужанська група: Марія Воля, Мовники, Литовеж та інші в межах Володимир-Волинського та Іваничівського районів. До Рівненської групи можна віднести Рівне, Тютюковичі, Городок, Зозів I-II, Василів; до Дубенської – Жорнів, Дитиничі.

У статті «Кругле поле. Пам'ятка бронзового віку» [12] Г.Охріменко, В.Потапчук, О.Березко знайомлять із багатощаровою пам'яткою Кругле поле, що була відкрита автором розкопок Г.Охріменком ще у 80-х роках ХХ століття, знаходиться поблизу села Майдан-Липно Маневицького району Волинської області. Збірник вміщує також статтю Б.Прищепи і В.Ткача «Нові ранньослов'янські знахідки з Дубно» [16] про багатощарове поселення Волиця Страклівська поблизу міста Дубно. Тут було виявлено та досліджено рештки двох ранньослов'янських печей, матеріали передані до фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею. Стаття Ю.Пшеничного «Пам'ятки поморсько-кльошової культури басейну Ікви та Стубли» [17] знайомить із 12 археологічними пам'ятками, на яких виявлено характерні культурні фрагменти керамічних виробів.

Науковий збірник «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди» вміщує розвідку Г.Охріменка та В.Савицького «Археологічні пам'ятки Луцька» [10]. Їх дослідження розпочалось ще наприкінці ХІХ століття. Одним із перших дослідників був польський археолог Людвік Житинський.

Наявність на території сучасного Луцька майже усіх відомих археологічних культур свідчить про безперервне існування тут поселень, починаючи з доби пізнього палеоліту. Тема вивчення пам'яток мідного віку Волині ґрунтовно висвітлена в однойменній статті

М. Маркуса та Г.Охріменка [8], розміщених у матеріалах конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Рожище і рожищенці в історії Волині та України: проблеми волинезнавства». Введення в науковий обіг матеріалів щодо вивчення археологічних пам'яток Волинського краю, зібраних видатними краєзнавцями, археологами упродовж 30-60-х років ХХ століття, дозволить заповнити джерелознавчі прогалини в історії Волині, сприятиме наступному поглибленому вивченню історії оборонного будівництва в Україні, а найважливіше – поверне заслужену подвижницькою працею репутацію зачинателям волинського краєзнавства. Про це більш докладніше у статті Б.Омельчука та С.Терського «Дослідження пам'яток оборонного будівництва та некрополів княжих часів на теренах Дубно-Крем'янецького регіону волинськими археологами та краєзнавцями» [8].

Ю.Мазурик у статті «Пам'ятки археології національного значення на території Луцького району» [7] подає їх перелік та характеристику. Під охороною держави знаходиться, зокрема, сім пам'яток археології. Чотири з них, занесені до Державного реєстру національного культурного надбання, це городища давньоруського часу, які знаходяться біля сіл Горзвин, Коршів, Усичі, Шепель.

Залюблений у Волинський край, відомий вчений О.Цинкаловський організував ще у довоєнні роки археологічні розкопки, вивчав музейні та архівні колекції. У 1933-1934 роках відкрив печеру Висоцької культури; цікаві археологічні матеріали були виявлені в урочищі Чуб (Володимирщина) та Вікниках (Кременеччина), де було відкрито оселю римської доби. Він досліджував пам'ятки трипільської культури на Волині (Бірки, Городок, Шумськ), культури кулястих амфор (Крилів, Лапаївка, Литовеж), культури шнурової кераміки, розкопки могильників лужицької культури (Млинище). Учений обстежив чимало давньоруських городищ (Білів, Боремель, Ізів, Зимне, Пересопниця та ін.). Ним виявлено близько 20 унікальних пам'яток пізньотрипільської культури – поселень і місць окремих знахідок кераміки. Археологічні розвідки Олександра Цинкаловського стали першоосновою наступних відкриттів та студій. Про це йдеться у статті Г.Охріменка «Олександр Цинкаловський і вивчення трипільських пам'яток на Волині» [14].

Розділ І збірника Волинського національного університету ім. Лесі Українки «Науковий вісник. Історичні науки», присвячений дослідженням з археології України та 70-річчю професора, доктора історичних наук М.М.Кучинка. У статті «Вивчення пам'яток тшинецько-комарівської культури на Волині та Волинському Поліссі» [11] (автори – Г.Охріменко, І.Маркус, О.Березко) проаналізовано пам'ятки етнокультурної спільності – яскравого феномену середньо-пізнього періоду доби бронзи. Акцентовано увагу на дослідженнях поховальних пам'яток цього часу.

У збірнику «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України» вміщено низку статей відомих краєзнавців, істориків про археологічні дослідження пам'яток Волинського регіону, зокрема, «Археологічні дослідження на стародавній пам'ятці Затишшя-І в районі Шацьких озер» [1], «Вивчення пам'яток східно-тшинецької культури на Волині та Західно-Волинському Поліссі» [2], «Кам'яні вироби енеоліту – бронзового віку Волині» [15], «Найдавніші пам'ятки Волині та питання відповідності терміна поняттю» [13]. У статтях проаналізовано результати досліджень про найдавніші пам'ятки Волині та зроблено висновки про перспективність досліджень на наступні роки.

Розробляючи тему древньослов'янської, дулібської історії та історії Великої Волині В.Дем'янов, О.Андреев у статті «Дулібські пам'ятки Жидичина» [3], опублікованій у збірнику «Історія і сучасність Волині. Жидичин – кризь віки» звернули увагу на пам'ятки, що потребують подальшого дослідження. Вони є ключем до розуміння системи розселення давніх слов'ян.

Археологічні пам'ятки – це зримий спогад про велич наших предків, їх розум, високі знання, про шанобливе ставлення до землі, на якій вони жили і яку любили.

Джерельні приписи

1. Артюх В. Археологічні дослідження на стародавній пам'ятці Затишшя-І в регіоні Шацьких озер / В. Артюх // Минуле і сучасне Волині та Полісся : Олика і Радзивілли в історії Волині та України: матеріали

- XVIII Всеукраїнської наук.-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2006. – С.161-163.
2. Вивчення пам'яток східно-тшинецької культури на Волині та західно-волинському Поліссі // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олика і Радзівілли в історії Волині та України: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 2006. – С.155-157.
 3. Дем'янов В. Дулібські пам'ятки Жидичина / В Дем'янов, О.Андреев // *Історія і сучасність Волині : Жидичин – крізь віки : матеріали IV наук.-практ., іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 2007. – Вип. 3. – С.12-17.
 4. Кучинко М. До питання про оборонні укріплення середньовічного Луцька / М. Кучинко; Кучинко М. Унікальна знахідка кресала давньоруського часу з Луцького замку / М. Кучинко, В.Савицький, Г.Охріменко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 2007. – С.29-32; 32-36.
 5. Кучинко М. Локальні особливості ранньосередньовічних пам'яток Західної Волині, Холмщини і Підляшшя та своєрідність місцевої культури / М.Кучинко // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матеріали IX наук. іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 1998. – С.160-163.
 6. Кучинко М. Основні проблеми вивчення та локалізації літописних храмів міста Володимира княжої доби / М.Кучинко, В.Петрович, М.Кучинко До питання про давньоруські кистені та булави / М.Кучинко, Г.Охріменко, В.Савицький // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край: матеріали XXVII Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 2008. – С.70-72; 225-228.
 7. Мазурик Ю. Пам'ятки археології національного значення на території Луцького району / Ю.Мазурик // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи: матеріали XXII обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 2007. – С.15-18.
 8. Маркус І. Вивчення пам'яток мідного віку на Волині / І.Маркус, Г.Охріменко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся : Рожище і рожищенці в історії Волині та України: проблеми волинезнавства: матеріали XXIII обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 2007. – С.223-226.
 9. Омельчук Б. Дослідження пам'яток оборонного будівництва та некрополів княжих часів на теренах Дубно-Крем'янецького регіону волинськими археологами та краєзнавцями / Б.Омельчук, С.Терський // *Минуле і сучасне Волині та Полісся : сторінки воєнної історії краю: матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 2009. – С.48-51.
 10. Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Луцька / Г.Охріменко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди : матеріали XXVI Волин. обл. наук.-іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 2007. – С.22-26.
 11. Охріменко Г.В. Вивчення пам'яток тшинецько-комарівської культури на Волині та Волинському Поліссі / Г.В.Охріменко, І.Я.Маркус, О.Березко // *Наук. вісник Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки.* – Луцьк, 2009. – №13 : іст. науки. – С.37-47.
 12. Охріменко Г. Кругле поле. Пам'ятка бронзового віку / Г.Охріменко, В.Потапчук, О. Березко; Охріменко Г. Пам'ятки дунайської культури на Волині / Г.Охріменко, О. Златогорський, В.Баюк // *Волинський музей : історія і сучасність. : мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф.* – Луцьк, 2009. – С.381-386; С.371-375.
 13. Охріменко Г. Найдавніші пам'ятки Волині та питання відповідності терміна поняттю / Г.Охріменко, С.Локайчук, В.Артюх // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олика і Радзівілли в історії Волині та України: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 2006. – С.152-155.
 14. Охріменко Г. Олександр Цинкаловський і вивчення трипільських пам'яток на Волині / Г.Охріменко, С.Локайчук, Н.Скляренко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край: матеріали XXVII обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 2008. – С.20-24.
 15. Позіховський О. Кам'яні вироби енеоліту-бронзового віку Волині / О.Позіховський, І.Маркус, Г.Охріменко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олика і Радзівілли в історії Волині та України: мат. XVIII Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф.* – Луцьк, 2006. – С.163-165.
 16. Прищепа Б. Нові ранньослов'янські знахідки з Дубно / Б.Прищепа, В.Ткач // *Волинський музей: історія і сучасність: мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф.* – Луцьк, 2009. – С.416-418.
 17. Пшеничний Ю. Пам'ятки поморсько-кльошової культури басейну Ікви та Стубли / Ю.Пшеничний // *Волинський музей : історія і сучасність: мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф.* – Луцьк, 2009. – С.386-381.

Резюме

Проаналізовано документи бібліографічної бази даних «Історична Волинь» ДОУНБ ім. Олени Пчілки про археологічні пам'ятки Волинського регіону. Акцентовано увагу на документах, вміщених у збірниках матеріалів історично-краєзнавчих конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся».

Ключові слова: «Історична Волинь», документальна база, історично-краєзнавча проблема.

Summary

The documents of bibliographic database are analysed «Historical Volin'» of DOUNB the name of Helen Pchilki about archaeological sights of the Volinskogo region. Attention is accented on documents, contained in collections of materials historically, – regional conferences «Past and modern Volini and Polissya».

Key words: «Historical Volin'», documentary base, historically is a regional problem.

УДК 025.2 : 94(477.8)

Михайлова О.В.

зав. сектором науково-дослід. роботи
відділу історичного краєзнавства Національної
історичної бібліотеки України (м. Київ)

Нові видання з історії Волині у фондах НІБУ та їх відображення на веб-сайті «Історична Волинь»

До проекту «Історична Волинь» Національна історична бібліотека України приєдналася 2008 року. На той час вже склалася доволі чітка система обробки документів бібліотеками учасницями консорціуму. Наприкінці 2008 року під час відрядження до Рівненської обласної державної бібліотеки відбулося вирішення організаційних і методичних питань, що визначили місце НІБ України в даному проекті.

Мета повідомлення – висвітлити роботу Національної історичної бібліотеки України у проекті «Історична Волинь»: окреслити основні її напрями, джерельну базу, подальші перспективи. За домовленістю з координаційним центром проекту ця робота здійснюється в трьох напрямках:

- виявлення публікацій про історичну Волинь із джерел, що гіпотетично є недоступними для інших учасників проекту і включення бібліографічних записів до загальної бази даних;

- виявлення і копіювання повних текстів публікацій для електронної бібліотеки, що не змогли відшукати інші учасники проекту (у відповідності зі списком авторів, що дали на це дозвіл);

- відомості про нові надходження видань до НІБУ, що відповідають тематиці проекту.

Для роботи в системі ІРБІС нами було створено окрему бібліографічну базу «Історична Волинь», записи з якої систематично конвертуються до загальної бази проекту.

Враховуючи, що Національна історична бібліотека одержує загальнодержавний обов'язковий примірник історичної тематики, вирішено зосередити зусилля на таких комплексах документів:

- видання науково-дослідних інститутів;
- видання вищих навчальних закладів;
- збірники матеріалів наукових і науково-практичних конференцій;
- видання музеїв, історико-культурних заповідників та центрів історико-краєзнавчих досліджень;
- автореферати дисертацій;
- періодичні видання;
- інші видання історико-краєзнавчої тематики.

Найпродуктивнішими джерелами є видання науково-дослідних інститутів: «УКРАЇНА в центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)», «Український історичний збірник», «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», альманах соціальної історії «Соціум», збірники «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики», «Історико-географічні дослідження в Україні», «Ukraina Lithuanica : студії з історії Великого князівства Литовського» (всі – Інститут історії України), «Студії з архівної справи та документознавства» (Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства), щорічник «Історія релігій в Україні» (Інститут релігієзнавства – Львів), «Український археографічний щорічник» (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського), а також міжвідомчий збірник наукових праць «Архівознавство. Археографія, Джерелознавство». Статті з цих видань становлять майже половину від загальної кількості включених до бази.

Другим за значенням комплексом джерел є видання вищих навчальних закладів. Досить ефективними в роботі є «Часопис української історії» (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка), «МАГІСТЕРІУМ: історичні студії» (Національний університет

«Києво-Могилянська академія»), «Наукові праці історичного факультету» Запорізького державного університету та «Записки історичного факультету» Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, збірник Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича «Історико-політичні проблеми сучасного світу» видання Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара «Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: розвідки з теорії та методології досліджень».

Пошук інформації не обмежувався друкованою продукцією навчальних закладів універсального характеру. Корисними виявилися такі видання як громадсько-політичний науковий збірник Одеського національного політехнічного університету «Інтелігенція і влада», збірник наукових праць Одеської державної академії будівництва та архітектури «Проблеми теории и истории архитектуры Украины».

Збірники тез, доповідей наукових і науково-практичних конференцій є вагомими джерелами при пошуку документів для проекту. Це стосується не тільки історико-краєзнавчих конференцій на кшталт Подільської або Буковинської, інколи потрібні публікації виявляються в досить неочікуваних виданнях. Наприклад, публікація Л.Нонік і Г.Полонського «Залізорудна промисловість Волинської губернії: [друга половина XVII-XVIII ст.]» вміщена в збірнику матеріалів 6-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Полтава, 2007. – організатори Полтавська державна аграрна академія, Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, Академія інженерних наук України, Асоціація працівників музеїв технічного профілю).

Видання музейних установ в базі представлені досить скромно. Однак, цікаві публікації вдалося відшукати у збірнику «Фортеця» заповідника «Тустань», «Студіях Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля», виданнях Державного (Національного) історико-архітектурного заповідника у м. Глухові.

Оскільки Бібліотека одержує автореферати дисертацій за спеціальностями «історичні науки» і «українознавство», то нами було вирішено інформацію про ті, що відповідають тематиці, включати до бази. Ці видання є цінними джерелами інформації, тому що відображають сучасні тенденції в історичних дослідженнях, наприклад автореферати дисертацій на здобуття ступеня доктора історичних наук «Українська шляхта Волині у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст.» (Довбищенко М.В.) або «Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX століття: етносоціальний аспект» (Гудь Б.В.).

Періодика, на жаль, становить зовсім незначну частину від загальної кількості джерел, що розписуються. У першу чергу, це пов'язано з тим, що Бібліотека не має повної і постійної колекції періодичних видань. Серед видань, матеріали з яких включені до бібліографічної бази можна згадати львівські видання – науковий збірник «Український визвольний рух», незалежний політико-просвітницький альманах «Український вісник», а також науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані».

Інші публікації історико-краєзнавчого спрямування представлені в основному монографіями за підсумками багаторічних дисертаційних досліджень (Комарніцький, О. Б. Містечка Волині та Київщини в добу української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. - 311 с.; Діса, Катерина. Історія з відьмами: Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття. – К.: Критика, 2008. – 302 с.) або історико-краєзнавчими виданнями, розрахованими на більш широке коло читачів: наприклад, *Легендарні села України = The renowned Ukrainian villages / Х.Й.Роголев [та ін.]*. – К.: Книга, 2010. - 255 с.: фото.

За другим напрямом – виявлення і копіювання повнотекстових документів – робота відбувається у відповідності зі списком авторів, які дали дозвіл на використання своїх матеріалів: це, зокрема, В.Атаманенко, М.Близняк, М.Манько, В.Павлюк, А.Смирнов.

Нами використовуються не тільки документи поточного комплектування, а й розшуковуються публікації за попередні роки. Прикро, що значна кількість документів відсутня не тільки у фондах Історичної бібліотеки, але й інших великих бібліотек м. Києва (НПБУ, НБУВ), фондами яких ми користуємося при розшуках. Оптимізації роботи в цьому напрям-

ку значно посприяло би розширення кола авторів, твори яких доступні для копіювання.

За третім напрямом роботи до рубрики «Нові надходження до Національної історичної бібліотеки України» відбираються окремі видання, що повністю присвячені Волині. Кількість таких видань не є значною – в середньому одне найменування на місяць. Книга подається наступним чином: фотографія обкладинки, бібліографічний опис, докладна анотація, іноді повне розкриття змісту. Так були представлені: **Релігія і церква в історії Волині** : зб. наук. праць. – Кременець : Астон, 2007. – 270 с., Візитів, Ю.М. **Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період**. – Рівне : Волинські обереги, 2008. - 176 с., Єршов, В. **Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності** – Житомир: Полісся, 2008. – 620 с., Сінкевич, Н. **LAUDARE BENEDICERE PRAEDICARE: домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст.:** – К.: Кайрос, 2009. - 408 с. Терський, С.В. **Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині**. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 380 с.

Підсумовуючи, слід зазначити, що головним чинником подальшої плідної роботи є стабільність у надходженні обов'язкового примірника документів до Національної історичної бібліотеки України.

Резюме

Аналізуються нові видання з історії Волині, що знаходяться у фондах Національної історичної бібліотеки України та представлено їх відображення на веб-сайті «Історична Волинь».

Ключові слова: бібліотека, «Історична Волинь», книга.

Summary

New editions are analysed from history of Volini, that are in the funds of the National historical library of Ukraine and their reflection is presented on a web site «Historical Volin».

Key words: library, «Historical Volin», book.

УДК 477.019

Глуцук О.Г.

викл. кафедри культурології РДГУ (м. Рівне),

Білявцева О.В.

доц. кафедри культурології РДГУ, канд. мист. (м. Рівне)

Культурно-просвітницька діяльність громадських товариств на Західно-Волинських землях 1921-1939 років

Історико-культурні особливості життя України досліджуваного періоду вже тривалий час є предметом особливої уваги низки як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Їх зацікавлення є не безпідставним, адже ця доба зафіксувала в історичній площині чимало строкатих для життя та культури українського народу фактів.

Особливу увагу сьогодні слід звернути на геополітичний фактор досліджуваного питання, адже західноукраїнський регіон завжди виокремлювався на українській мапі. У першу чергу, він вирізнявся контрастним підходом до вирішення національних питань у поліетнічному середовищі, а по-друге, наявністю значної кількості громадсько-культурних діячів, митців, політиків тощо, чутливих до гостроти таких проблем. Тому вкрай важливо переосмислити усю сукупність накопичених аспектів культурно-просвітницької діяльності громадських товариств на західно-волинських землях. Хоча відомо, що частина вчених частково їх дослідила, однак окремі сторінки ще містять багато непізнаних і доволі суперечливих граней.

Серед дослідників варто згадати Ю.Сливку [7], який розглядав участь Західної України в реакційній політиці польської та української буржуазії 1920-1939 років; П.Пушкарчука [5], у розвідках якого аналізується роль і значення поширення періодичних видань на Волині того часу; Н.Кінд-Войтюк, яка проаналізувала особливості участі науково-гро-

мадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії і пам'яток Волинського воєводства [2]; М.Кучерепу та Р.Давидюк [3], які дослідили сутність діяльності Волинського українського об'єднання у 1931-1939 роки; Р.Іваничука, Т.Комаринець, І.Мельника, А.Середяк [4], об'єктом дослідження яких стала робота Товариства «Просвіта» на території Західної України у тому числі й і Західної Волині, зокрема.

Як відомо, в умовах суспільно-політичного тиску на багатоетнічних теренах Західної Волині 1921-1939 років українці усвідомлювали, що автономне майбутнє залежить від повноцінного розвитку сфери культури. Адже духовні надбання могли допомогти їм вирішити чимало державотворчих проблем, виступали комунікативною та інтегруючою системою етносу. Тому досліджувана доба стала часом переосмислення ролі і місця української мови, мистецтва, традицій у світовій культурній скарбниці. Вони розуміли, що питання захисту й збереження культури є головним змістом історичного процесу кожного етносу, особливо тих, що тривалий час не мали власної держави.

У відповідь таким прагненням наприкінці 1920 - початку 1930-х років поляки не тільки заперечували й гальмували процес самовизначення та автономного самоуправління західноукраїнського населення, але й забороняли вживати назви «Західна Україна», «західноукраїнські землі», натомість пропонуючи терміни «Малопольща», «східні креси» тощо. Ці термінологічні формальності, заборона поширення рідної мови та багато ін. Моментів запевнили, що польський уряд продовжував придушувати культуру українського населення, при цьому використовуючи усі засоби дискримінації, контролюючи заклади народної освіти, культури, наукові товариства, видавництва тощо. Згодом, при відстоюванні місця мови на засіданні ЦК КПЗУ 1936 року, зазначалося, що «...українська мова, мова наших народних пісень і наших великих письменників – Шевченка і Франка – позбавлена прав і переслідувана; нею не можна говорити і писати по державних і самоврядувальних установах; цю прекрасну мову... окупант намагається принизити до рівня «хамської» мови, мови невільника і раба» [7; 172].

Забороняючи населенню Західної України називати себе одним і тим самим народом із населенням Радянської України, польський уряд переслідував і усі культуротворчі прагнення українців. Відомим залишається той факт, що з метою доведення правоти своїх дій, представники польської влади навіть зверталися до «Історичного товариства» у Львові з проханням науково обґрунтувати відсутність етнічних зв'язків між населенням західних теренів і Наддніпрянщини й задовільнили себе позитивною відповіддю шовіністів вищезазваного товариства. Як зазначав Ю.Сливка, перешкоди доступу українського населення до служби в державних установах Західної України також стали причиною гострої реакції громади, оскільки така дискримінація принижувала національну гідність населення, яке перебувало на етнічних територіях і не мало можливості самовиразитися [7; 118].

Зростання опозиційно налаштованої до польського окупаційного режиму української інтелігенції занепокоювало польську буржуазію, свідченням чому були різноманітні законодавчі нововведення. Непередбачуване збільшення української інтелігенції поставило перед польським урядом проблему її нейтралізації, або ж поступового залучення на свій бік. Необхідність розв'язання цього питання обумовлювалася ще й тим, що саме таким чином можна було використати інтелектуалів для впливу на народні маси Західної України, особливо Волині. Відомо, що задля швидшого вирішення цієї проблеми поляки намагалися культивувати у цьому середовищі кар'єризм і дрібнобуржуазні інстинкти та допускали найбільш лояльних осіб до державних органів.

Хоча зазначена практика впроваджувалася неодноразово, підступні шовіністичні наміри поляків були надто прозорими, щоб прогресивне українство не зрозуміло їх реального змісту. А він, як і раніше, полягав у поглибленні духовної кризи суспільного буття. Ця криза повинна була стати (і стала) універсальною-паралізуючою діяльністю усього українського соціуму: культуру, релігію, науку, політику, державні органи, господарство, а найголовніше - людину, яка є епіцентром духовного розвитку. Тому скрізь – на державному рівні, у стосунках між людьми, в їхніх душах окупанти намагалися принизити, а ще краще

– викоринити національні святині, насильно «вбивали» в голови етносу історичну неправду, щоб дезорієнтувати його, зробити покірним рабом на рідній землі.

Згодом чергові поразки українців у національно-визвольних змаганнях із польським урядом призвели до активізації діяльності мистецької інтелігенції, представників творчих спілок та громадсько-культурних товариств. Очевидно, що у справі піднесення національної свідомості, патріотизму своєю творчою діяльністю вони могли зробити не менше, а, можливо, й більше корисного, ніж учасники військових протистоянь.

Захищати культурні інтереси української громади Західної Волині взялися активісти «Просвіти», що було одним із потужних товариств західноукраїнських теренів. Його представники не залишили поза увагою жодну зі сфер національного життя. Зміцнивши організаційну мережу, попри суспільно-політичний тиск окупаційної влади, «Просвіта» стала центром накопичення потужних духовних сил, які й тримали руку на пульсі вітчизняної культури. Оптимізму додавав той факт, що її представниками була молодь. Відтак національні інтереси ними захищалися енергійно, з турботою за духовність українського етносу. Цікавим моментом є й те, що майже 95% учасників «Просвіти» становили селяни, що завжди консервативно ставилися до культурних надбань, берегли їх традиційну основу і передавали від покоління до покоління. Водночас така статистика доводить відсутність чіткої диференціації українців на міську інтелігенцію та селян, тому останні гармонійно вливалися у консолідований організм вітчизняних провідників культурних змагань.

Діяльність просвітян упродовж лиши 1921 року призвела до появи легальних осередків і філій у Рівному, Здолбунові, Луцьку, Острозі, Кременці, Дубно, Володимирі-Волинському. Така ситуація додавала зайвих пересторог польській адміністрації, змушувала її нейтралізувати процес полонізації українців. І особливу небезпеку становило питання розвитку української школи, адже саме через освіту поляки планували здійснювати жорсткий контроль над духовною сферою, свідомістю, настроями в українській громаді. Як ніколи раніше і для українців, і поляків постало мовне питання, яке для перших було складовою національної культури, а для других – фактором, руйнуючим усі стратегічні плани. Розуміючи прагнення вітчизняних громадсько-культурних діячів, у тому числі представників товариства «Просвіта», відстояти право викладання у школах рідною мовою, міністру освіти Польщі С.Грабському не залишалося нічого іншого, як впровадити освітню реформу із рішенням про створення утравістичних (двомовних) шкіл. Така практика з польського боку вже випробовувалася наприкінці ХІХ століття в Галичині, зокрема під час студентських протистоянь у Львівському університеті. Власне, утравістичні школи на певний час задовільнили інтереси обох зацікавлених у культурному домінуванні етносів, послабили давній конфлікт. Однак коли згодом просвітяни почали відстоювати права на функціонування рідної мови, польська влада з пересторогою почала спогладати на темпи реалізації заходів з піднесення її престижу. І просвітянам чимало вдалося досягнути, зокрема у справі відродження бібліотечної мережі, організації масових культурно-освітніх заходів, на ниві поширення української книги, періодичних видань. Як зазначає П.Пушкарчук, «у регіоні друкувалося 54 газети на різних мовах (українській, російській, польській, чеській, єврейській), з них 45 друкувались у Луцьку: 25 – українською мовою, 18 – польською» [5; 59-60]. Тобто, завдяки активізації дій просвітян вперше відбувся процес домінування української преси над польською, розширення інформаційної мережі, що забезпечувала духовний зв'язок українців власною мовою. Цей чинник тимчасово дозволив українській громаді висвітлити найбільш проблемні питання перед суспільством, розпочати у ньому діалог стосовно державотворчих справ етносу, забезпечення високого рівня моральної культури й відповідальності за виборювання національних інтересів і прав на своїй землі.

Важливою ланкою роботи товариство «Просвіта» вважало краєзнавчі дослідження, що допомогли б на підставі історичних фактів, національних ознак ідентифікувати українців усіх окупованих теренів. Усвідомлення вітчизняною інтелігенцією доцільності такої справи сконсолідувало їхні зусилля, хоча вони досить складно пробивали собі дорогу. Адже, вбачаючи у цих прагненнях просвітян небезпеку зриву польських планів із реалізації ме-

ханізмів інтеграційної політики, уряд прийняв дискримінуюче рішення започаткувати компромативні дослідження місцевого краєзнавства за допомогою власних науково-громадських товариств. Така місія була доручена Волинському товариству краєзнавства й охорони пам'яток старовини (відділення польського краєзнавчого товариства) та Волинському товариству приятелів науки. І вкотре своєю позицією польська влада довела негативне ставлення до українського минулого, духовної спадщини, етнозахисних функцій вітчизняної інтелігенції. Подразнюючою для неї стала й імпульсивність українців через дослідження пам'яток культури, піднесення статусу української духовності досягнути політичного, державного самоствердження.

Драматичний конфлікт знову спричинив денаціоналістичну, пропольську діяльність згаданих товариств, що відповідала колонізаторській політиці Польщі. Як стверджує Н.Кінд-Войтюк, продукт їх «кропіткої» праці мав підтвердити «одвічну територіальну та етнічну приналежність Волині до Другої Речі Посполитої» [2; 15]. Окрім цього, знову необхідно було обґрунтувати факт «нерозривності історичного розвитку польського та українського народів при утвердженні провідної ролі польського чинника» [2; 15].

Такі явища в історії української культури перших 40 років ХХ століття стали ознаками асиміляції, а точніше - винищення українців як етносу. Вони мобілізують і сучасну наукову еліту до пошуків реальних відповідей на ті протиріччя, що штучно закладалися у канву вітчизняного минулого. І ті деформації, котрі шовіністично спрямовані товариства заклали в українську історію внаслідок проведення зручних Польщі археологічних розкопок, збору етнографічного матеріалу, краєзнавчої та туристично-експедиційної діяльності, спонукають науковців незалежної держави до відповідної фахової реакції. Зазначене стоїть й викриття підриваючих вітчизняну культуру ідей, що поширювалися у польських джерелах тієї доби. Вже відомо, що у друкованих виданнях 1929-1939 років «Ілюстрований путівник по Волині» (М.Орловича), «Нарис про Волинь» (Й.Дугкевича), часописі «Земля Волинська» (редактор Ю.Нець), що виходили польською мовою, насаджувалися антиукраїнські прояви, пропагувалося виховання українців у душі польської культури, свідомо підкреслювався зміст історії Волині як етнічної частини Польщі, гарантувалася стабільність життя українців, їх соціальний захист у статусі польських громадян. Тобто знову випробовувалося штучне ополячення і трансформація української національної свідомості у формат польської.

Визнання громадсько-культурними діячами, науковцями потреби втручатися у процес розвінчання тривалого ошуканства українців і в досліджуваній період, і незалежній країні консолідувало зусилля просвітян. І сьогодні члени товариства на широкий загал виносять факти нищення Польським урядом історичної пам'яті народу, духовних надбань, заборони інформувати суспільство рідною мовою. Хоча наукове середовище у своїх дослідженнях ще часто вагається із чіткими висновками. Розмитими залишаються твердження молодих дослідників культури Західної Волині 1921-1939 років. Та й позиція керівництва держави у контексті глобалізаційних процесів, економічно-торгівельних зв'язків із Польщею початку третього тисячоліття очевидно, що змушена бути лояльною.

Важливу інформацію про рівень культурно-просвітницького життя українців упродовж досліджуваного періоду зберігають фонди Державного архіву Волинської області. У них вміщено документальні свідчення того, що майбутнє української нації перекреслювалося й у контексті туристичної діяльності польських краєзнавчих товариств [1]. Такий їх вид діяльності зручно використовувався як один із способів формування колонізаторського світогляду, ополячення народу. Тобто, хоча й українське населення під час екскурсій знайомили із досить потрібними темами («Етнографічні дослідження краю», «Розвиток мистецтва на Волині», «Пам'ятки Волині XII-XIX ст.», «Волинський край у найдавнішій історії» та ін.), популяризація культурного життя, його історії, традицій мала виключно пропольський характер.

Наведені факти доводять, що українське населення розглядалося польським урядом через призму асиміляції, стирання історичної пам'яті, забезпечення серед місцевого на-

селення якщо не повної підтримки влади, то якнайменше – лояльності до Польської держави. Найбільш зацікавленою у цих процесах особою став волинський воєвода Г.Юзевський, який і формував різні підступні наміри, реалізуючи проект асиміляції етносів на державному рівні. Він сприяв створенню позитивно спрямованих до влади українських культурно-освітніх осередків – так званих «Просвітянських хат», що знаходилися під впливом Волинського Українського Об'єднання (ВУО). Як стверджують М.Кучерепа та Р.Давидюк, ВУО було засноване у 1931 році як політична партія Волині, що підтримувала стратегічний план дій польської адміністрації [3]. Згідно із ним передбачалася співпраця поляків українців у культурно-просвітніх організаціях, органах самоуправління, кооперативах тощо.

Окрім товариства «Просвіта» питання національно культурного життя стало константою діяльності для ще понад 40 українських об'єднань, з яких 28 мали культурно-освітню практику, що регулювалася спеціальними законодавчими актами. Формально вони були застережені від політичної й економічної діяльності, функціонували переважно на умовах самофінансування, добровільних внесків і частково за субсидії польського уряду. До числа діючих на благо розбудови національної освіти належали: «Рідна школа» (трансформованого із Українського Педагогічного Товариства), «Українська школа», Українське товариство вчителів середніх шкіл, Товариство ім. Лесі Українки, Волинське товариство сприяння вихованню дітей з відділом їхнього захисту, Товариство поширення комерційної освіти, Товариство опіки малозабезпеченими учнями Холмського технічного залізничного училища, Товариство допомоги бідним учням Рівненського реального училища, Волинське товариство виправних притулків, Житомирська комісія народних читалень тощо. Інтегровану діяльність репрезентувало Товариство прихильників православної освіти та оборони традицій православної віри ім. П.Могили.

Головним завданням згаданих структур була матеріальна підтримка сиріт, дітей з бідних і багатодітних родин; збір коштів для відкриття курсів з ліквідації неграмотності; створення установ для перевиховання малолітніх засуджених; відкриття й розширення мережі професійних курсів, училищ і шкіл; проведення виставок, вечорів відпочинку, читань у контексті культурно-просвітньої роботи; розробка підручників, посібників і навчально-методичної літератури тощо. Потреба у такій їх діяльності була надзвичайно великою, продуктивність праці інтелігенції засвідчувала переконливі результати, котрі хоча й дратували польський уряд, проте підтримували прагнення українців самоорганізуватися в єдиний етнос. Попри низьку заробітну плату, а іноді й безкоштовну діяльність на благо духовного розвитку свого народу, громадсько-культурні діячі не піддавалися адміністративному тискові, оптимістично дивилися у незалежне майбутнє своєї країни.

Завдяки згаданим об'єднанням було охоплено усі головні напрями масового просвітництва населення вже до середини 1920-х років у повітових осередках, і майже в кожному селі діяли бібліотеки й читальні зі значними фондами українських книг. Їх достатню кількість забезпечувала створена Луцькою «Просвітою» книгарня «Нива», метою діяльності якої було постачання українських підручників для початкових шкіл і поширення вітчизняної книги в бібліотеки і читальні. Ця структура стимулювала активізацію книгодрукарського руху, що згодом дозволило поповнювати новими надходженнями фонди, а значить – сприяти зростанню читачів серед українців, особливо у сільському середовищі, їх поступовому професійному розвитку. Одночасно видавництво посприяло «Просвіті» та її комісії з питань ліквідації неписьменності вже до середини 1920-х років організувати на території Волинського воєводства мережу курсів для малограмотних українців. Члени «Просвіти» подбали і про масового читача, поряд із серійними виданнями поширюючи популярні журнали («Життя і знання», «Письмо з «Просвіти», «Українське письменство» тощо). Навіть незважаючи на складні матеріальні нестатки, упродовж 1934-1935 років читач ознайомився із 36 новими книгами, а заслуга у цьому належить редакторів видань Товариства – В.Сімовичу. Успіхи видавничої діяльності об'єднання призвели й до позитивних змін у просвітянських бібліотеках, оскільки кількість книжок у них у 1933-1935 роках складала

ла, відповідно, 361,7; 452,8 та 581,2 тис. примірників [4; 57]. У досліджуваній період добре зарекомендувала себе й така форма донесення книжки до українського населення, як «мандрівні бібліотеки», кількість яких у 1935 році складала 135.

Активну участь у культуротворчих процесах приймало об'єднання «Союз українок» з головним осередком у Рівному. Впродовж 1926-1938 років 416 волинянок займалися просвітницько-благодійницькою справою на чолі із П.Багриновською, Є.Глинською, А.Горохович, Н.Річинською та іншими небайдужими до прогресу вітчизняної духовності жінок. Розширення програми дій організації призвело до утворення у 1932 році Союзу жінок української громадської праці («Союз українок Волині»).

Вкотре потужну культурно-просвітницьку роботу здійснили молодіжні об'єднання «Пласт», «Гарт», «Сокіл», «Січ» та ін. Їх плідна діяльність призвела до утвердження у свідомості молодого покоління українців національної ідеї, потреби виборювання прав на самостійність та інтеграцію усіх українських земель. Цей факт створював значні перешкоди польській колонізаторській політиці, викликав негативне ставлення й обмеження дій націоналістичних об'єднань на західноволинських землях та й усій Західній Україні.

Закономірний поступ вітчизняної культури був відзначений багатьма діячами як фактор інтенсифікації державотворчих змагань. Показовою з цього погляду стала розвідка І.Огієнка про завдання української культури, опублікована 1935 року у Варшаві. У ній, визначаючи нищівність недавніх поразок, автор констатує: «... на щастя... духовна культура за цей час так зросла, що ці політичні невдачі безумовно будуть тільки тимчасові... Національна свідомість, що росте з національної духовної культури, це найміцніший ґрунт для самостійного життя народу. Ми, українці, можемо сказати про один навбач несамовитий парадокс: за останні п'ятнадцять літ... ми надзвичайно духовно виростили, не зважаючи на рани програної війни» [6; 337-338]. Піднесення рівня суспільної та культурної свідомості населення Західної Волині було досягнуто завдяки діяльності кількох поколінь інтелігенції, наукової еліти, митців. Їх зусиллями активізувалися процеси становлення та розвитку вітчизняної культури, паралельно поглиблюючи державотворчі тенденції.

Окрім відстоювання проблем освітньо-виховного змісту, у 1921-1939 роках активізувалися мистецькі тенденції, зокрема у музичному, театральному, хореографічному, образотворчому напрямках. Головною метою українських митців стало відновлення традицій, розгортання творчої діяльності на теренах Західної України в цілому і західноволинського регіону, зокрема.

Проаналізувавши рівень культурно-просвітницької діяльності громадських товариств на західно-волинських землях можна зробити наступні висновки:

– період, що досліджується, в історії Західної Волині став часом, коли національні потреби в українському середовищі усвідомлювалися як потужна сила, що стимулює розвиток соціокультурних структур. Завдяки зростаючій самосвідомості етнічного населення регіону ці потреби максимально охопили суспільно-політичні і духовні сфери, спричинивши виникнення на світовому обрії феномену українства;

– відчуваючи національно-культурну нерівність на етнічних територіях українці західноволинських теренів виявилися небайдужими до цих тенденцій і вже по-новому реагували. Свідченням цьому є зародження націоналістичної впертості, організованої боротьби у середовищі свідомого українства, переважно молоді. Ці факти свідчать і про зміни психологічної характеристики людей, які взяли за організацію національно-культурної боротьби після неодноразових попередніх поразок;

– активно реагуючи на завдані українському суспільно-культурному розвитку руйнації від польського шовіністичного режиму, який вважав, що демократичний характер правління у краї може принести шкоду польській верстві населення і тому вбачав необхідність запровадження тут системи «сильної руки», українська інтелігенція певною мірою розвінчала ці прагнення поляків, даючи відповіді на принизливі гноблення.

Джерельні приписи

2. Кінд-Войтюк Н. Участь науково-громадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії і пам'яток Волинського воєводства (1921-1939 рр.) / Н.Кінд-Войтюк // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. - 2001. - №7.
3. Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931-1939 рр.): Монографія / М.Кучерепа, Р.Давидюк. – Луцьк: Надстир'я, 2001. - 420 с.
4. Нарис історії «Просвіти» / Р.Іваничук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк. - Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. - 232 с.
5. Пушкарчук П. Періодичні видання на Волині / П.Пушкарчук // Тези республ. конф. по атласу історії культури Волинської області. - Луцьк, 1991.
6. Огієнко І. Творімо українську культуру всіма силами нації / І.І.Огієнко // Наша культура. - Варшава, 1935. - кн.6. - С.337-338.
7. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939 рр.) / Ю.Сливка. - К.: Наукова думка, 1985.

Резюме

Розглядаються умови культурно-просвітницького життя українців та визначається рівень діяльності громадських товариств на західно-волинських землях 1921-1939 років.

Ключові слова: культура, громадські товариства, Волинь.

Summary

Conditions of a cultural-educational life of Ukrainians are considered and level of activity of public organizations in territory of the West Volynsk earths of 1921-1939 is defined.

Key words: cultural, cultural-educational life, public organizations, West Volynsk earths.

РОЗДІЛ III.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ДІЯЧІ ВОЛИНСЬКОГО КРАЮ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

УДК 94 (477):027.1

Брега В.В.молодший наук. співробітник
Національного заповідника «Замки Тернопілля»,
(м. Збараж)

Міхал Сервацій Вишневецький – засновник родової книгозбірні Вишневецького палацу на Волині

Вишневецький палац зосереджує у своїх стінах багатолітню історію та інформує про культурні й наукові тенденції вищих суспільних класів XVIII – початку XIX століття. Він став не лише центром політичних подій, але й культурним осередком тогочасної Волині. Будівництво й розбудова палацу князів Вишневецьких припадає на всеєвропейську епоху Просвітництва, що знаменувала бурхливий розвиток наукової думки та мистецьких, культурно-естетичних поглядів свідомих європейців.

Рушійною силою історичного розвитку і умовою торжества розуму просвітителі вважали розповсюдження передових ідей, знань, а також поліпшення морального стану суспільства. Вони прагнули розкути розум людей і тим самим сприяли їхньому політичному розквітанню. Просвітителі вірили в людину, її розум і високе покликання.

У цей період Правобережна Україна знаходилась під владою Речі Посполитої. У середовищі панівних класів йшло змагання за проведення суспільно-політичних реформ у державі. Вони здійснювалися великою мірою шляхом створення шляхетських конфедерацій.

Ставлення шляхетських кіл до суспільно-політичних перетворень не в останню чергу залежало від глибини сприйняття новітніх філософських, суспільних і мистецьких ідей доби Просвітництва. Вони потрапляли сюди в оригінальних виданнях із Західної Європи, або з Варшави. Одним із осередків, де осідали такі видання, став Вишневець, а саме книгозбірня Вишневецького палацу. Вона була справжнім скарбом, мала величезну культурну та наукову цінність, адже її тематика є достатньо широкою. Бібліотека Вишневецького палацу постала в 30-ті роки XVIII століття.

Фундатором книгозбірні був Міхал-Сервацій Вишневецький, гетьман Великого князівства Литовського, політичний діяч Речі Посполитої XVIII століття, літератор, бібліофіл. «Він укомплектував бібліотеку успадкованими книгами документально невизначеної приналежності книгозбірні Вишневецьких та придбаними ним самим, переважно західноєвропейськими виданнями» [2; 199]. Він був людиною, що глибоко прониклась духом епохи, розуміла важливість знань та науки для розвитку не лише окремої особистості, але й суспільства загалом.

Князь Михайло-Сервацій народився у Львові 1680 року. Коли йому виповнилося 6 років,

помер батько, а матір незабаром взяла другий шлюб – із князем Дольським, великим маршалом Литовським. З боку обох батьків Михайло-Сервацій мав блискучі зв'язки, які ще більше підкріплювалися приязню, що її почував до вітчима король Ян III. Ще змалку у ньому виховували естетичний смак та любов до мистецтва. Вже в 1695 році мати спорядила Міхала-Сервація з братом Янушом до подорожі за кордон. За наказом шлях їхній лежав на Познань, Лейпціг, Дрезден, Берлін, Гамбург і Брюссель до Парижа. Дорогою вони всюди мали старанно знайомитися з військовим укладом держав та науково-мистецькими надбаннями, у Парижі мали сім місяців навчатися у військовій академії, після чого чверть року гостювати при дворі французькому; з дороги вони були зобов'язані писати раз на два місяці королю, вести детальний щоденник подорожі і могли одержувати на свої щоденні витрати не більше одного дуката на кожного. Зворотний маршрут був намічений на Флоренцію, Рим, Падуя, Венецію та Йєну, де князі мали відвідати свою родичку Елеонору Лотаринську. Такою була інструкція, однак здійснення її внаслідок якихось ускладнень затрималось, а за цей час, у 1696 році князь Михайло оженився. Це стало першим політичним рішенням юного князя. Наречена була така ж молода, як і князь, і була останньою у своєму роду і єдиною спадкоємицею величезних статків Дольських. Таким чином, Міхал Сервацій не допустив поділу родових маєтностей, а навпаки, зосередив їх у своїх руках. У них народилися син Костянтин, що помер у дитинстві, й дві дочки: старша – Анна – стала дружиною князя Йосипа Огинського, молодша – Єлизавета – вийшла заміж за воєводу смоленського – Михайла Замойського.

У 1715 році померла дружина князя Михайла, й багатий її посаг перейшов до роду Вишневецьких. Через півроку князь одружився вдруге з князівною Магдалиною Чарторийською, що незабаром, 1728 року померла, а невдовзі після неї пішли зі світу її сини. Але мріючи про спадкоємця чоловічої статі, в 1731 році Михайло-Сервацій одружився з Теклею Радзивілл. Ще більше за колишніх своїх дружин кохав її князь – однак єдиний син і від цього шлюбу помер дитиною. І хоч не вдалося князю залишити по собі сина, проте його внесок у розвиток мистецтва, науки і культури краю був величезним.

У політичному житті князя були і злети і падіння. За свої політичні переконання йому доводилось жертвувати посадами, свободою та статусом. Буремні події Північної війни, що розгорілася в цей час, залишили слід на біографії Міхала Сервація Вишневецького.

Після нетривалих сумнівів князь вирішив приєднатися зі своїм військом до короля Станіслава Лещинського. Однак це сміливе рішення, викликане політичними обставинами, призвело до великих змін і в політичному становищі Вишневецького, налаштувавши проти нього саксонців і російського царя Петра. Він і гадки тоді не мав, що до планів Петра Великого входило саме йому віддати королівство, цар-бо вважав Вишневецького найвідданішим своїм прихильником, на якого міг би опертися в Польщі. Тим часом виступ Михайла роздратував царя, і тепер Вишневецькому довелося мати справу з його військом.

У 1709 році під Скомороками його було взято у полон, а потім перевезено в Україну, до Глухова, де, певно що, довго б просидів, якби не вдала втеча. Він утік за кордон і там далі вів своє бурхливе життя, поки в 1716 році не вирішив, нарешті, повернутися до свого рідного Вишневця.

Помирившись незабаром із королем Августом, він одержав печатку великого канцлера Литовського, й знову зійшла його зірка.

Біографія князя свідчить, що Міхал Сервацій Вишневецький був людиною високоосвіченою, знав кілька мов. Крім польської володів також латинською та французькою. Князь не просто колекціонував книги, але й писав їх сам. Йому належать кілька праць теологічного характеру, хронологія роду Вишневецьких із викладенням життєпису власного життя та серія літературних перекладів. У 40-і роки XVIII століття Вишневецька книгозбірня нараховувала близько 1400 примірників. Швидше за все, частка із них дісталась князю у спадок, а решту він уже придбав за власний кошт. Бібліотека регулярно поповнювалась новими виданнями. Така постійна оновлюваність бібліотеки пояснюється тим, що у палаці діяв театр, що займався постановками п'єс. Тому, відповідно, володарі маєтку признача-

ли доглядачів, які постійно слідкували за виходом нових видань і займалися їхніми закупками для книгозбірні.

Сама бібліотечна зала палацу вражала своєю красою та убранством. Над вхідними дверима до бібліотеки був напис на таблиці з лавровими гілками «*Ingrederere musis / Namet hic Dij habitant*» [2; 14] («Вхід для Муз, адже і тут живуть Боги»). В приміщенні самої бібліотеки, на стелі зображувалась Фама (у давніх римлян богиня слави, успіху, звісток) і напис «*Hic vivunt hornines super stites sibi, hic loquunter et lacent, hic audiunt, et silent, hic Interrogantuer et Muti Respondent*» («Тут живуть люди, що пережили себе, тут до них говорять, і тут вони слухають і зберігають мовчання, тут їх запитують і вони мовчазно відповідають») [2; 14]. Це говорить про високий статус книг та самої книгозбірні цього часу. Тож бачимо, що князівський статус визначали не лише багатство та розкіш, але й любов до мистецтва, науки, здатність творити прекрасне, формувати здобутки епохи, відчувати її. Саме це показує своїм прикладом Міхал Сервацій Вишневецький, що залишив по собі яскраву пам'ятку мастецького, культурного та наукового значення.

Джерельні приписи

1. Лукомские В.К. и Г.К. Вишневецкий замок. Его история и описание / В.К. та Г.К.Лукомские. – Санкт-Петербург, 1912.
2. Ціборовська-Римарович І.О. Бібліотека Вишневецького замку та її книжки у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ / І.О.Ціборовська-Римарович // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С.193-211.
3. Шиян Л.М. Вишневець та князі Корибути-Вишневецькі / Л.М.Шиян. – Тернопіль, 2006.
4. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна) / Н.Яковенко. – К., 1993.
5. Aftanazy R. Materialy do dziejow rezydencji. T.V. - Warszawa, 1988.
6. Stecki T. Wolyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym, seria 2. – Lwow, 1871.

Резюме

Висвітлюється процес заснування у Вишневецькому палаці родової книгозбірні. Увага приділяється князю Міхалу Сервацію Вишневецькому як засновнику книгозбірні. В роботі аналізуються життєва доля та діяльність князя Вишневецького з укомплектування родинної книгозбірні.

Ключові слова: книгозбірня, життєдіяльність, Вишневецький палац, Волинь.

Summary

The process of foundation lights up in Vishneveckomu palace of family library. Attention is spared a prince Mikhalu Servaciyu Vishneveckomu as library founder. A vital fate and activity of prince Vishneveckogo is in-process analysed with forming of domestic library.

Key words: книгозбірня, vital functions, Vishneveckiy palace, Volin'.

УДК: 94 (477) 908 (Стецький Т.Є.)

Климчук А.М.

краєзнавець, голова молодіжної організації
«Рівненський молодіжний конгломерат» (м. Рівне)

Тадеуш Єжи Стецький – дослідник Волині

Волинський край багатий на тих видатних діячів, що доклали зусиль до вивчення історії рідного краю. Про багатьох із них вже написані, якщо не ґрунтовні монографії, то принаймні великі статті. Та чомусь фактично поза увагою сучасних краєзнавців залишилися видатні дослідники минулого Волині – Юзеф Дунін – Карвіцький, Олександр Яблоновський, Готфрід Осовський, Зигмунд Люба - Радзимінський та інші. Зокрема, про життєвий шлях та наукову діяльність Тадеуша Єжи Стецького не написано майже нічого, хоча його фундаментальними працями користуються науковці при написанні розвідок.

Народився Тадеуш Єжи Стецький в сім'ї Томаша Стецького і Анелі Озеровівни у домі хрещеної своєї матері Ельжбети Урбановської у Городку, де пізніше він неодноразово перебував із ріднею. Родовід Стецького бере свій початок із XVI століття, від Олехни Тишковича. Осідком відомого шляхетського роду спочатку було село Стечанка на Київщині, а самі представники цього роду тривалий час підписувалися як «Олеховичі на Ста-

чанці». Згодом рід розселився по Україні, утворивши кілька окремих гілок, про що, між іншим, наприкінці свого життя написав сам Т.Є.Стецький, дослідивши власний родовід [6; 1-34].

Уперше потяг до знань пробудила у Тадеуша, очевидно, городецька бібліотека, в якій свого часу працював Юзеф Ігнацій Крашевський, одружений на сестрі брата, власниці дому, Софії Вороничівні. Бібліотека в Городці була справді унікальним культурним явищем. За життя її власника, А.Урбановського вона містила до 13 000 томів, з яких майже половину складали польські твори або друки на іноземній мові про Польщу. Колекція польських творів до 1840 року була досить укомплектованою так, що не в кожній бібліотеці було те, що мала бібліотека Урбановського. Особливо широко представлена історична література [5; 18].

Потяг до історії краю в Т.Стецького з'явився досить рано. Згодом про свої дитячі та юнацькі роки він писав: «Ще у дитинстві я відчував якийсь невгамовний потяг до всіякого виду пам'ятників і стародавніх пам'яток; стара книга або скриня, наповнена старими паперами зрозуміліші і миліші мені були над всіякі забавки; якісь руїни костелу, монастиря збуджували моє зацікавлення, справляли незвичайну чарівність на молоду фантазійну уяву; ото ж я читав жадібно старі хроніки, робив нотатки і виписки, переписував написи з пам'ятників і надгробків, сам ще тоді не розуміючи ані що я роблю, ані звідки виникло таке уподобання або до чого мені це колись знадобитися може» [7; I- II].

Уже під час навчання у Житомирській гімназії Тадеуш відрізнявся непересічними здібностями. В 1857 році він закінчив Київський університет. По поверненні до отчого дому познайомився з приятелем батька, Спиридоном Осташевським із Авратина. Юний Тадеуш Єжи одразу підпав під вплив старшого на 41 рік товариша, який заохотив його до роботи. Відтак він почав друкувати статті краєзнавчого змісту в «Газеті варшавській» та інших часописах.

Згодом особисті публікації в пресі Т.Стецького почали не задовольняти його самого; він прагнув реалізації своєї наукової праці в чомусь вагомішому, тому вже в 1864 році у Львові з'явився друком перший із заповіданих 11 томів про Волинь під назвою «Волинь із статистичного, історичного та археологічного погляду». В передмові до цієї праці він зазначив причини, що пробудили бажання її написати. Насамперед такими було бажання донести до читача славне минуле Волині, відомості про зниклі і зникаючі пам'ятки на противагу тій байдужості людей до таких речей, які побачив Т.Стецький.

Ще на початковому етапі роботи над фундаментальною працею про Волинь історик натрапив на значні труднощі, насамперед тому, що раніше схожих публікацій про Волинь ніхто не робив, а також тому, що важко було підібрати найкращу форму опису, яка була б максимально обширна інформацією і якомога менша обсягом. Тоді Тадеушу Стецькому потрапили до рук дві цінні монографії: видана в 1855 р. книжка Е.Руліковського «Опис Васильківського повіту із історичного, статичного поглядів та обрядів» і Є.Тишкевича «Опис Борисівського повіту». Структуру цих двох праць він взяв для написання своєї розвідки. Надалі труднощами при написанні була відсутність друкованих джерел з історії Волині, зокрема статистичних даних, а також не зі всіма фамільними і монастирськими бібліотеками та архівами йому вдавалося працювати. Значний масив архівних документів, що мали відношення до Волині, перебував у Києві, через що науковець взагалі ними не міг скористатися. Основними друкованими джерелами для Стецького в роботі над дослідженням про Волині стали статистичні дані, опубліковані 1860 року в «Газеті щоденній» (праця з історії освіти Юзефа Лукашевича «Історія школи в Короні і Великому князівстві Литовському», зібрання листів у 4-х томах Г.Коллонтая до Т.Чацького, виданих у 1844 році). Важливим моментом у написанні цієї праці було те, що Т.Стецький чимало матеріалів черпав із вражень, що мав від особистого перебування на народних святах, весіллях, похоронах і т. п. [7; I -XII].

Перший том праці під назвою «Волинь із статистичного, історичного та археологічного погляду» складається з 2-х частин: «Загальні риси краю і людей» і «Статистично-історич-

ний опис Заславського повіту». В свою чергу, кожна частина складається з окремих розділів. У першому розділі I частини «Загальна характеристика Волині» Т.Є.Стецький розповідає про походження назви краю, географічне положення, клімат, гори, ріки, шляхи, площу, кількість населення, про народи, що заселяють Волинь, корисні копалини, торгівлю та промисловість, установи та організації. Другий розділ присвячений волинському народу, його звичаям, традиціям, обрядам та народним пісням. У третьому – «Освіта на Волині» дослідник висвітлює історію освіти від найдавніших часів до сучасних йому, зупиняється на діяльності окремих шкіл та друкарень. Доволі цікавим є четвертий розділ, що має назву «Садівництво на Волині». П'ятий розділ присвячений Волинському Полісся. Висвітлюючи ці землі, Тадеуш Стецький розповідає про географію Полісся, природні багатства, промисловість, торгівлю, комунікації, водні ресурси. Також він описує народи, що заселяли колись Полісся, згадки про них у хроніках, висвітлює тогочасне життя населення, обряди та звичаї, пісні. Належним чином описано історичні пам'ятки Полісся, вали, замки, городища та старі могили.

Перший розділ II частини містить узагальнюючу статистичну інформацію про Заславський повіт. Т.Стецький подає ґрунтовані дані про межі повіту, водні ресурси, територіальне положення, поділ і класифікацію земель, кількість населення та його заняття, промисловість. Наступні розділи праці присвячені окремим містам і містечкам Заславського повіту: Ізяслав, Славута, Шепетівка, Городище, Судилків, Лабунь і кільком відомішим селам.

Книга Тадеуша Єжи Стецького після виходу в світ почала користуватися попитом і швидко розійшлася серед читачів. Також схвальними відгуками вихід цієї праці зустріла преса. Рецензії на це видання вмістили на своїх шпальтах часописи «Краківський час», «Тижневик літературний львівський» (1864 р.), «Бібліотека Варшавська» (1866 р., зошит 4-й), а також німецькомовний журнал, що видався у Відні «Slavische Blatter» (зошит за січень) [8; I-II].

Коли були вже готові матеріали другого тому цієї праці, Т.Стецький надіслав їх Віталісу Смоховському для вміщення в редактованому ним «Тижневику літературному львівському». Останній їх не повернув Стецькому і взагалі будь-яких пояснень щодо долі рукопису не давав, тому вченому довелося відновлювати працю за старими записами. В первісному вигляді йому не вдалося, на жаль, відновити статтю про Вишневець; вона була написана головним чином на основі праць Ю.Бартошевича, К.Стадницького та О.Пшездецького [8; II-III]. Структура тому II була дещо відмінною від першого, матеріали про міста і села Волині написані у формі мандрівки автора. В розповідях же про окремі міста Т.Стецький дотримується тієї ж схеми, що і в попередньому томі: описує історію міста, інколи походження назви, власників, які ним володіли, населення, пам'ятки, церкви і костели, городища і т. д.

Мандрівка Т.Стецького пролягла по таких населених пунктах: Тихомиль, Ямпіль, Малі й Великі Дедеркали, Шумськ, Рохманів, Обич, Сураж. Далі докладно він зупинився на описі Кременецьких гір і продовжив свою оповідь відвідинами Кременця, Підберезців, Радивилова, Вишнівця, Почаєва, Вишгородка і кількох сіл у глибині Кременецького повіту, далі – Перемирівки, Катербурґа (теперішньої Катеринівки) і завершив свою мандрівку в Загайцях. Наприкінці тому II Т.Стецький у додатках вмістив 14 документів, що стосувалися описаних містечок та походили з фамільнимх та монастирських архівів.

Як щирий патріот Тадеуш Єжи Стецький був учасником січневого повстання у ранзі офіцера полку Е.Ружицького. Зокрема брав участь у битвах під Нічпалами, Мирополем, Миньківцями (двічі), Славую, Салихою [1; 53-54]. Після поразки повстання змушений він був емігрувати. Але навіть за кордоном намагався працювати в царині польської історії. Під час своєї подорожі до Італії він звертав увагу на польські могили і епітафії у Венеції, Падуї, Болоньї, Римі і Неаполі; особливо вразила його Флоренція. У тамтешньому костелі Святого Марка ним знайдена могила Станіслава Понятовського, останнього племінника короля; у Сан Марія ді Ноцелла – нагробок Марії Четвертинської. В Санта-Кроче,

поруч із могилами Макиавеллі, Галілео Галілея, Данте, він виявив могили Зофії Замойської (з Чатрорийських), засновниці Товариства Доброчинності у Варшаві; Юлії Цешковської, матері Августа Цешковського; Михайла Огінського, а також Міхала Богорія Скотницького, художника. Стецький не лише пояснив причини свого інтересу, але й прекрасно його висловив: «...в мандрівках по чужині, в далеких особливо країнах, чудне в нас з'являється почуття, коли зустрічаємо могилу земляка. Над скромною кам'яною плитою, з невідомим, зовсім чужим прізвиськом, зупиняємося із захопленням, ми приглядаємося, нам цікавіша ця могила, ніж будь-який багатий іноземний саркофаг, хотіли б ми проникнути в таємниці життя того, який під чужим небом склав свої кістки» [4; 5]. Враження із своїх подорожей до Італії він опублікував у своїх спогадах «Листи з Італії», «Польські пам'ятки в Італії» в 1870 році в «Тижневику ілюстрованому».

У 1865 році сум за Вітчизною і жаль за близькими людьми схилили Тадеуша Єжи до подання в Берліні особисто цареві Александру II прохання про дозвіл повернутися в рідні пенати. Наприкінці того ж року він повернувся, щоправда не надовго. 1866 року відбув на заслання до Оренбурга. Проте не сам, а з коханою Марією Немежицькою, яка вирішила розділити з Тадеушем Єжи долю вигнанця. Цікавим зразком, що змальовує побут Тадеуша Єжи тих часів, були «Листи з-над берегів Уралу і Киргизьких степів», друковані у часописах «Перегляд тижневий» і «Кльоси» у 1868 році.

Через кілька років, отримавши амністію Т.Стецький повертається з дружиною на Волинь і осідає у Привітові, де знову береться за перо. Невдовзі були надруковані з ілюстраціями його повісті «Старий двір» і «В степу» у часописі «Тижневик ілюстрований» (1871 р.). У цей же час він надрукував велику кількість дрібніших публікацій в періодиці. В 1867 р. зустрічаємо на шпальтах «Тижневика ілюстрованого» його розвідку про Козин, князів Козинських, Гойських, Фірлеїв; потім стаття про Киселин та рід Киселів; у 1869 році опубліковані матеріали про сенатора Скібицького, фрагменти з життя Антонія Мальчевського, а також біографії двох волинських художників Проспера Гурського та Казимира Коморницького.

У наступному році на сторінках того часопису вміщає життєпис композитора Міхала Завадського, творця «думок та шумок». Ще через рік життєписи Валер'яна Врублеського (Короновича). Далі в «Тижневику ілюстрованому», в «Кльосах» опубліковує статті про Іренеуша Залуського; в 1869 р. – життєпис Шимона Конопцяцького; в 1871 р. – матеріали про Волочиськ і Фредерика Мошинського; в 1872 р. – опис Ляховець і біографію Юзефа Олександра Яблоновського. В додатках до «Віку» в 1874 р. Т.Стецький вмістив низку краєзнавчих розвідок про Овруч: «Овруч», «Околиці Овруча», «Про овруцьку шляхту». «Древлянські пам'ятки». «Помста Ольги», «Могила Ігоря», «Церква Св. Василя, закладена Володимиром Великим» [9; I-IV].

У числі останніх наукових праць Т.Стецького було дослідження його власного родоводу в розвідці «Stecy Olechnowicze herbu Radwan» («Стецькі Олеховичі гербу Радван»), що була опублікована в X томі «Золотої книги польської шляхти» [6; 1-34].

В останні роки життя, перебуваючи у скрутному матеріальному становищі і поховавши молодшого сина Єжи, він продовжує працювати і друкуватися в краківському часописі «powszechny». Видання останньої своєї праці «Z boru i stepu. Obrazy i pamiatki» Тадеуш Єжи вже не побачив. 2 (14) серпня 1888 року в отчому домі у Великій Медведівці на Волині у віці 50 років він помер. Щодо останньої праці історика, то вона була логічним продовженням 2-х книг «Волинь із статистичного, історичного та археологічного погляду». Про це, зокрема, зазначено в передмові до неї [9; IV]. Структурно праця складається з 23 розділів, в яких автор ґрунтовно розглядає найцікавіші з точки зору історичного минулого населені пункти Рівненського повіту. До речі, краєзнавчі нариси про Клевань [2], Рівне [3; 119-131] вже в сучасній Україні були опубліковані на шпальтах місцевих видань.

Джерельні приписи

1. Список лиц, учасникованих в польском востании под руководством генерала Ружицкого Эдмунда в 1863-1864 годах // Державний архів Рівненської області. – ф. 160 (Гофман Якуб), оп. 1, од. зб. 55. – Арк. 53-54.

2. Стецький Т.Є. Княже гніздо / Т.Є.Стецький // Слово правди. - 1992. - № 91. - С.2; № 92. - С.3; № 94. - С.3; № 96. - С.3; № 98. - С.3; № 100. - С.3.
3. Стецький Є. Місто Рівне; Пер. із поль. Л.Рибенко / Є.Стецький // Погорина: літ. - краєзнавчий журн. Рівненщини. - Рівне: Рівнен. друк., 2007. - Вип. 2-3. - С.119-131.
4. Grodzka Karolina. Polskie groby na cmentarzach Londynu. - Krakow: Polska Akademia Umiejetnosci, 1995. - 517 s.
5. Radziszewski Fr. Wiadomosc historyczno - statystyczna o znakomitszych bibliotekach I archiwach publicznych I prywatnych, ulozona przez Franciszka Radziszewskiego. - Kraków: Nakladem awtora, 1875. - 124 s.
6. Stecki T.J. Steccy Olechnowicze herbu Radwan // Zlota ksiega szlachty polskiej. R.11 / T.J. Stecki. - Poznan, 1888. - S.1-34.
7. Stecki T.J. Wolyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym. - T.1. / T.J. Stecki. - Lwow, 1864. - XII. - 387 s.
8. Stecki T.J. Wolyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym. - T.2. / T.J. Stecki. - Lwow, 1871. - VI. - 473 s.
9. Stecki T.J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiatki / T.J.Stecki - Krakow, 1888. - IV. - 347 s.

Резюме

Висвітлено дослідницьку діяльність Тадеуша Єжи Стецького у вивченні історії Волині та розглянуто його основні краєзнавчі публікації про Волинь.

Ключові слова: громадсько-культурний діяч, Волинь.

Summary

Research activity of Tadeusha Ezhi Steckogo is reflected in the study of history of Volini and he is considered basic regional publications about Volin'.

Key words: public-cultural figure, Volin'.

УДК 82.09(477) «20»

Рева Л.Г.

науковий співробітник НБУВ,
канд. філол. наук (м. Київ)

Олена Пчілка в критиці 30-х років ХХ століття: за архівними фондами Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України: М.Фуртак-Деркач

Серед численних критичних, літературознавчих та історико-документальних праць, присвячених Олені Пчілці, яскравій постаті в українській культурі кінця ХІХ – початку ХХ ст., вагоме місце посідає студія Марії Фуртак-Деркач, що зберігається в фондах Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України.

Марія Дем'янівна Деркач (дівооче прізвище - Фуртак, 26.06.1896-15.04.1972) присвятила своє життя вивченню творчості низки українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст, серед яких домінують праці про творчість Лесі Українки та Івана Франка.

Навчалася Марія у Перемиській школі. 1921 року виїхала до Праги, де вступила до Карлового університету, згодом – в Український Вільний університет. Прага дала їй ґрунтовну всебічну освіту, можливість спілкування з багатьма провідними науковцями того часу. 1926 р. захистила дисертацію про життя та творчість Лесі Українки, отримавши ступінь доктора філософії. Пізніше московський ВАК не підтвердить цей диплом і вона змушена буде ще раз підтверджувати цей науковий ступінь.

У складі філософського семінару професора І.Мірчука (в якому був і її майбутній чоловік, відомий лексикограф Пилип Деркач), Марія взяла участь у перекладі філософської праці - книги І.Канта «Критика чистого розуму» (з'явився друком у Львові 1930 р.) [1]. З чеської мови М.Деркач переклала працю Я.Головацького «Подорож по Галицькій та Угорській Русі...» (оригінал не зберігся) [2].

Перекладацькою діяльністю М.Деркач займалася і пізніше, однак ця діяльність в її житті не поціновувалася, як, зрештою, і її наукова праця. А це сотні джерелознавчих розвідок, присвячених творчості Лесі Українки та Івана Франка.

М.Деркач захоплювалася журналістикою і публіцистикою. Працювала редактором жіночого часопису «Нова хата» (1926-1930 рр.), писала на його шпальтах про видатних жінок України та зарубіжних країн - О.Кобилянську, Є.Ярошинську, Олену Пчілку, Ольгу Рошкевич, С.Крушельницьку, Христину і Христю Алчевських, Л.Яновську, К.Гриневичеву, Марію Примівну, О.Ціпановську та ін., друкувалася в журналах «Жінка», «Громадянка», «Назустріч», «Нові шляхи», «Наша Батьківщина», «Життя і знання», «Книга», «Книголюб» тощо.

Творчості Лесі Українки присвятила М.Деркач десятки досліджень. Її праця «Леся Українка: Причинки до життєпису на основі листування з М.Павликом» (Нові шляхи. - 1930. - Т.5. - С.267-274; т.6. - С.8-90; т.7. - С.47-56; т.8. - С.227-238), написана на основі архіву М.Павлика, який зберігався у Львівському національному музеї. 1935 року вона стала членом НТШ, де працювала у філологічній секції та бібліологічній комісії, до 1939 р. – науковець рукописного відділу бібліотеки Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові.

Рукописний відділ М.Деркач не покинула й після того, як його «злили» до Філії бібліотеки АН УРСР, і тоді, коли він був у складі «Stats bibliotheca Lemberg» воєнного лихоліття та в повоєнні роки.

На сьогодні опублікований нею рукописний каталог усіх автографів поезій І.Франка [3] є найкомпетентнішим інформативним джерелом.

Із кінця 1943 р., водночас опікуючись збереженням архіву і бібліотеки І.Франка, впритул досліджує архів Лесі Українки, подарований сестрою поетеси О.Косач-Кривинюк. Збереглося дев'ятнадцять листів О.Косач-Кривинюк до М.Деркач 1942-1944 рр. – глибоке зацікавлення дослідниці якнайліпше спричинитися до роботи над «Хронологією життя і творчості Леся Українки» (Вальо М. Подвиг сестри Лесі Українки / Вступ. стаття і публ. листів О.Косач-Кривинюк до М.Деркач 1942-1944 р. // Дзвін. - 1995. - № 5. - С.105-121).

У 1940-1941 і з половини 1944 року М.Деркач працювала у Львівському відділенні київського Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР.

1940 р. підготувала 12-й та 13-й томи творів І.Франка, які не побачили світ унаслідок війни. Лише 1941 року вийшов підготовлений М.Деркач 12-й том 25-томного видання. 1947 р. опублікувала збірник «Леся Українка. Неопубліковані твори». 1950 р. переїхала до Києва, що співпало з перевезенням туди частини рукописних фондів колишньої бібліотеки НТШ, включаючи архіви І.Франка та Лесі Українки.

До 1957 року М.Деркач, мешкаючи в одному з коридорів Інституту, на громадських засадах поєднувала роботу в Інституті з впорядкуванням архівів І.Франка та Лесі Українки, рятуючи їх від зловмисних дій. Цей період - найбільш плідний у житті дослідниці. Вона виявила й оприлюднила маловідомі або й зовсім невідомі праці українських класиків, досліджує їх життєвий і творчий шлях, бере участь у впорядкуванні багатотомних видань їх творів. Це – першопублікації: «Рубач», «Муляр Никифір», «Шевченко й поклонники» І.Франка, дослідження його поеми «Рубач», «Каїн», «Плану викладів української літератури, представленого Франком до участі у конкурсі на доцента Львівського університету» тощо. Брала участь в редагуванні 20-томного зібрання творів І.Франка, здійсненого до 100-річчя від дня його народження.

1957 р. М.Деркач повернулася до Львова, працюючи в Інституті суспільних наук АН УРСР (тепер - Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України). До 1962 р. вона перебувала в цій установі, потерпаючи від нападок керівництва і щораз доводячи свою фахову відповідність. За свідченням М.Вальо і нині зберігаються ганебні документи, які свідчать про те, що вчену з європейським ім'ям «лякали» звільненнями з роботи як «неперспективної», хоча «в миру» вона зажила слави «народної енциклопедії». Померла Марія Фуртак-Деркач у Львові 1972 року.

Статтю «Олена Пчілка» дослідниця написала, напевне, працюючи редактором жіночого журналу «Нова хата». Або ж, перебуваючи в рукописному відділі бібліотеки НТШ у Львові. Документ пропонується в «Додатку».

Орфографію збережено.

НБУВ.ІР. - Ф.Х. - №18303 -18304. Архів журналу «Україна».

Фуртак-Держак Марія.

Олена Пчілка

(1849-1930) [Стаття].

[Оригінал та копія друкована на машинці]. [20-і роки ХХ ст.].

Дня 4 жовтня 1930 р. померла в Києві Ольга Драгоманова-Косач, відома під псевдонімом - Олена Пчілка. В ній відійшла від нас одна з найзначніших українських жіночих постатей останнього п'ятдесятиччя, одна з перших активних робітниць на полі української культури. У своєму довгому житті була не тільки свідком, але й діяльною учасницею в культурних змаганнях і поривах українського народу, - від першого українського наукового товариства під фірмою філії Петербурзького Товариства «Південного Відділу Географічного Товариства», що для нього збирала етнографічні матеріали, до розцвіту Всеукраїнської Академії наук в наших днях, коли стала співробітницею деяких установ «Академії».

По батькові походила Олена Пчілка з роду Драгоманових, а по матері - з старого козацького роду Цяцьків. Місцем осідку обох родів була прекрасна Полтавщина, містечко Гадяче, де й 17 (29) травня 1849 року вродилася Олена Пчілка.

В домі Драгоманових панували літературні інтереси. Батько цікавився літературою, передплачував закордонні журнали і перекладав російською мовою та залюбки зазнайомлював і своїх дітей з добірними зразками російської літератури. Ольга Петрівна ще змалку виявляла літературні аспірації. Дев'ятилітньою дівчинкою переписала вірші Лермонтова й поклала під ними свій підпис, любуючися разом із батьком цим своїм вимріяним авторством. Підлітком-ученицею раділа своїм першим друкованим твором, який помістив її учитель у німецькому дитячому журналі. З батьківської хати винесла те ж зацікавлення до фольклору, бо її батько під впливом своїх сусідів і свояків - А.Метлинського й М.Марковського почав збирати й записувати народні пісні.

По смерті батька перейшла дев'ятилітня Ольга під опіку найстаршого брата Михайла, що й поміг їй здобути освіту і був опісля її помічником і дорадником, коли в неї розвинулися наукові й літературні інтереси. У братовій оселі пізнала вона новий світ ідей і зацікавлення. Це був кінець 60-х років і початок 70-х років. ХІХ ст. - часи великих подій і сподівань. Брат Михайло готувався до наукової кар'єри; його дружина Людмила (з Дучинських) цікавилася театральним мистецтвом та займалася першим дитячим садком для дітей робітників у Києві; братові товариші (Антонович, Житецький) працювали не тільки над етнографією, але й українською історією й старовиною, інші (як, Михайло Старицький і Микола Лисенко) захоплювалися українським словом, піснею і музикою. Чернігівські приятелі Олени Пчілки - Рашевські й Констянтиновичі - принесли в Київський гурток за милування народнім одягом, а Ольга так цим захопилася, що сама часто вдягалася в народню одягу.

На літературне поле впровадили Ольгу брат Михайло Драгоманов і Михайло Старицький. Перший порадив їй зреферувати з паризького журналу «Revue les deux Mondes» статтю про європейські реформи в Туреччині, і помістив цей реферат в «Пет[ербуржских] ведомостях». За реферат одержала Ольга перший гонорар, що було для неї великою радістю. Михайлові Старицькому завдячувала вона свої перші виступи в українській літературі. Запримітивши в неї добре знання української мови, порадив їй Старицький перекладати казки Андерсена українською мовою і сам купив їй французький переклад цих казок. Але її переклад казок Андерсена загубився, і першою її працею, писаною українською мовою, була стаття «Чиншова справа», вміщена в «Молоті» 1878 р. (Львів, с. 93-99). Це була передмова до більшого оповідання п[і]д н[азвою] Чиншовики, - перекладу з російської мови оповідання Л. Котелянського, друкованого в «Отечественных записках» (Спб., 1877. - Т. ССХХV, с. 365-428). Перекладу цього оповідання не поміщено, бо дальша збірка вже не вийшла. Уважаючи свій переклад затраченим, Олена Пчілка часто висловлювала жаль цього прикладу. На щастя, переклад задержався в архіві Івана Франка в Бібліотеці Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові.

В 19-му році життя одружилась Ольга з чернігівцем Петром Косачем і виїхала з ним у нову, невідому сторону – Волинь, що стала незайманим джерелом для її етнографічних праць. Не покинула вона й літературної праці, але спершу тільки перекладала, саме кращі зразки чужих літератур.

Звягель (1868-1879), Луцьк (1879-1880), с. Колодяжне біля Ковеля (1890-1890) – це три етапи її діяльності на Волині. У Звягелі захопилась волинською орнаментикою, пильно збирала матеріали, опрацьовувала його за вказівкам[и] Антоновича й Драгоманова і в 1874 р. видала у Києві п[і]д н[азвою] «Український орнамент». Побіч 30 таблиць узорів вишивання, килимів і писанок, була ще й обширна передмова, написана по-російському. Крім орнаменту цікавилась Олена Пчілка й народньою творчістю. Записувала пісні й перекази та давала їх до використання своїм ученим приятелям. Записи її знаходимо у «Звуковій історії» Житецького, в «Исторических песнях малороссийского народа» Антоновича і Драгоманова і у «Преданиях малороссийского народа» М. Драгоманова. Багатий музичний матеріал передала вона М. Лисенкові, який [з]найшов у ньому цікаві мотиви. Сама досліджувала волинські колядки і геть пізніше, в 1903 році, видрукувала в «Киевской старине» (тт. 1, 4, 5 і 6 за 1903 р.) працю п[і]д н[азвою] «Украинские колядки». Із Звягеля часто заїздила Олена Пчілка в Київ до брата Михайла; коли він виїхав закордон, відвідала його двічі: 1872 і 1878 рр. (вперше – в Італії, вдруге – в Парижі). Вертаючи додому через Відень, познайомилась із студентами-галичанами й захопилася галицьким народовецьким рухом. У Відні почула прихильні слова про Наталю Кобринську, що з нею пізніше зав'язала ближчі літературні стосунки. У Луцькому, де вона жила всього два роки, брала участь у громадському житті й заложила український відділ у міській бібліотеці, подібно, як вже раніше в Звягелі разом із іншими Українцями дала почин до заснування української бібліотеки. Десятилітній побут у селі Колодяжному з частими виїздами до Києва, коли вже треба було вчити старших дітей — Михайла і Лесю - замітний великим оживленням її літературної праці. На цей час припала її видавнича й перекладна діяльність, а крім того її живі зв'язки з Галичиною. Вона зуміла зібрати невеличкий гурток людей, що під фірмою «Н.Г. Волинський» видав перший раз збірку віршів С. Руданського «Співомовки» (1880) й поему Є. Ластівки п[і]д н[азвою] «Ганна» [4]. У тому часі видала вона й «Переклади з Гоголя» («Записки причинного», «Весняна ніч» (Київ, 1880) з замітною передмовою, де висказала свої думки про потребу розвивати й творити інтелігентську літературну мову. Передмова наробила великого шуму, на Олену Пчілку посипались лайки, глузування, насмішквате прізвисько «Ковалька», але вона твердо обстоювала своє право «Ковальства». Для дітей зладила вона книжечку «Українським дітям» (Київ, 1882) з перекладеними віршами Пушкіна й Лермонтова. До деяких слів додано пояснення, - цікавий причинок до історії української мови, що такі слова, як «скарга», «турбота», «мрія», «давнина» – треба було ще тоді поспівувати. У 1882 й 1883 рр. співробітничала в журналах «Киевская Старина» й «Труд». У «Киевской Старине» (1883, кн. III) помістила за підписом «Ковалько» – «Очерки национальных типов в украинской народной словесности» (черты типа еврейского), а в ч. IV – за підписом «Пч. О.» – «Отживающая или начальная форма вертепной драмы». У тому журналі друковано ще такі її праці: «П.О.» - «Замечательный праздник на холме» (1886 / XI) і «Пчилка О.» – «Стороженко Николай Ильич» (1906/II, с. 231-256). У «Труде» писала під псевдонімом «Гни-біда», «Ковалько», «Пч-ка», «О.П.» – театральні рецензії й інші дрібні замітки, не підписані. На час проживання в Колодяжному припадають її перші проби в оригінальній поезії, м[іж] ін[шим], поема «Козачка Олена» (друк. в Альм. «Рада»; ч. II (Київ, 1884) й інші поезії, які згодом видала окремою книжечкою п[і]д н[азвою] «Думки-мережанки» (Волинь, 1885; друковано – 1886 р.). У тому самому часі почала вона пробувати пера в драматичній творчості, щоб дати вислів своєму захопленню театром, що в часі важкого гніту укр[аїнського] руху віддавав українській справі великі послуги. З її п'єс відомі «Суджена, не огуджена», комедія на 4 діях, і «Світова річ», жарт на I дію (Київ, 1881 р.). Працювала також в гуртку М. Комарова над українським словником. Тоді ж нав[']язала Олена Пчілка дуже живі стосунки з Галичиною. Співробітничала в «Зорі», посилаючи туди

свої оповідання (1884-1889рр.) та взялася до видання першого жіночого альманаху не тільки як співробітниця, але і як видавець. На ту ціль призначила вона 250 руб., які їй певно ніколи не вернулись. В альманаху помістила своє довше оповідання «Товаришки», що його Франко дуже поскорочував, поему «Дебора» і дві дрібні поезії. Після видання «Першого вінка» щиро заходила коло видання ще й другого жіночого альманаху або жіночого часопису, якому навіть підбрала назву «Рівність», і написала цікаву передмову, де висловила свої погляди на жіноче питання і національну справу [5]. В 1883 і 1884 роках видала разом зі Старицьким два томи альманаху «Рада», де теж вложила багато своєї праці й коштів. У тих роках впровадила на літературне поле і своїх дітей – Михайла Обачного й Лесю Українку, а трохи згодом і Олесю Зірку. Їх твори посидала до «Зорі» або видавала окремо (перші їх переклади й оригінальні твори, очевидно, своїм коштом), піклуючися коректою та зверхнім виглядом книжок. Зокрема піклувалася здоров'ям доньки Лесі.

Від 1890 р., коли родина Косачів перенеслась на постійне життя до Києва, турботи про здоров'я Лесі все більшали. В 1891 р. поїздка до Відня. 1899 р. – операція в Берліні – і так сливе до старости літ мати не опускала своєї хоровитої дитини. Не диво, що в тому часі ослабла її літературна творчість. Все ж таки, коли в Києві заснувалося літературно-артистичне товариство, вона брала в ньому живу участь, читала свої твори, читала доповіді, друкувала дещо в альманахах цього товариства («Утрачений рай»). У 1895 р. втратила брата Михайла. Тоді ж померла її мати, залишивши їй свою спадщину в Гадячому, де Олена Пчілка побудувала собі літній дворик «Зелений гай». У 1903 р. помер її син Михайло. Ті нещастя забрали їй багато сил. Однак, коли після революції 1905 р. настала воля слова, вона з новим запалом кинулась у вир життя, редагувала журнал «Рідний край» спершу в Полтаві, де проживав основник цього журналу Дмитрієв, опісля – в Києві, а в кінці – в Гадячому. При «Рідному краї» виходив дитячий журнал «Молода Україна», перший цього роду український журнал на Наддніпрянщині. Маючи змогу видавати книжки, взялася до упорядкування своєї літературної праці. В 1902 р. вийшло в Києві її оповідання «Артишоки», нагороджена на київському конкурсі «почесним дипломом», а в рр. 1907 і 1909 і 1911 видала три збірки оповідань, де зібрані оповідання, друковані в «Зорі» і в «Рідному краї» п[ід] н[азвою] «Оповідання» (I, II, III).

Після смерті чоловіка (1909), жила Олена Пчілка в Києві аж до смерти Лесі Українки (1913).

Опісля перенеслась у свій рідний куток Гадяче, де й далі редагувала «Рідний край» і «Молоду Україну». У 1914 р. уряд закрав ці журнали, і щойно після революції довелося їй співробітничати у газеті «Гадяцького земства», а опісля редагувала її вже в українській мові. У Гадячому в 1914 р. видала вона теж книжечку для дітей п[ід] н[азвою] «Зелений гай» з передруками віршів для дітей з «Молодої України». На титульній сторінці книжечки виднів цікавий напис: «Перша книжка видана в городі Гадячі мовою українською». Працювала вона також над українським діточим театром. Написала кілька п'єс; деякі з них пр. «Весняний ранок Тарасовий», «Казка Зеленого Гаю» вийшли друком, інші, як «Дві чарівниці», «Скарб», «Трубочист», «Без'язикий», «Боротьба», «Кобзарські діти», «Мир миром» і «Киселик» - досі недруковані. Виставляли їх - у Гадячому і в Могилеві на Поділлі.

У Могилеві жила від 1920-1924 р. у своєї дочки, опісля перенеслась до Києва й до останнього часу працювала в Академії наук, як член Етнографічної комісії, комісії Літературно-історичної, комісії Громадських Течій і Заходознавства. В «Етнографічному вістнику» за 1926-й р. видрукувала дві розвідки: «Про легенди й пісні» і «Малювання на стінах»; в «Україні» за 1926-й р. - кн. II. – «Спомини про брата Михайла Драгоманова»; а в лисенківському збірнику – «Спомини про М. Лисенка» [6]. Останнім її твором була її власна автобіографія, продиктована Т. Черкаському, що ладив дор друку у в[идавництв]ві «Рух» збірку її оповідань (18/X, 1929).

Нема тепер змоги подати повної оцінки творчості Олени Пчілки. Все ж таки можна сказати, що вклад її праці в українську культуру великий і цінний.

Її поезії, хоча цікаві мотивами й навіть різноманітністю форми, не мають у собі того жару,

що запалює серце читача. У них і бадьорість і віра в майбутнє, і гірка наруга з деяких проявів тодішнього життя, та немає у них вогню, що надав би тим словам живучої сили. Ні один рядок не вривається самохіть у пам'ять, ні одно почуття не спалахає новим полум'ям. - Цікавіші від лірики її епічні поеми, байки і жарти. Тут мала змогу проявитись її сильна, активна вдача. В поемах «Юдита», «Дебора», «Козачка Олена» – виказала ідеал жінки, сильною духом, активної, готової до кожної жертви. Коли Юдита і Дебора – це біблійні героїні, то козачка Олена введена з українського побуту та являється чи не першим таким типом у нашій літературі. У фантастичній поемі «Русалка» змалювала Олена Пчілка велике розладдя між словами та вчинками людей.

В байках і жартах глузує і сміється крізь сльози з хиб своїх сучасників. Фальшивий лібералізм і демократизм («Учениця й учень», «Савка», «Літні знайомості», «Розмова»), нещире народовство, тільки для домашнього вжитку («Хатнє багаття»), охота служити чужим («Терешко»), удавана творчість і удаване знання – ці слабкості людської вдачі слугували темою до байок і жартів Олени Пчілки.

Подібні мотиви глузування з псевдоліберального псевдодемократичного панства стрічаємо і в її оповіданнях.

Ось Пігмаліон, що, надеклямувавшись доволі про національні ідеали, оженився в кінці з росіянку й соромився своїх молодих мрій. Ось в оповіданні «Чад» цілий гурток декламаторів-народників і демократів, що не мають іншого діла, як бавитись у гурті модними гаслами, але в житті не вміють позбутися найменшої дрібнички з своїх панських забаганок і звичаїв.

В оповіданні «Світло правди і любови», «За правдою», «Товаришки», виведені зідеалізовані типи, постаті молоді, що шукає нових шляхів. Є там гарні постаті народників, космополітів, емансипаток. Теми до своїх оповідань брала з життя дрібних дворян, урядовців, учителів, а також ремісників («Трубочист»), і селян («Збентежена вечерея», «За двором»), де виразно виявляється велике розладдя між панством і селянством. Відмінно від Марка Вовчка й Ганни Барвінок вона майже не торкалася народнього побуту. Етнографією займалась окремо, а в літературі цікавили її проблеми, що турбували тодішнє громадянство. В композиції оповідань помітна ще стара манера - широкі описи природи, середовища, постаті відомих дієвих осіб, розмови з читачем - ідеальні оповідання, живі й цікаві. Мова її оповідань багата, в описах мальовнича, в говірці бистра та плавка. В оповіданнях багато розмов та спорів на теми, що хвилювали її сучасників. Тому, що в найновішій збірці [видавницт]ва «Рух» зібрані далеко не всі її відомі оповідання, розкидані по старих журналах «Зоря», «Рідний край», «Дзвінок», «Молода Україна» та повне видання її треба пожити. Крім того, в листах Пчілки до Франка й Омеляна Огоновського є згадки про оповідання «Увінчаний співець» [7], послане в редакцію «Дзвінка» та про поему «Орлове гніздо», де героєм виступає гетьман Дорошенко. Цю поему ставила Олена Пчілка дуже високо, але вона поки що невідома.

Болючим докором дзвенить її замітка на вступі останньої автобіографії: «Я почала писати й навіть сама видавати свої писання більше п'ятидесяти літ, а однак з цими оповіданнями з'являюсь перед теперішнім кругом читачів, молодим поколінням, яко авторка нова, невідома; мабуть, теперішня молодь, якщо й чула про мене, то тільки «вірить на слово» своїм старшим знайомим, коли вони кажуть, що я є письменниця».

З її письменницькою діяльністю лічиться ще її перекладна й видавнича праця. Переклала вона з Біблії, Гомера, Овідія, а крім того російських, польських, німецьких, англійських і французьких поетів. Улюблений її поет - це Віктор Гюго. Не годячися з поглядом Костомарова й інших, що української мови треба вживати тільки в популярному письменстві, Олена Пчілка була тої думки, що мова живе, твориться й розвивається разом із життям, що треба творити нові слова на нові поняття і що народна мова не може бути палким талісманом, бо вона теж засмічена так, як і мова вищих шарів. Мову треба вивчити, розвивати та шліфувати. Цей її погляд справдився в наших днях, коли майже в кожній галузі творяться термінологічні комісії, - кузні, де кують мову. Багато слів Олени Пчілки

прийнялися в мові й живуть досі, деякі не вдержались, але її місце в історії нашої мови певно покажеться не останнім.

Про її видавничу діяльність треба додати, що вона як редакторка «Рідного краю» відзначалася загостреною увагою і великою чуткістю до всіх питань тодішнього життя. Старалася об'єктивно освітлювати всі події згідно своїми поглядами, які не раз дуже різнилися від поглядів загалу. Журнал був редагований популярно, для широких кругів, а його сторінки все стояли створом для молодих працівників і для невправних робітничих і селянських рук. Журналець «Молода Україна» ще й сьогодні міг би бути окрасою диточої бібліотеки.

З етнографічних праць найбільш вартною є праця про український орнамент. Праця основана на багатому матеріалі й порівняльних студіях над орнаментом Сходу і Заходу. Про неї висловився прихильно такий знавець порівняльного фольклору, як Рамбо (Rambeau) у Паризькому часописі «Revue politique et litteraire» у 1877 р. Досі вийшло вже п'ять видань цієї її праці. Її етнографічні студії про колядки, легенди й пісні написані з великою любов'ю до предмету. Олена Пчілка щиро захоплювалася народньою творчістю в усіх її проявах, і своїми працями, головно працею про орнамент, звернула на людське мистецтво увагу галицьких жінок, що до того часу його не помічали.

Не можна не згадати й про мемуарну літературу, яку нам залишила в спадщині Олена Пчілка. Спомини про Михайла Старицького («Киевская старина», 1904. - № V, с. 400-449), Миколу Лисенка (ЛНВ, 1913, кн. I, с. 56 і II - 235, вид. «Час» - 1914), Марка Кропивницького (ЛНВ, 1910; Ч. VI, с. 457 - 467 і Ч. VIII, с. 241-253), Михайла Драгоманова («Україна», 1926; Ч. II-III, с. 38-64), Грицька Григоренка, цебто Олександру Судовщикову-Косачеву (Твори Грицька Григоренка, видавництво «Рух», т. I: Біографія Олени Пчілки) – малюють нам живо не тільки людину, але й середовище, серед якого вона жила. Написані з чуттям і теплом, а при цьому й багатством фактів, вони є цінний вклад у нашу мемуарну літературу. Вони яскраво освітлюють частину історії нашого життя у таких проявах, як література, театр, музика.

Свої літературні твори підписувала Олена Пчілка численними псевдонімами, що розкрила їх щойно в останній автобіографії. Ось вони: Анело, Бабуся, Гни-Біда, Колодяжинська, Кочубеївна, Ковалько, П.К-ч, Полтавенко, Хтось, Віщий Олег.

Олена Пчілка заслужила собі велике ім'я як мати й вихованка цілого гурту письменників і видавців (Михайло Обачний, Олесь Зірка, Грицько Григоренко (виховувалися в родині Косачів!), Ольга Кривинюк). Але найбільша її слава - це її велика дочка Леся Українка. Своєю материнською дбайливістю врятувала вона свою недужу доню від смерті, а своїм глибоким приміром виховала її на українську письменницю. Вона зуміла всю неவிжиту силу, всі терпіння й болі скерувати в глибоке річище творчості, яка стала змістом і ціллю усього Лесиноного життя. Через Лесю й мати залишиться в історії нашої літератури навіть серед блискучішого її розвитку.

Марія Фуртак-Деркач

Джерельні приписи

1. Кант Е. Прологомена до кожної майбутньої метафізики, яка могла б виступати як наука: 3 іст. вступом і словником / ред. І.Мірчук. – Львів, 1930. – 131 с.
2. Головацький Я. Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі / Я.Головацький // Жовтень. – 1976. - № 6. – С.49-93.
3. Деркач М. Серед блокнотів і записок Івана Франка / М.Деркач // Літ. і мистецтво. – 1941. – №5. – С.38-42; Вальо М. Марія Деркач – дослідниця архіву Івана Франка / М.Вальо // Деркач М. Архів Івана Франка / М.Деркач // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: мат. міжнар. конф. (Львів, 25-27 верес., 1996 р.). – Львів: Світ, 1998. – С.617-624.
4. Є.Ластівка – це псевдонім Олени Косач-Приходько, сестри Петра Косача, тої самої, що їй Леся Українка присвятила свій перший вірш «Ні долі, ні волі у мене нема».
5. Листи Олени Пчілки до Івана і Ольги Франко зберігаються в архіві І.Франка в бібліотеці Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Львові. Я користалася тут з відпису тих листів, який приладив до друку М.Возняк і мені ввічливо дозволив переглянути. Як рівно ж з його ж відпису листів Олени Пчілки до проф. О.Огоновського.
6. Спогади про М.Лисенка видала вона в 1914 р. у видавництві «Час» у Києві: «Життєписи славних людей», Микола Лисенко, з ілюстраціями.

7. Частина збереглася в номерах редакції «Дзвінка». Вальо М. Марія Деркач – дослідниця архіву Івана Франка / / Деркач М. Архів Івана Франка // Іван Франко - письменник, мислитель, громадянин: мат. міжнар. конф. (Львів, 25-27 верес., 1996 р.). – Львів: Світ, 1998. – С.617-624.

Резюме

Аналізується життєпис незаслужено забутої дослідниці творчості І.Франка та Лесі Українки М.Фуртак-Деркач.

Ключові слова: література, дослідження, творчість.

Summary

Biography of the undeservedly forgotten дослідниці creation of I.Franka and Lesi Ukrainians is analysed M.Furtak-derkach.

Key words: literature, research, creation

УДК 477.8

Яковишина Т.

ст. викладач РДГУ (м. Рівне)

Законодавче регламентування взаємодії у волинських жіночих середніх навчальних закладах другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Рефлексія педагогами освітніх проблем, пов'язаних із різними аспектами людської поведінки, спричинила розвиток нових педагогічних засад філософського спрямування. На означеній основі початок ХХІ ст. знаменує становлення вітчизняної філософії освіти як глибинної форми педагогічної рефлексії, що визначає місце освіти в життєдіяльності суспільства і становленні людини, досліджує системну цілісність освіти зі змістової та процесуальної сторін та озвучує «виклики» часу до освіти. При цьому у поле зору філософів освіти потрапляють як мета, ідеали та інші цінності освіти сучасного українського суспільства, а й їхнє співвідношення з технологіями та засобами освіти й виховання.

З огляду на вищеозначене актуальним для формування сучасного науково-педагогічного ландшафту постає звернення до вітчизняного історичного досвіду, адже розвиток української педагогічної думки потребує реабілітації педагогічно-просвітницьких ідей, що визріли й матеріалізувалися не тільки в українському суспільно-педагогічному, але й жіночому русі – невід'ємній складовій національного культурно-освітнього поступу, жіночі заклади в якому посідали вагоме місце. З'ясування багатьох нагальних питань, розпорошеність думок щодо законодавчого регулювання сучасних закладів освіти спонукають до пошуку оптимальних шляхів цивілізаційного відтворення суспільства та його переходу на інтелектуально вмотивований шлях розвитку.

Актуальними у педагогічній царині вважаємо розвідки українських науковців, у яких обґрунтовано законодавчі, дидактико-виховні засади функціонування середніх жіночих закладів освіти в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (О.Андреєва, О.Грива, О.Довженко, І.Курляк, Т.Сухенко, Т.Тронецька, Т.Шушара); проаналізовано різні аспекти проблеми становлення й розвитку жіночої середньої освіти на Волині (Л.Єршова, В.Омельчук, Н.Рудницька, Н.Сейко та ін.).

Мета статті - на основі вивчення проблеми розвитку середньої жіночої освіти, дослідження нормативно-правових документів Російської імперії розкрити їхній вплив на регулювання педагогічної взаємодії у волинських жіночих середніх закладах другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Завдання дослідження: охарактеризувати етапи розвитку жіночої середньої освіти на Волині; проаналізувати законодавче регламентування у різних типах жіночих середніх закладах Волині досліджуваного періоду.

На підставі аналізу низки архівних та історико-педагогічних джерел виявлено, що у другій половині ХІХ - початку ХХ ст. на Волині жіночу освіту було представлено мережею парафіяльних шкіл і таких середніх навчально-виховних закладів:

- училища, гімназії та прогімназії, підпорядковані Міністерству народної освіти (сюди ж віднесено й приватні): Острозьке жіноче училище графа Д.Блудова (1865 р.); приватна

жіноча прогімназія А.Коленко (1898 р.), яку 1903 р. перетворено в гімназію; жіноча гімназія в Рівному (1900 р.); приватна гімназія Н.Овсянникової (1901 р.); приватна жіноча чотирікласна прогімназія А.Пирогової в Ковелі (1905 р.); приватна жіноча гімназія М.Тимашевої (1906 р.); приватне жіноче училище Ірозряду М.Рекало в Острозі (1906 р.); Старокостянтинівська жіноча гімназія (1906 р.); приватна гімназія в Дубні (1908 р.); приватна жіноча гімназія баронеси фон Таубе в Здолбунові (1909 р.); Житомирська жіноча гімназія св. Анастасії (1911 р.); приватна жіноча прогімназія в Ізяславі (1912 р.); приватна жіноча прогімназія у Новоград-Волинському (1912 р.);

- гімназія, підпорядкована Головній раді жіночих навчальних закладів імператриці Марії – Маріїнська жіноча гімназія у Житомирі (1866 р.);

- духовні училища, підпорядковані Святому Синоду (жіноче училище духовного відомства в Житомирі та жіноче єпархіальне училище в Кременці).

Зацікавленість суспільства в освічених жінках у зв'язку з економічним піднесенням, розвитком виробничих відносин, що формували соціальний запит на освіту населення, посилювалася, про що засвідчує динаміка зростання кількості жіночих гімназій і прогімназій у губернії початку ХХ ст. Крім того, у середовищі духовенства визріло бажання надавати можливість своїм дочкам через здобуття елементарної освіти посісти належне їм за правом походження місце у суспільстві. У 1910 р. жіночих духовних училищ в українських єпархіях було вже 15. Дослідницею підраховано, що у кожному з них щорічно навчалось близько 200 дівчат. У 1868 р. затверджено загальний Статут для таких училищ і вони офіційно почали називатися єпархіальними жіночими училищами. Крім єпархіальних, існували також жіночі училища духовного відомства. Їхньою єдиною відмінністю було перебування під безпосереднім наглядом Св.Синоду (Київське, Подільське і Волинське) й утримання державним коштом (Подільське і Волинське), в той час як єпархіальні училища існували за рахунок єпархій і мали місцеве підпорядкування.

Природно, що провідне місце посідали жіночі гімназії та прогімназії, що цілком залежали від Міністерства народної освіти, а духовні училища, Острозьке жіноче училище графа Д.Блудова розглядаються нами в міру важливості процесів, що там протікали.

Результати порівняльного аналізу історико-педагогічних джерел, навчальних планів різних типів жіночих навчально-виховних закладів регіону уможливають висновок про відмінність їхньої навчально-виховної мети:

- державні – засвоєння обумовленої потребами капіталістичного суспільства системи знань, умінь і навичок, необхідних у професійній діяльності;

- приватні – формування цілісної наукової картини світу, оволодіння основами наук естетичного циклу, навчання основних принципів поведінки у сім'ї, колективі, суспільстві, системі соціальних відносин;

- релігійні – оволодіння релігійними знаннями, їхня систематизація, підготовка до виконання соціальної ролі дружини-помічниці священика, поширення одержаних знань серед населення.

Отже, у дослідженні виокремлено етапи розвитку середньої жіночої освіти на Волині в означений період:

1) становлення (1865-1898 рр.). Нижня межа (1865 р.) визначається актуалізацією важливості жіночої середньої освіти, характеризується відкриттям перших жіночих навчально-виховних закладів на Волині: Острозьке жіноче училище графа Д.Блудова, Маріїнська жіноча гімназія та два училища духовного відомства;

2) активізації (1898-1912 рр.). Докорінний злам у суспільних відносинах, поступове завоювання жінками прав на освіту призвели до заснування у період 1898-1912 рр. понад 20 жіночих гімназій та прогімназій. Такий бурхливий розвиток жіночої освіти сприяв підвищенню соціального статусу жінки, її ролі у суспільних процесах; отримання середньої освіти розглядали як умову соціального становлення жіноцтва Волині;

3) стагнації (1912-1917 рр.). Специфіку зазначеного етапу визначили передусім соціально-політичні події в Україні та регіоні: воєнні та революційні події, Громадянська

війна, що спричинили масову мобілізацію жіночих закладів й учениць; встановлення польської влади на більшості території Волині.

Виділення вищезазначених періодів спонукало до аналізу законодавчої бази як підґрунтя організації педагогічної взаємодії у жіночих гімназіях Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (положень, програм, статутів, правил, розпоряджень, циркулярів тощо).

Жіночі середні заклади повторювали гімназійну програму без класичних мов, мали зменшений обсяг годин, відведених на вивчення математики й фізики. Більш повне викладання вітчизняної літератури і краще вивчення новітніх мов – усе це були суттєві переваги жіночих гімназій. Точилися дискусії про необхідність обмеження обсягу знань, потрібного жінкам, що пов'язували з так званими «особливостями жіночої природи» [4, 5; 14, 7]. До таких особливостей відомі педагоги Російської імперії В.Зеньковський, М.Константинов, М.Краснов, С.Рождественський та ін. відносили: відсутність логіки і послідовності у мисленні, інтуїтивність та емоційність. Тому вважалося, що навчальні програми для жіночих гімназій повинні бути значно полегшеними порівняно з чоловічими. Проте, як свідчать архівні дані, у приватних жіночих гімназіях збільшували години на вивчення окремих предметів. Наприклад, у Житомирській приватній жіночій гімназії кількість годин на вивчення російської мови, історії, географії, фізики і математики було навіть більшою, ніж у чоловічих гімназіях [10; арк. 12; 11, арк. 24-25].

Ураховуючи всі недоліки існуючої мережі жіночих закладів, ідеологи Російської імперії дійшли висновку про те, що система жіночих середніх закладів потребувала посиленої уваги й законодавчого регламентування.

На підставі аналізу історико-педагогічних документів та архівних джерел другої половини ХІХ – початку ХХ ст. нами виокремлено такі періоди у діяльності Міністерства народної освіти щодо регламентування діяльності жіночих гімназій Російської імперії та Волині зокрема:

1. **З 60-х років – до початку 70-х років ХІХ ст.** Цей період характеризується підвищеною увагою до проблеми жіночої освіти. К.Ушинський вважав жінку «необхідним посередником між наукою, мистецтвом і поезією, з одного боку, звичаями, звичками і характером народу, з іншого...», з цієї думки випливає вже сама собою необхідність повної всебічної освіти жінки не для одного родинного вжитку, а для запровадження в життя народу результатів науки, мистецтва і поезії» [1; 177-180]. Звісно, офіційній школі Росії середини ХІХ ст. були притаманні такі риси, як політизація освіти, утвердження утилітарного ставлення до неї; низький рівень методичного забезпечення освіти, антигуманний жорсткий режим, широке застосування тілесних покарань у школах; тенденція до більш жорсткого гоніння на національну культуру, мову та освіту; політизація та ідеологізація релігійного й цивільного виховання та ін. В офіційній педагогічній думці знайшли значне поширення ідеї гербаріанства. Пирогов доводив необхідність зміни підходів до виховання жінки у суспільстві, адже жінка повинна удосконалювати свою освіту й виховання, щоб відповідати «високості та святості свого призначення бути розсадницею добра й істини в прийдешньому поколінні...», що довірено їй самим Богом, чоловіком та суспільством» [9; 56].

Питання про організацію жіночої освіти вирішено було зрушити з місця, а тому прогресивною стала доповідь міністра народної освіти О.Норова 5 березня 1856 року, у якій він виступив на захист прав навчання особам середнього стану в губернських і повітових містах. Зокрема, він заявив, що «...від цього залежить розвиток в народі справжніх уявлень про обов'язки кожного, а також і усіяке покращення сімейних звичаїв та суспільної свідомості взагалі, на що жінка має могутній і надзвичайний вплив» [2; 112]. Отож, наступним логічним кроком було те, що імператор Олександр ІІ підписав «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти» у травні 1858 року. Згодом, 10 травня 1860 року, вийшло нове «Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти», яке містило перелік навчальних дисциплін, напрямки роботи двох рад при кожному училищі: попечительної і педагогічної. Після видання «Положень» 1858 і 1860 років на Волині не було відкрито жодного жіночого училища. Це пояснюється двома фактора-

ми: по-перше, тут була розвинута пансіонна і домашня освіта; по-друге, сильним був польський вплив. А тому з метою русифікації краю через освіту жінок для Правобережжя (Волині особливо) розроблювався окремо «Проект середніх навчально-виховних закладів». 26 травня 1869 р. вийшла ще одна постанова Міністерства народної освіти – «Про влаштування училищної частини в Київській, Подільській і Волинській губерніях», в основі якої лежало «Положення про жіночі училища 1860 року», але із певними змінами щодо джерел утримання управління навчальними закладами. На Волинь поширювалось саме це «Положення». Документ засвідчував наявність національно-політичних тенденцій в освітній політиці російського царизму. Відкриття жіночих гімназій і прогімназій у регіоні відбувалося, як правило, за ініціативою державних інституцій та на їхні кошти (за штатною системою фінансування). Уряд контролював усі аспекти життя жіночих гімназій, повністю усунувши участь місцевої громадськості навіть у вигляді такого обмеженого органу самоврядування, як опікунські ради. «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти» (1860 р.) складалося з таких частин: загальні відомості, управління училищами, навчальна частина, господарчі справи, права й переваги жіночих училищ та осіб, які в них працюють [12; 1-6]. Далі на основі цього «Положення», у відповідь на численні запити педагогів жіночих закладів, був виданий «Збірник діючих постанов і розпоряджень по жіночим гімназіям та прогімназіям Міністерства народної освіти (1884 р.)», у якому роз'яснено доповнення, циркуляри, введення нових пунктів, заборон, правил, щодо найменших дрібниць регламентували педагогічну взаємодію у закладах.

2. 1870–1890 рр. Для цього періоду характерним є видання низки положень, постанов, розпоряджень, інструкцій для жіночих гімназій та прогімназій Міністерства народної освіти. Оскільки ще з 1864 року в гімназіях відомства імператриці Марії у Російській імперії відкривалися педагогічні класи, то в 1870 р. створюються педагогічні класи і при гімназіях Міністерства народної освіти, затверджується нове «Положення про жіночі гімназії та прогімназії». За цим «Положенням» термін навчання збільшився до семи років, зросли вимоги до вивчення окремих предметів (наприклад, природознавства, арифметики тощо), передбачена грошова допомога уряду жіночим закладам на рік у розмірі: 2000 крб. гімназіям і 1000 крб. прогімназіям [13; 397]. Але основна заслуга реалізації «Положення» – введення педагогічного (додаткового) класу. У 1874 році виходять нове «Положення для жіночих гімназій та прогімназій», програми і правила, «Положення про педагогічні класи», «Інструкції класним наглядачам жіночих гімназій Міністерства народної освіти» тощо. Упродовж 1870-1890 рр. побачили світ численні розпорядження, циркуляри, доповнення, які, однак, не поширювалися на Волинь.

3. 1890-1917 рр. – верхня межа зумовлена встановленням польської влади на більшості території Волині, коли почали утворюватись нові типи шкіл і налагоджувалась система їхньої діяльності, а жіночі гімназії фактично були ліквідовані радянською владою. Оскільки програми 1869-1870 рр., якими користувалися у Волинській губернії, вирізнялися від загальноімперських, затверджених 1874 р., то, безумовно, такий стан не міг задовольнити зростаючих потреб у жіночій освіті краю. Тому ще у 1880 роки почалася реорганізація навчальної справи на Волині. Це сприяло відкриттю в регіоні на початку ХХ ст. понад 20 жіночих гімназій та прогімназій (для порівняння: до початку ХХ ст. на Волині діяли Житомирська Маріїнська жіноча гімназія, Кременецьке жіноче духовне училище, Острозьке жіноче училище графа Д.Блудова). Здійснені нововведення розширили програми викладання предметів, при кожному закладі діяли дві ради: попечительна (опікунська) і педагогічна, дозволялися відкриття та реорганізація вже існуючих жіночих гімназій за положенням 1870 р. (наприклад, приватний жіночий навчальний заклад М.Рекало в Острозі планували перетворити у міністерську жіночу гімназію за положенням 1870 р.). Роботу жіночих гімназій регламентувала низка циркулярів Міністерства народної освіти, наприклад, циркуляр від 17 січня 1900 р. № 1470 про те, що ученицям нехристиянського віросповідання не видаються свідоцтва на звання учителів; циркуляр від 20 серпня 1905 р. – про прийняття на навчання усіх без винятку дівчат різного віросповідання, чії батьки прохо-

дили службу на Далекому Сході (до таких учениць ставилися поблажливо, адже їхні батьки захищали Російську імперію); циркуляр від 27 лютого 1906 р. № 9521 про вибір навчальних підручників і книг на власний розсуд; циркуляр від 12 квітня 1906 р. № 7110 про порядок і початок іспитів у жіночих гімназіях; циркуляр від 17 квітня 1906 р. № 7388 про посилення представників педагогічного персоналу на 1-й Російський з'їзд із педагогічної психології (один представник від кожної жіночої гімназії); циркуляр про заборону педагогічному персоналу брати участь у політичних партіях, громадах, союзах; циркуляр від 7 лютого № 3085 про влаштування в жіночих гімназіях літературно-вокальних вечорів чи спектаклів; розпорядження попечителя Київського навчального округу про час і проведення фізичних вправ для учениць і про заборону займатися уроками гімнастики на перервах тощо [3; арк. 4].

Оскільки на Волині початку ХХ ст. майже у кожному повітовому містечку відкривалися приватні жіночі гімназії (понад 20), то слід проаналізувати документи, що регламентували організацію педагогічної взаємодії у цих закладах. Із метою встановлення єдності в навчально-виховній діяльності жіночих закладів 31 серпня 1874 р. були видані Міністерством народної освіти детальні загальнодержавні програми, плани та правила вступних, перевідних і випускних іспитів [8]. Крім того, відповідно до циркулярного розпорядження попечителя Київського навчального округу від 8 серпня 1907 р. від кожного вчителя вимагалось на початок навчального року подати детальний робочий план із зазначеним у ньому мінімумом знань і вмінь учениць. Робочий план мав відповідати таким вимогам: враховувати здібності та нахили вихованок; базуватися на попередній підготовці дітей; не бути надто складним для вивчення; матеріал повинен бути розміщений доступно.

Згідно зі «Збірником законоположень і розпоряджень про приватні навчальні заклади» А.Лаурсона (1912 р.) дозволялося за умов дотримання єдиних вимог до навчально-виховного процесу, позитивного оцінювання роботи приватної жіночої гімназії керівництвом, підтримки місцевої громади перетворювати приватні жіночі заклади у міністерські жіночі гімназії. При цьому необхідним було створення опікунської ради; засновниці закладів повинні бути головами опікунської ради й членами педагогічної ради; начальниці гімназій мають отримувати платню за призначенням опікунської ради, у питаннях витрат підкорятися теж опікунській раді [6]. У приватних жіночих гімназіях, що діяли за Положенням 1870 року, дозволялося відкриття додаткового педагогічного класу від 14 січня 1906 р. Міністерство народної освіти рекомендувало проведення пробного уроку, випускний іспит лише у присутності депутата від навчального округу. Цією ж постановою дозволено присвоювати ученицям приватних жіночих гімназій, курс навчання яких відповідав курсу навчання в аналогічних міністерських закладах, прав вихованок міністерських жіночих гімназій (пункт 5) [6].

Порівняльний аналіз «Положень» і навчальних програм установ відомства Марії та аналогічних міністерських жіночих гімназій уможливує висновок про те, що існували певні відмінності, а саме: французька і німецька мови не були обов'язковими для вивчення, курси географії та історії були значно тривалішими, ніж у міністерських жіночих гімназіях, тоді як курси математики, чистописання були дещо скороченими у маріїнських гімназіях. Упродовж перших 4-х років навчання дівчата вивчали природознавство, а в старших класах – фізику. Ученицям маріїнських освітніх закладів надавалась можливість у зв'язку з вивченням окремих предметів (танців, французької та німецької мов) за бажанням батьків і самих дівчат розвивати свої нахили та здібності, приділяючи більшу увагу улюбленим предметам. До необов'язкових предметів у міністерських гімназіях, крім перелічених вище, належали співи, малювання, педагогіка, гігієна, а з 1874 р. - латинська і давньогрецька мови. Така полікультурна спрямованість змісту предметів гуманітарного циклу зумовлена метою вищезазначеного закладу.

До регламентації діяльності закладів для «дівичь духовного звання» теж ставилися з певною обережністю, тому ще у процесі створення навчальних закладів відбувся їхній поділ на дві категорії. Першу категорію склали училища, що знаходилися під опікою імпера-

триці Марії, а другу – училища, що знаходилися у віданні Святійшого Синоду під керівництвом єпархіальних священників та місцевого духовенства. Вони вирізнялися метою, організацією внутрішнього розпорядку, навчальними планами і програмами, станом системою, правами посадових осіб і матеріальним забезпеченням. Училища першої категорії ставили за мету дати «дівцям духовного звання» в першу чергу об'єм знань та забезпечити виховання, відповідні їхньому становищу: бути турботливою дружиною і помічницею священника, матір'ю і господинею у родині. Це були закриті навчальні заклади, куди приймалися лише доньки духовенства. Училища другої категорії поділялися на два види у відповідності до їхнього призначення. До першого належали заклади для дівчат-сиріт і вони мали благодійний характер. Інші були наближені до училищ першої категорії, однак відрізнялися своєю організацією: були напівзакритими та навчали дівчат різних прошарків населення. Кожен із вищезазначених видів мав власні навчальні плани, програми й статут.

На Волині у 1864 р. було засноване й успішно діяло у Житомирі під опікою імператриці Марії жіноче училище для «дівчат духовного звання». Подібний заклад діяв в Острозі, пізніше він відійшов до Міністерства народної освіти. Слід зауважити, що Житомирське жіноче училище теж пізніше підпорядковувалося духовному відомству. Отож, на Волині вищевказані навчальні заклади були єдиними, що давали середню освіту донькам волинського духовенства.

Аналіз навчальних планів і програм середніх жіночих закладів духовного відомства уможливає висновок про те, що кількість годин, відведених на вивчення предметів релігійного спрямування переважала над кількістю годин, відведених на вивчення предметів математично-природничого циклу. У цілому ж рівень знань випускниць училищ духовного відомства був значно нижчим у порівнянні з середніми навчально-виховнимикладами Міністерства народної освіти.

Так, у Волинському жіночому училищі для дівчиць духовного звання, що складалося з 3 класів, навчання у яких продовжувалося два роки, на початок 1878 р. навчали Закону Божому, російській і слов'янській мовам, історії російській та загальній, географії російській та загальній, геометрії, арифметиці, фізиці, педагогіці, співам [14]. Іншими ж предметами (рукоділлям, чистописанням) учениці займалися у вільний від основних уроків час. Фізика, що вивчалась у III класі, подавалась у полегшеному варіанті, а саме: вивчалися лише основні поняття про властивості тіл (теплота, звук, електрика, світло тощо). Якщо порівняти навчальні плани 1869/1870 р. та 1904/1905 р., відмітимо суттєві зміни щодо кількості предметів та годин, відведених на їх вивчення. У порівнянні з 1869/1890 та 1878/1879 навчальними роками кількість предметів у Волинському Віталіївському жіночому училищі станом на 1904/1905 навчальний рік значно зростає.

Отже, аналіз планів, програм, статутів жіночих середніх навчально-виховних закладів Волині різного підпорядкування як підґрунтя, на якому будувалася педагогічна взаємодія, уможливив висновок про те, що програми жіночих духовних училищ вирізнялися від програм закладів Міністерства народної освіти, а, отже, й організацією у них педагогічної взаємодії. Певні предмети (геометрія, фізика, природознавство, музика, танці, іноземні мови) не вважалися необхідними для обов'язкового вивчення донькам священників. Більше того, навчальні плани та програми середніх жіночих навчальних закладів духовного відомства мали яскраве релігійне забарвлення, що відповідало їхній основній меті. Перспективами для подальших наукових розвідок порівняльний аналіз законодавчого регулювання діяльності чоловічих і жіночих освітніх закладів Волині; соціальне виховання у жіночих закладах регіону; соціальне становлення учениць жіночих середніх навчально-виховних закладів Волині.

Джерельні приписи

1. Артемова Л.В. Історія педагогіки України: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / Любов Вікторівна Артемова. – К.: Либідь, 2006. – 424 с.
2. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Николай Ерошкин. – М.: Высшая школа, 1968. – 160 с.

3. Заседания Попечительского совета – Ф.69, опис 1, справа 5. – Арк.1-5.
4. Заявление 21 депутата по вопросу о епархиальном женском училище // Волинские епархиальные ведомости. – 1880. – № 28-29. – С.725-726.
5. Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы: гимназии и реальные училища с конца XIX века до февральской революции 1917 года / Николай Константинов. – М.: Учпедгиз, 1947. – 248 с.
6. Лаурсон А.М. Частные учебные заведения ведомства Министерства народного просвещения. Собрание действующих законоположений и распоряжений о частных учебных заведениях и о домашнем обучении. – СПб., 1912. – 338 с.
7. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1828–1856) / Е.Лихачева. – СПб., 1895. – 342 с.
8. Маврицкий В.А. Сборник правил и подробных программ для поступления во все учебные заведения мужские и женские на 1899-1900. Изд.13 / В.А.Маврицкий. – М., 1899. – 406 с.
9. Пирогов Н.И. Вопросы жизни / Н.И.Пирогов // Избр. пед. сочинения. – М.: АПН РСФСР, 1952. – С.51-192.
10. Протоколи педагогічної ради жіночої гімназії Н.В.Овсянникової за 1907-1908 рр. – Ф.256, оп.1, спр.143. – Арк.1-53.
11. Протоколи педагогічної ради жіночої гімназії Н.В.Овсянникової за 1909–1913 рр. – Ф.256, оп.1, спр.144. – Арк.1-20.
12. Родевич М. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения / М.Родевич. – СПб., 1884.
13. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т.4. – СПб., 1871. – 1752 с.
14. Статут та програма епархіальних жіночих училищ // Волинські епархіальні відомості. – 1869. – Ч.І (офіц.). – С.816-822.

Резюме

Аналізується законодавче регулювання діяльності жіночих середніх навчально-виховних закладів Волині др.пол.XIX-початку XX ст. і його вплив на організацію педагогічного процесу.

Ключові слова: жіноча освіта, жіночі гімназії та прогімназії, жіночі духовні училища.

Summary

In the article is analyzing legislative regulation of female activity in the middle of educational establishments of Volyn in the second part of XIX-beginning XX century and its impact on the organization in them educational process.

Key words: female education, female gymnasia and progymnasia, female spiritual schools.

УДК 257 (477.8)

Швець І.

протоіерей, канд. богословських наук,
ректор Волинської духовної семінарії (м. Луцьк)

Пастирські та регентсько-дияківські курси на Волині та Україні в період Другої світової війни

Тема духовної освіти в Україні періоду Другої світової війни істориками мало вивчена. Немає жодного наукового дослідження, в якому б було висвітлено діяльність всіх церковних навчальних закладів того періоду і в цій розвідці вперше зроблена така спроба. Автор сподівається, що після знайдення архівних документів з даної теми, можна провести ґрунтовне вивчення цієї проблематики. Тож у даному матеріалі лише окреслюються напрями майбутнього дослідження.

Прихід на Волинь радянських військ і встановлення тоталітарного режиму нанесло великої шкоди Православній Церкві. Усе церковне й монастирське майно було конфісковане. Багато священників втекло за Буг, залишивши парафії, частину вивезли, а решта була обкладена важкими для сплати податками. Не витримавши такого тиску, чимало священників змушені були покинути своє місце служіння та стати учителями, робітниками або сидіти без заняття. Були поодинокі випадки відречення від сану, але більша частина духовенства несла свій хрест, виконуючи душпастирські обов'язки. Щоб мати змогу існувати, їм приходилось продавати все, навіть постіль та одяг [1; 673].

Зрозуміло, що після такого дворічного жаху єпископат та духовенство Православної Церкви з надією зустріли нових окупантів. Крайня антицерковна, безбожна сутність попереднього режиму підштовхувала їх до думки, що в Україну прийшли хоч і чужинці, але

все ж таки носії християнських цінностей. Враховуючи підтримку, на перших порах окупаційних органів влади в Україні з боку очільників Автокефальної і Автономної Православних Церков та інших конфесій, Рейхскомісар звільнив від вербування до Німеччини священників та їх дружин з автокефальної, автономної Православних Церков, баптистських та євангелістських проповідників [2].

У населення, що перетерпіло більшовицький терор, з'явилися надії на політичну, культурну і релігійну свободу. Однак вони розвіялись, коли слідом за армією прийшла цивільна німецька влада і було створено Рейхскомісаріат Україна – перехідну стадію до перетворення українських земель на німецьку колонію [3; 669].

Улітку 1942 року німецька влада повсюди стала втручатись до Церковного уставу Православної церкви щодо відправи богослужінь. Боячись, що селяни не зберуть так потрібного їм українського хліба, видано було розпорядження не відправляти богослужінь в свята, що припадають серед тижня. В багатьох місцевостях гебітскомісари наказували селянам працювати і у вихідні дні [4; 236].

Певний оптимізм серед православних виник стосовно відкриття Духовних семінарій тому, що потреба в них була великою. Але в німців теж був свій прагматичний підхід до релігійного питання в Україні. Найперше окупаційна влада не хотіла мати об'єднану Церкву. Навпаки, вона прагнула роздрібнити релігійні сили, обмежувала діяльність церков протиканонічними постановами [5; 74]. Цей прагматизм стосувався і Духовних семінарій, як зрештою, і вищих та середніх шкіл України. Нацистам потрібні були робітники для перемоги у війні і тому молодь агітували або просто виловлювали і масово вивозили до Німеччини [6; 236].

В умовах відносної свободи, що була на початках, православні українці як Сходу, так і Заходу почали організовувати церковно-релігійне життя. Для вирішення питання крайньої потреби в священниках та псаломщиках, після неодноразових прохань, окупаційною владою було дозволено відкриття короткотермінових пастирських і регентсько-дяківських курсів. Такі шестимісячні курси були організовані в Полтаві, з яких випущено і висвячено у священники 34 слухачі. В Києві пастирські курси тривали 3,5 місяці. При Катеринославському Єпархіальному управлінні такі курси були організовані в місці Кам'янському, серед випускників яких висвячено понад 30 священників. У Миколаївській єпархії, після наполегливих прохань про дозвіл, відбулись одномісячні пастирські курси, але курсантами могли бути люди не молодші 50 років [7; 236].

На Волині в період німецької окупації пастирські курси діяли в Луцьку та Почаєві, а дяківсько-регентські – в Крем'янці. У Луцьку курси почали діяти після видання 1 червня 1942 року «Розпорядження Рейхскомісара України про правні відносини релігійних організацій» в Україні, згідно з якими проголошувалась свобода релігії та релігійних союзів і інституцій [8; 237].

Набір слухачів там розпочався з червня 1942 року. Бажаючих мати духовну освіту було чимало. Класні кімнати, учнівський гуртожиток та трапезна знаходились у будівлі навколо кафедрального собору св. Тройці м. Луцька. Матеріальне забезпечення слухачів лежало на родинах, викладачі ж отримували незначну платню з каси Адміністрації.

Навчання відбувалось за скороченою, прискореною програмою, що тривала липень-грудень 1942 р. Викладачами були митр. Полікарп, прот. Іван Власовський, о. Микола Малюжинський, о. Степан Грушко та колишній посол до польського сейму Євген Богуславський й інші. Це забезпечувало належний рівень навчання. Більша частина слухачів пастирських курсів у м. Луцьку прийняли священничу хіротонію з рук митр. Полікарпа. Після війни частина з них опинилась в еміграції, напр. о. Борис Сташин – в Австралії, о. Юрій Туржанський – в Канаді, інші служили Богові на рідній землі після переосвячення в Руській Православній Церкві [9; 86-87].

Митрополит Полікарп намагався продовжити діяльність пастирських курсів у Луцьку, але нацистська окупаційна влада не дозволила здійснити набір у 1943 році. Воно й не дивно, тому що вже влітку того року окупанти палили храми разом із священни-

ками і вірними, заарештували викладачів пастирських курсів: прот. І.Власовського і о. Миколая Малюжинського замордували в Рівненській тюрмі [10; 162].

Треба зазначити, що про курси у Крем'янці та Почаєві практично немає жодних архівних документів. Із спогадів сучасників лише відомо, що завданням пастирських курсів у Крем'янці було підготувати дяків-регентів. Зрозуміло, що при потребі випускників цих курсів можна було б хіротонізувати в дякони чи пресвітери.

Утім, є відомості, що до Крем'янця приїжджали навчатись бажаючі юнаки з Галичини, серед них, наприклад, Чобич Іван - виходець із Синевидське вижнього, Сколівського району, що на Львівщині.

Пастирські курси при Почаївській лаврі закінчував блаженної пам'яті прот. Федір Швець, батько автора розвідки. На жаль, за його життя не було зроблено відповідних записів, тому про ці курси відомості збирались із різної літератури, а також використалось те, що залишилось у пам'яті з розповідей о. Федора.

Навчання розпочалось на початку і закінчилося в другій половині 1942 року. Окреслити точний термін навчання неможливо через відсутність архівних документів. Очоловав курси архімандрит Панкратій (Кашперук), за іншими даними – єпископ Веніамін (Новіцький). Крім богословських предметів там викладалися Історія України і українська мова. Закінчивши курси, випускники мали право ставати священиками [11; 50].

Збереглася фотографія викладачів та слухачів Пастирських курсів у Почаєві. З світлини видно, що там навчалось понад 50 курсантів. «Час був настільки важким, що і говорити важко, - згадує слухач пастирських курсів прот. Матфей Стаднюк, – жили в холоді і голоді. Ми, студенти, збиралися в залишених домітках, де інколи і вікон не було. Старалися зігрітися, збирали навкруги все, що могло б бути паливом. Але вчилися з захопленням, були дисциплінованими» [12; 146].

Блаженної пам'яті прот. Федір Швець згадував, що це був час розстрілів євреїв нацистами. В Почаєві за колючою проволокою опинилась, серед інших, одна єврейська родина, старшим в якій був Арель (прізвище невідоме), яка довгі роки жила по сусідству з родиною Швеців у с. Залісці, тоді Кременецького повіту. Маючи можливість раз на тиждень бути відпущеним з іншими студентами додому за харчами, він частину принесеного віддавав ув'язненим. Але це продовжувалось недовго, бо всі вони незабаром були знищені.

Постійно діяла комендантська година. Були випадки, що німці стріляли по студентах, яким дивом вдавалося заховатися за стінами монастиря. Незважаючи на важкі побутові умови, вимоги до слухачів курсів залишалися високими. Серед викладачів був і німець за національністю, який навчав німецької мови. Слухачами пастирських курсів здебільшого ставали діти селян із навколишніх сіл. Тільки з названого вище с. Залісці, що знаходиться на відстані 10-12 км від Почаєва, навчалось 11 студентів: Вознюк Авксентій, Кебало Андрій, Швець Василь Іванович, Швець Федір Іванович, Волинець Євстратій, Тоголюк Карп Мартинович, Веселовський Мефодій Олександрович, Стаднюк Матфей Савович, Олійник Василь Сергійович, Киричук Євлогій Олексійович, шлях яких, як завжди, стелився навпростець пішки до Лаври [13; 156-171].

Відомо, що в Почаєві теж навчалися Бабич Володимир (в майбутньому митр., прот. кандидат богослів'я, який служив у Петропавлівській церкві м. Львова) та Трофимлюк Всеволод Максимович (у майбутньому - настоятель св. Іллінського храму м. Дубна; дідусь прот. Олександра Трофимлюка, заступника голови Інформаційно-видавничого управління УПЦ КП та викладача Київської Православної Богословської Академії).

Із поверненням радянських військ доля випускників пастирських курсів Почаєва була подібною до долі випускників курсів у м. Луцьку. Окремі емігрували за кордон, а більшість продовжували своє служіння в РПЦ. Багато з них у майбутньому закінчили семінарії та Академії, стали кандидатами богословських наук. Вище згаданий прот. Матфей Стаднюк чимало років був секретарем декількох московських патріархів [14; 170].

Важливо наголосити, що пастирські курси при Почаївській лаврі діяли в часі переговорного процесу між Автономною Церквою і Українською Автокефальною Православною

Викладачі і студенти пастирських курсів при Почаївській Свято-Успенській Лаврі. 1942 р.

Церквою. Об'єднання між цими двома гілками Святого Українського православ'я скінчився підписанням документу про поєднання 8 грудня 1942 р. Не можна погодитися з думкою окремих науковців, які односторонньо висвітлюють причини вступу до цієї Духовної школи Волині насправді патріотично налаштованої молоді.

Отже, роблячи підсумок усьому сказаному, слід констатувати, що в період Другої світової війни єдиними духовними навчальними закладами в Україні і Волині зокрема були пастирські курси, що здійснили надзвичайно важливу місію в справі поповнення рядів духовенства, якого так бракувало після більшовицького терору. Незважаючи на вкрай важкий і складний час окупації, Православна Церква спромоглася налагодити навчання майбутніх священників, дияконів-псаломщиків. Відрадно, що навіть у такий час, Господь дозволив побожним і цілеспрямованим вірним здійснити своє покликання, стати душпастирями, завдяки навчанню хоча і короткочасному, але наповненому працею і жертівністю як студентів, так і викладачів пастирських і регентсько-дяківських курсів.

Джерельні приписи

1. Мартирологія Українських Церков. Том I. – К., 1998.
2. Державний архів Рівненської області. Ф.Р.-281. – Спр.4, арк.132 (далі ДАРО).
3. Мартирологія Українських Церков. Том I. – К., 1998.
4. Власовський І. Нарис Історії Української Православної Церкви / І.Власовський. Том IV. – ч.2.
5. Історія Християнської Церкви в Україні. – К.: Наукова думка, 1992.
6. Власовський І. Нарис Історії Української Православної Церкви / І.Власовський. Том IV. – ч.2.
7. Там само.
8. Там само.
9. Рожко В. Волинська Духовна Семінарія. - Луцьк, 2004.
10. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині Х-XX ст. – Луцьк, 2002.
11. Борщевич В. Автономна Церква на Волині / В.Борщевич. – Луцьк, 1998.
12. Свято-Покровський храм с. Залісці. – Тернопіль, 2008.
13. Там само.
14. Там само.

Резюме

Розглядається особливість становлення духовної православної освіти на Волині теренах періоду Другої Світової війни.

Ключові слова: духовна освіта, Волинь, пастирські та регентсько – дяківські курси.

Summary

The feature of становлення of spiritual orthodox education is examined on Volini walks of life of period of Second World war.

Key words: spiritual education, Volin', is a pastor and bandleader – church courses.

УДК 821.162.1(092)

Гупало С.Л.

літератор (м. Ківерці, Волинської обл.)

Призбуті сторінки вітчизняної історії літератури:

Ксаверій Прушинський

Ксаверій Прушинський – польський публіцист і прозаїк, представник так званої літератури факту, рідний брат відомого польського історика Мечислава Прушинського. Народився він 4 грудня 1907 року на історичній Волині – у с. Волиця Керекешина біля міста

Ксаверій Прушинський

Старокостянтинів (нині – Хмельницька обл.), де рід Прушинських мав маєтки із XVI ст. К.Прушинський про це згадував: «З'явився я на перетині світів і часів, верств і народів».

Антон Слонімський охарактеризував великого волинянина так: «Зірка польської прози, радше – комета, котра заяскравіла, але лет якої важко передбачити. Не знаємо, яку вона мала орбіту, коли впала з незгасним жаром молодості...». Одна із характерних рис Ксаверія Прушинського – він бажав бути скрізь і бачити все [1].

Дійсно, ще й тепер щодо життя і творчості К.Прушинського міркування неоднозначні. Безсумнівим є те, що це була людина великого серця, не байдужа до подій, якими сповнене навколишнє життя, від котрого можна було відсторонитися хоча б заглибленням в науку. Адже після закінчення правничого факультету Ягеллонського університету у 1929 році він став асистентом проф. Станіслава Естрейхера [3]. Однак Ксаверій невдовзі пішов у реальне життя, бо не мав пошанівку до паркетних літературних та журналістських генералів. Тому на початку свого творчого шляху займався репортерством, воював, а вже потім був дипломатом і міністром, а увесь вільний час віддавав літературній праці.

К.Прушинський почав друкуватися ще в студентські роки. А в редакції краківського «Часу» починав працювати коректором, потім оглядачем зарубіжної преси, а з 1930 року – репортером. Його перший цикл репортажів був із Угорщини.

У 1932 році К.Прушинський випустив першу книгу «Сараєво-1914». У 30-ті роки друкувався у виданні «Бунт молодих», редагованому Єжи Гедройцем. У той час він – активіст молодих консерваторів-пілсудчиків. Згодом познайомився з лідером впливової консервативної партії «Левіафан», олицьким князем Янушем Радзивіллом, із котрим мав дружні стосунки протягом усього життя. Політичні погляди молодого літератора і консерватиста віддаленими були від поглядів англійських консерватистів, а швидше наближеними до французьких соціалістів Це стосувалось і Януша Радзивілла. Недаремно олицький ординатор піддався у 1935-1936 роках нищівній критиці (його називали агентом Москви). У волинській пресі обговорювалася знаменита «колюмбрина» (гармата для облоги) Януша Радивілла [3]. З сарказмом зазначалося, що в Москві симпатії до князя «були так сильні, що воїни Червоної Армії, комсомольці, штурмові бригади, піонери і стахановці чекали, коли за наказом Сталіна стати на захист інтересів ордината на Волині» [4]. Чи не тут криється загадка, як сталося так, що К.Прушинський, відправлений репортером у табір франкістів, перейшов у лави червоних бригад і писав про героїв-інтернаціоналістів?

Наприкінці 30-х років, перед Другою світовою війною, він, маючи редакційне завдання, побував у багатьох містах і селах Великої Волині. Наразі український читач може ознайомитися із його листом до дружини із Кисиліна [5], а також прочитати перекладене українською оповідання про Олику та її колишніх мешканців – «Парашутний вітраж» [6].

Однак не можна твердити, що Ксаверій Прушинський зачарувався Москвою та її соціалістичним раєм. Він як репортер бував на судовому процесі над Степаном Бандерою та його колегами після вбивства міністра внутрішніх справ Перацького. Як він писав про це? Наприклад, «... Бачимо двох дівчат і кількох хлопців, молодих, а навіть молоденьких, що дивляться нам у вічі сміливо й ясно». І ще: «...17 років товкмачили нам, що поширювання, навіть за допомогою насильства, на окраїнах польської мови рівнозначне поширюванню польськості, прищеплювання любові до Польщі... Вчили нас, що ціла та «Україна» є штучним творивом, яке зникне з останніми слідами австрійської держави, твором якої вона була... Винних із польського боку треба буде віднайти в натовпі, в масі, треба буде поставити перед судом цілу масу, яка так думала. Треба буде притягнути до відповідальності і байдужих, і тих, хто не добачав проблеми, і всіх інших брехунів. Треба буде притягнути до відповідальності не тільки тих, що наслідували Ярему Вишневецького і регіментаря Стемпковського, а й тих, хто захоплювався їхніми традиціями» [7]. Чи не актуальні й сьогодні ці міркування?

Його надихало сповнене правди і бажання служити істині видання «Просто з мосту», під враженням якого молодий літератор тоді перебував: «Ми, польські народовці, маємо обов'язок найголосніше сказати про те, що існує український народ, що він живе і бореться за своє право на життя. Саме ми мусимо розуміти й цінити героїчне зусилля українського народу, який протягом сотень років не має своєї державності, що його русифікують, колонізують, роздирають, а він завжди триває. Хай українських націоналістів буде тільки жменька, проте напруження жертвності, посвяти й героїзму тієї жменьки таке наявно велике, що його вистачає не лише на те, щоб воскресити, а навіть створити націю» [8]

Гаряча дружба була з університетським другом Мойшею Помаранцом. Ксаверій Прушинський захоплювався певний час сіонізмом і в 1933 році в якості журналіста відвідав Палестину. Це були часи, коли тільки Польща насмілилася дати притулок для 600 000 євреїв із Радянського Союзу, коли навіть США зачинили двері перед цим народом. Ксаверій потягом вирушив до Румунії, а потім, через Чорне море, на пароплаві у каюті третього класу, через Стамбул, подався до Палестини...

Він, єдиний не єврей, під час рейсу мав добру нагоду спілкуватися з молодими піонерами. Ксаверій Прушинський відвідав Тель-Авів, Єрусалим, побував на Мертвому морі, в багатьох кібуцах. Через багато років у єврейському питанню письменникові вдалося дещо досягти. У 1947 році він очолював спеціальну підкомісію, котра підготувала обґрунтування для утворення держави Ізраїль [9]. Питання розглядалося на Генеральній Асамблеї ООН, котра й ухвалила відповідну резолюцію про незалежну державу Ізраїль. До війни К.Прушинський деякий час працював у Генеральному польському консульстві в Києві, а тому добре знав про голод в Україні у 1933 році. Крім червоної Іспанії, він на власні очі бачив концтабори на території СРСР, Катинь, знав про «маневри» Сталіна під час варшавського повстання.

Після окупації Польщі німецькими та радянськими військами, К.Прушинський перебував на Заході у військових польських формуваннях. У 1940 році воював у Нарвіку, що в Норвегії. Після цього був прес-аташе польського посольства в СРСР, а потім став польським дипломатом. Разом із генералом Сікорським брав участь у переговорах із Сталіним, працював у Москві та Куйбишеві. Чимало зробив для створення військових частин Польської Армії на території Радянського Союзу. У складі I Польської танкової армії воював у французькій Нормандії. Саме на французькій землі він ледь уцілів – у підбитому танку отримав вісімнадцять ран [10].

У повоєнний час працює польським послом у Голландії. У цей час він вже мало вірив в обіцянки радянського уряду, разом із близькими друзями майбутнє бачив у відродженні

незалежної польської державності. Недаремно саме в День Польської Конституції (3 травня 1948 року) Януш Радзивілл із Кракова у листі до К.Прушинського (котрого називає графом!) зазначить: «Сподіваюсь, що колись ми побачимось і зможемо спокійно поговорити про ті давні та актуальні справи. Нині повертаюся знову до Варшави, можливо, там наші дороги зйдуться. Не можу стриматися, аби не висловити графові мого щирого подиву щодо вашого таланту, котрий з такою безпосередністю говорить до читача. Це велика сила у великій службі справи, котрій автор хоче себе присвятити, а також великий обов'язок стосовно здійснення, особливо нині, коли стільки молодих людей шукають нові дороги, що мають привести до спокою та щастя. Прошу прийняти мою високу повагу до вас. Щиро відданий, Януш Радзивілл» [11].

Однак давнім друзям не вдалося побачитися. За три роки потому – 13 червня 1950 року К.Прушинський загинув в автокатастрофі неподалік Дюссельдорфа [12]. Офіційна причина аварії – перевищення швидкості і обгін у недозволеному місці. Авто, котрим керував Ксаверій, врізалося у вантажівку. Після смерті К.Прушинського з'явилося чимало версій щодо його загибелі. Одна із них – навмисне убивство. Професор із Лодзі Антон Сваричевський, котрий разом із Ксаверієм їхав в одному авто, був переконаний, що дипломат загинув саме через нього. Професор обґрунтовував, що саме на нього, Сваричевського, було вчинено замах через давні проблеми з комуністичними лідерами. Однак трапилося так, що Антон Сваричевський залишився живий.

Відомий польський журналіст і біограф Єжи Ярузельський стосовно трагічної долі молодого політика і письменника зазначав: «Нехай сам Ксаверій представить свої думки, сподівання та рацію». Хоча, наприклад, Чеслав Мілош був переконаний: все так трапилося, бо Прушинський «перейшов на бік Варшави» з поглядів геополітичних. Але чинників могло бути більше, тим паче – особистих. До речі, саме тоді Ксаверій поспішав на зустріч із другою своєю дружиною, молодою польською поетесою Юлією Хартвіг. Від першого шлюбу у нього було троє дітей. Серед них – син Олександр, громадянин Польщі та Канади, котрий нині мешкає у Мінську і балотувався на пост Президента Білорусі. Як розповідав Чеслав Мілош, перед тією сумною поїздкою Ксаверій Прушинський купив пояс із знаменитої радзивілівської Слуцької персярні і повторював: «Один бік – на шлюб, інший – на жалобу» [13]. Слова виявилися пророчими.

Поховано Ксаверія Прушинського у Кракові.

Нині життя і творчість, політична та громадська діяльність К.Прушинського належно поціновані нащадками. Чимало поляків у захопленні від нього. Вони нарешті зрозуміли, для чого Ксаверій Прушинський, будучи консерватистом і долаючи опір своїх партійних колег, ішов своїм шляхом – в ім'я високих засад. Як і тоді, коли з Адольфом Бохенським заради справедливості хотів бути інтернованим у Березу Картузьку аби висловити протест проти так званого уряду «полковників» [14].

Джерельні приписи

1. Leopold Unger. Moj prawdziwy polski pasport // Gazeta wyborcza. 06.09. 2009.
2. <http://portalwiedzy.onet.pl>
3. «Wolyn». – №10, 1936 рік.
4. «Wolyn». – №1, 1936 рік.
5. http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1244&Itemid=25
6. http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1225&Itemid=25
7. <http://www.stepanbandera.org>.
8. Там само.
9. Eseja historyczno-biograficzne. Margrabia Wielopolski. <http://portalwiedzy.onet.pl>.
10. <http://www.polskieradio.pl/dwojka/literatura/>
11. Jerzy Jaruzelski. Ksiaze z Olyki.// Archawum Rzeczpospolitej.
12. Jerzy Jaruzelski. Ksawery Pruszyński: Smierc i testament // Rzeczpospolita. 22.06.1996.
13. Jerzy Jaruzelski. Ksiaze Janusz (1880-1067). – Warszawa, 2000.
14. Jaroslaw Kurski. Swiateczna krzepi // Gazeta wyborcza. 08.12.2007 r.

Резюме

Розглядається громадська та творча діяльність представника Волині теренів - Ксаверія Прушинського (1907-1950 рр.).

Ключові слова: літературна творчість, К.Прушинський, Волинь.

Summary

Public and creative activity of representative of Volini of walks of life is examined - Ksaveriya Prushinskogo (1907-1950).

Key words: literary creation, K.Prushinskiy, Volin'.

УДК 821.1612 (092)

Рожко В.Є.

історик-архівіст (м. Луцьк)

«Білі плями» в життєписі Бориса Тена

Любіть ворогів своїх, благословляйте тих,
хто вас проклинає, творить добро тим,
хто ненавидить вас, і моліться за тих,
хто вас переслідує.

Матвія 5. 44

Ім'я видатного перекладача, письменника Бориса Тена добре відоме громадськості України, історичної Волині. Автор здобув собі почесне місце в історії української культури своєю творчою працею. З-під його пера постали переклади світової класики, починаючи від «Одіссеї» Гомера, «Прометей» Есхіла, Віктора Гюго, Фрідріха Шіллера, Вільяма Шекспіра, Юліуша Словацького і т.д. [1].

Літературний псевдонім письменника походить від стародавньої грецької назви річки Дніпро - Бористен, а його справжнє ім'я Микола Васильович Хомічевський і в церковній ієрархії першого відродження УАПЦ 1917-1937 рр. митрополита Василя Липківського був він протоієрем, настоятелем собору Св. Софії в Києві, другим заступником голови президії Всеукраїнської православної церковної ради, співробітником органу цієї церкви «Церква і життя», автором багатьох композицій церковного співу тощо [2; 984]. Саме ці сторінки життєпису Бориса Тена - його церковна діяльність, заслання і рабська праця в концтаборі далекосхідного ГУЛАГУ залишалися «білими плямами» в комуністичній і посткомуністичній історіографії [3].

– «Тен Борис народився 9 грудня 1897 р. у с. Дермань на Волині, – знаходимо в радянському довіднику. Закінчив Волинський інститут народної освіти в Житомирі 1922 р. та Московський музично-педагогічний інститут. Вчителював, працював на музичній, театральній та музично-педагогічній роботі, викладав латинську мову в Житомирському інституті іноземних мов та педінституті. Учасник Великої Вітчизняної війни. Нагороджений медалями. Перекладач, поет»... [4].

Його церковна діяльність, служіння Богові і Україні в рідній церкві, роки рабської праці в московському комуністичному ГУЛАГІ залишалися «непоміченими» сторінками життєпису видатного церковного, громадського діяча, політв'язня.

Народився о. Микола Хомічевський в родині священника о. Василя, його мати – вчителька парафіяльної школи в с. Дермані, яке відомий письменник, земляк Улас Самчук назвав «цариця сіл Волині» [5; 187].

Навчався в парафіяльній школі, Клеванському Духовному училищі, закінчив Волинську Духовну семінарію в Житомирі. Саме дома, в родині батька-священника, розпочалася його духовна освіта і покликання до священничого сану, яку він продовжив у Духовних школах історичної Волині – Клевані, Житомирі.

Із початком української революції 1917-1921 рр. Микола Хомічевський у вирі революційних подій бере участь в національно-визвольній боротьбі, працює вчителем в українських школах Житомира і з самого початку першого відродження Української Православної церкви був його активним учасником на Східній Волині. Саме завдяки його

освітній і культурно-релігійній праці на Житомирщині постав ряд парафій УАПЦ.

Микола Хомічевський був рукоположений в сан священника 1921 р. митрополитом Василем Липківським, разом із владикою стояв біля витоків першого відродження УАПЦ, учасник I Всеукраїнського православного собору 1921 року [6; 38].

Із висвятою єпископату УАПЦ першого відродження, рукоположенням у священство великої кількості національно-свідомої молоді, старшого віку розпочалося повноцінне життя Української православної церкви. На східній Волині, окупованій тоді московськими більшовиками, розбудовою церковного життя керував нововисвячений єпископ, пізніше архієпископ Степан Орлик із славного козацького роду гетьмана Пилипа Орлика [7; 7-9].

І хоч о. Микола Хомічевський з 1923 року - настоятель собору Св. Софії в Києві, він радо допомагає архієпископу Степану Орлику у розбудові українського православного церковного життя на східній Волині. Його широке коло знайомих серед національно-свідомої інтелігенції Житомира, Житомирщини дало можливість заснувати чисельні українські парафії в тому регіоні історичної Волині [8; 97].

Отець Микола Хомічевський мав із дитячих років великі музичні здібності, чудовий голос, був добрим проповідником, мав глибокі теологічні знання, тому митрополит В.Липківський і призначив його настоятелем собору Св. Софії, найстародавнішого і найшанованішого вірними храму УАПЦ. Одночасно був він членом найвищих органів УАПЦ: ВПЦР, другим заступником її в 1924-1926 рр., головою президії, учасником Великих покрівських зборів 1926 р., Великих Микільських зборів 1927 р., секретарем, кандидатом у члени ревкомісії. На Малих зборах ВПЦР, 6-8 березня 1928 р., заслухано його доповідь про чин давньої відправи в неділю «Страшного суду»; він також обраний 1925 року членом Всеукраїнської церковної ради [9; 126].

15 січня 1927 року народний Комісаріат освіти УРСР дав дозвіл на видавання місячного журналу УАПЦ «Церква й життя». Головою редакційної колегії обрано митрополита В.Липківського, а до складу редакційної колегії ієрарха-єпископа: М.Грушевський, Я.Чураївський, О.Левицький, серед співробітників редколегії – архієпископ Нестор Шараївський, В.Чехівський, прот. Микола Хомічевський [10; 1026]. Було надруковано сім чисел цього журналу в 1927 р. - 5, 1928 р. - 2 числа.

Із самого початку першого відродження УАПЦ московська більшовицька агентура проникла в усі клітини церковного життя. Агент ДПУ Михайло Мороз тривалий час очолював найвищий церковний орган, був головою ВПЦР, розкладав разом з іншими засланцями більшовизму церкву зсередини.

Після відходу М.Мороза з УАПЦ, як явного її ворога і агента ДПУ, засновує він Діяльну церкву Христову і видає її за спадкоємницю УАПЦ. 14 листопада 1924 року ВПЦР вислала свою відозву до єпископів, священників, вірних, в якій засуджувала розбрат в церкві, що його несла діяльність інспірованої московською окупаційною владою Діяльна церква Христова М.Мороза. Цю відозву підписали митрополит В.Липківський, низка священників, серед них і о. Микола Хомічевський, діяльні церковні активісти [11; 1019]. Слід наголосити, що московська окупаційна влада відмовлялася реєструвати статут ВПЦР, а це гальмувало діяльність УАПЦ, тримала в постійній непевності її членів, всю ієрархію.

Не зумівши розкласти і ліквідувати УАПЦ першого відродження зсередини, московсько-більшовицька окупаційна влада розв'язала терор проти церкви, її єпископату, священників, дияконів, вірних. Весь єпископат, тисячі священників, десятки тисяч вірних УАПЦ першого відродження стали жертвами московських червоних катів, були знищені в тюрмах, концтаборах, опинилися на засланні. Серед засуджених був і о. Микола Хомічевський. Митрополит В.Липківський писав: «З одного лише Києва, – в 1929-1930 рр. - пішли на заслання найкращі священники - Красницький, Карпов, Ходзицький, Хомічевський, Пивоварчук, що про Спільку визволення України й не знали нічого, і чимало інших, багато й розстріляно» [12; 153]. За цей час лише в Києві репресовано більше 1 тисячі осіб української інтелігенції, ієрархів, священників, вірних, приписуючи їм співпрацю з міфічною, вигаданою в ДПУ, Спількою визволення України. В Україні ж репресовано 5 єпископів, 700 священників,

з яких 48 розстріляно [13; 153]. Отця Миколая Хомічевського заарештовано 1929 року, а 4 лютого 1930-го засуджено Колегією ДПУ УРСР за статтею 54 - II КК до ув'язнення у виправно-трудова табори на 10 років [14]. Його заслано на Далекий схід, до Владивостоку і своє ув'язнення відбував він у недалекому від міста концтаборі.

Врятувати своє життя на конвеєрах ДПУ о. Миколаю вдалося завдяки своїм знанням співу, музики, іноземних мов. У концтаборі він завідував серед в'язнів культурно-суспільним сектором (якщо взагалі ці слова підходять до московсько-більшовицьких концтаборів), ба більше йому було дозволено створити хор із в'язнів, а опинившись на поселенні в 1933 році, він посилається у відрядження із Владивостока на південні промисли: Аскольд, Лисий, Тозгоу, Сембовай [15].

На поселення опинилася і дружина о. Миколая Хомічевського, Нора Леонтіївна Ковальчук і 11 квітня 1933 року у Владивостоці народився їх син Василь [16]. Аполінарія (Нора) Ковальчук працювала в театрі і виконувала в операх низку ролей, зокрема роль Оксани в опері Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм».

Управління таборів трудпоселень і місць ув'язнень у Владивостоці 1 вересня 1936 року видало йому довідку про передчасне звільнення по заліку робочих днів і проїзд до м. Лубни тодішньої Чернігівської області [17].

По звільненні із концтабору та заслання о. Микола Хомічевський переїздить до міста Калініна (Росія), в Україні був він небажаний. У 1937-1941 рр. працював методистом у Калінінському обласному будинку народної творчості, одночасно заочно навчався в Московському музично-педагогічному інституті, а з початком війни мобілізований до Червоної армії. Далі був полон, звільнення з полону, праця в самодіяльному театрі Новгород-Сіверська, арешт гестапівцями, нацистський концтабір і звільнення в 1945 році [18]. Через рік він повертається до Житомира і до своєї смерті (13 березня 1983 року) проживав у місті своєї студентської юності. Житомирські повоєнні сторінки життя заповнені в Бориса Тена творчою працею: завідує літературною частиною обласного театру, заснував хор «Льонок», очолював обласне літературне об'єднання, а з 1957 року член спілки письменників України, автор оригінальних творів, перекладів тощо. Однак все це було досягнуто Миколаєм Хомічевським шляхом самозречення. Він відійшов зовні від церкви, священства і став звичайнісіньким радянським мирянином, утім у душі залишався її великим прихильником, жив із Богом і Україною в серці, «любив ворогів своїх, благословляв тих, хто проклинав його, творив добро тим, хто його ненавидів».

Постаттю о. Миколи Хомічевського я зацікавився під час написання чергової праці «Відродження Української православної церкви на Волині 1917-2006 рр.» (Луцьк, 2007, с. 346). Вивчаючи документи Держархіву Житомирської області часів першого відродження УАПЦ, знайшов ряд цінних повідомлень, що стосуються відродження церкви і заслуги вчителя Миколи Хомічевського в ньому. Саме завдяки таким патріотам, як архієпископ Степан Орлик, о. Микола Хомічевський та ін. на східній Волині за короткий час вдалося заснувати десятки парафій УАПЦ [19]. Однак мої пошуки про видатного священника і церковно-громадського діяча не обмежилися лише Держархівом Житомирської області. Пошуки привели до Держархіву Рівненської області, де виявив низку документів, що стосуються родини о. Миколи Хомічевського. З документів фонду № 639 побачив, що прізвище о. Миколая не єдине в с. Дермань, а його власниками є чимало земляків священника [20].

Із виявлених документів видно, що перед приходом на парафію св. Тройці в с. Дермань батька о. Миколи, о. Василя Хомічевського, настоятелем храму був о. Дарвмефнот Антонієвич Іваницький, родом також із с. Дермань. Станом на 1896 рік у селі було 405 дворів, а до парафії приписано 3282 душ [21].

Найбагатша колекція документів про Бориса Тена зберігається в Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Її я відкрив завдяки директору О.С.Булизі, який не лише дозволив опрацювати цю колекцію документів і фотодокументів, а й зробив найбільш необхідні для публікації копії. Вивчаючи документи колекції, було помічено, що лише декілька з них проливають світло на роки життєпису письменника, коли він перебував у концентрацій-

ному таборі ГУЛАГУ, у Владивостоці. Усі інші стосувалися життя і творчої діяльності часів перебування на волі і жодного з них про священниче служіння о. Миколая Хомічевського, його роль у першому відродженні УАПЦ. Ці «білі плями» життєпису священника вдалося заповнити завдяки п. Олександрі Селепини з США, яка надіслала мені ряд історичних джерел, що проливають світло на священничі, тюремні роки о. Миколая Хомічевського.

Недільного червневого ранку я в с. Дермань. Разом із вчителем-пенсіонером Дмитром Кравчуком оглядаємо монастир, село, пантеон-кладовище, від якого стежка привела нас до будинку, в якому народився о. Миколай. Нині його власником є Яків Шевчук. На будинку меморіальна дошка радянських часів: «У цьому будинку в 1897 році народився відомий український радянський поет, перекладач Борис Тен (Микола Васильович Хомічевський)». Звичайно, ні слова про його священство, роки проведені в концтаборі.

У Дерманській гімназії є кімната-музей Бориса Тена, однак жодної згадки про священство о. Миколая Хомічевського тут не знайдете і лише незначна заувага про те, що письменник був репресований. Мої пошуки і знахідки про визначного священника і церковного діяча першого відродження УАПЦ не скінчилися, думаю їх продовжувати, щоб заповнити всі «білі плями» в життєписі о. Миколая Хомічевського.

Джерельні приписи

1. З нагоди 70-річчя Бориса Тена // Літопис Волині. – Вінніпег, 1972. – ч.10-11. – 22 с.
2. Мартирологія Українських церков. – Торонто-Балтимор, 1987. – т.1.
3. Письменники Радянської України. Бібліографічний довідник. – К., 1981.
4. Там само.
5. Самчук У. На коні вороному. – Вінніпег, 1990.
6. Митрополит Василь Липківський. Православна Христова церква українського народу. – Нью-Йорк, 1972.
7. Прот. Д.Бурко. Архієпископ Степан Орлик // Літопис Волині. – Вінніпег, 1992.
8. Держархів Житомирської області. Ф.Р-1657, оп.1, спр.1, арк.97.
9. Протопресвітер Демид Бурко. Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд Брук, 1988.
10. Мартирологія ...
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Рівненський обласний краєзнавчий музей, Ф. III Д. Комплекс документів про Хомічевського М.В. (Борис Тен)
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Держархів Житомирської області. Ф.Р-1657, оп.1, спр.1, арк.155-156.
20. Держархів Рівненської області. Ф.639, оп.3, спр.38, арк.30, 34, 45.
21. Там само, оп.1, спр.121, арк.135-140.

Резюме

Розглядаються життєдіяльність відомого громадського діяча, родом із Волині, Б.Тена.

Ключові слова: церковне життя, православна церква, Волинь.

Summary

Examined vital functions of the known publicman, by birth from Volini, B.Tena.

Key words: church life, orthodox church, Volin'.

УДК. 929

Гришук Т.В.

директор музею М.Островського (м. Шепетівка)

Микола Островський. Загублений в історії

Випадково мені до рук потрапила книга викладача Кам'янець-Подільського державно-педагогічного університету І.В.Рибак «Наш край в історії України»: навч. посібник, що достатньо широко висвітлює історію Хмельниччини від найдавніших часів до сьогодення. Посібник рекомендований учням, студентам, викладачам та всім, хто цікавиться істо-

рією краю. Залишаючись мешканкою м. Шепетівки, мене зацікавили описи про місто та його історія. Яке ж було моє здивування, коли в книзі я нічого не знайшла про свого співвітчизника Миколу Островського. В біографічному покажчику визначних діячів історії і культури Хмельниччини місця письменнику також не знайшлося. Разом із тим, серед перерахованих у посібнику людей навряд чи хто так знаний в Україні і за кордоном, й зокрема, в країнах СНД, як Микола Островський.

До історії можна ставитися по-різному та не можна замовчувати певних історичних фактів. Зрозуміло, що в наш час постать Островського не користується тією популярністю, що раніше. Ставлення українців до Островського є досить неоднозначним. Адже він уособлював собою принципи й ідеали радянського часу і був одним із тих, хто брав активну участь у встановленні радянської влади в Україні, й зокрема на Волині. Разом із тим, є багато причин для того, щоб українці знали про свого співвітчизника.

Микола Олексійович Островський увійшов в історію літератури як автор відомого роману «Як гартувалася сталь», чим і прославив Шепетівку як в Радянському Союзі, так і за його межами. Його книги були видані в більшості країн світу. «Як гартувалася сталь» перекладено на 75 мов, починаючи з найпоширенішої англійської і закінчуючи мовою народів східної Африки суахілі. Роман «Як гартувалася сталь» по праву визнаний літературним твором світового значення, а Павка Корчагін – символом своєї епохи – 20-х років ХХ століття.

Ще за життя письменника «Як гартувалася сталь» перейшла кордони Радянського Союзу. Спочатку її було видано в Польщі і Чехословаччині (1934 р.), Японії (1935 р.), пізніше в Китаї, Франції, Англії, Голландії, США. Тоді чимало письменників і критиків світу відзначали бойовий дух і оптимізм твору.

Коли роман надрукували в капіталістичній Чехословаччії, місцева газета «Руде право» писала: «Ми пишаємося тим, що перше зарубіжне видання прекрасного роману «Як гартувалася сталь» вийшло в Празі і одразу ж стало книгою, цінною для всього нашого міста, а особливо для молоді...» [1; 37].

Спроби прогресивних літераторів друкувати книгу в Токіо переслідувалися владою й друкування роману було заборонено відразу ж після виходу контрольного примірника, який і надіслали до СРСР Миколі Островському. У листі до Анни Караваєвої від 1 вересня 1936 року письменник писав: «Вчора я одержав «Як гартувалася сталь» японською мовою, видане в Токіо видавництвом «Наука». На жаль, нічого не зрозуміло в ієрогліфах...» [1; 27]. Японським читачам книга стала відомою після видання в квітні 1950 року в перекладі Сугімото Ріюкіті.

Коли в Англії вперше заговорили про видання роману англійською, тамтешні критики вважали, що фігура М.Островського вигадана радянською владою. Журналіст із консервативної газети писав, що Островський – це більшовицький міф, а книга написана бригадою досвідчених письменників. Та коли кореспондент англійської газети «Ньюс кронікл» Родман у 1936 році зустрівся в Сочі з сліпим, нерухомих письменником і поспілкувався з ним, то був вражений оптимізмом, ерудованістю та гострим розумом співбесідника. І тоді ж в одній із лондонських газет прохопилося визнання: «Островський володів чимось більшим, ніж звичайним вмінням. Він був в певному розумінні генієм» [1; 37].

У середині 1937 року вперше і єдиний раз роман видано лондонським видавництвом «Мартін Секкер енд Варбург».

Ще за життя Островського було вирішене питання про видання «Як гартувалася сталь» у США під назвою «Становлення героя». Проте, роман вийшов лише в липні 1937 р. у видавництві «Даттон енд компані». В анотації зазначалося: «Це розповідь про мужність і безстрашність, вірність ідеалам і невмирущій справі» [1; 59]. Того ж року твір видруковано ще одним американським видавництвом – «Інтернешнл паблішерс», яке двічі друкувало цей роман – у 1946 та у 1949 роках. Цікаво, що саме в Америці роман Островського надруковано мовою західно-української народності – лемків. Із книгою «Як гартувалася сталь» познайомився один із засновників «Лемко-Союзу» в США Д.Ф.Вислоцький. Він

переклав роман на мову лемків і в 1938 році книга друкувалася в Нью-Йорку на кошти видавництва «Лемко-Союз».

І в США, і Великобританії роман Островського став справжньою сенсацією, джерелом унікальної інформації про досить загадкову Радянську Росію. Не зважаючи на досить різнобічні оцінки та думки, визнано велику мужність і моральну стійкість автора, а також надзвичайну щирість розповіді. «Ця повість стоїть над політичними і національними забобонами і їй притаманні ті якості і достоїнства, які завжди і в будь-якій країні надихали людей – відвага, самопожертва, віра в ідеали, витримка, дружба» (газета «Сідней морнінг геральд») [1; 58].

«Як гартувалася сталь» знаходилися у бійців, що боролися за свободу в'єтнамської землі. Вперше неповний переклад роману у В'єтнамі з французької мови зроблено в 1945 році. Вдруге його видала підпільна військова друкарня в 1954 році.

Поліція часто арештовувала книгу, знищувала. Федеральна поліція Швейцарії провела обшук друкарні кооперативного видавництва в Женеві і вилучила 2 тис. примірників роману. Були заарештовані обидва директори видавництва.

У 1951 році 500 прим. «Як гартувалася сталь» перською мовою підпільно розповсюджено Демократичним клубом Тегерану. Невдовзі поліція друкарню розгромила, працівників заарештували, а книги спалили. Дивом уціліло кілька примірників, один з яких зберігається в фондах шепетівського музею.

Ще перед Другою світовою війною Нью-Йоркська газета «Сітізен» писала: «Кожна цивілізація створює свої легенди і перекази – про лицаря Роланда, короля Артура, Джорджа Вашингтона. В СРСР легендою стають люди, подібні Корчагіну» [1; 95].

У самому ж Радянському Союзі Островський мав найбільшу читацьку аудиторію. Книга мала шалений успіх. Перші розділи роману почали друкуватися в квітні 1932 року в комсомольсько-молодіжному журналі «Молода гвардія». Саме тут друкувалися спогади письменників - початківців, які пройшли крізь гирло Громадянської війни. Тому першими читачами твору Островського була молодь, комсомольці. Саме серед молоді «Як гартувалася сталь» стала популярною задовго до визнання її літературною критикою. Відомий російський літературознавець, наш сучасник Л. Аннінський писав: «Критиці ніколи не доводилося просувати до читача книгу «Як гартувалася сталь». Критиці доводилося пояснювати її успіх...» І ще: «У вражаючому злеті Миколи Островського була залізна логіка того часу... в повісті «Як гартувалася сталь», в самому її тексті була могутня сила, яка ввійшла в контакт із настроєм мас, виразила масу» [2; 41]. Про популярність твору свідчить хоча б такий факт: в ту пору луганський студент-філолог І. Марченко прочитав «Як гартувалася сталь» тому, що одержав комсомольське завдання зробити доповідь про книгу на читацькій конференції. Він пішов в бібліотеку, записався сто сімдесят сьомим, не дочекавшись, випросив книгу в місцевому райкомі партії... В бібліотеках записувалися в черги, щоб прочитати роман, а Островський був лише невідомим літератором-початківцем, що лежав горілиць у Мертвому провулку, в переповненій комунальній квартирі. І тільки через два роки після видання нечувана популярність роману, що накопичилась в читацькій масі, нарешті привернула увагу владних структур. 1 жовтня 1935 року Миколу Олексійовича було нагороджено орденом Леніна як «автора талановитого твору».

Після смерті письменника ухвалюється низка постанов про увічнення його пам'яті. Ім'ям Островського називають вулиці, школи, молодіжні колективи, бібліотеки та ін. У 1958 році в Україні засновано республіканську премію ім. Миколи Островського. Її лауреатами стали письменники Юрій Збанацький та Олександр Бойченко, українські композитори Олександр Білаш, Ігор Шамо, актори Богдан Ступка, Іван Миколайчук, Микола Олялін та Ада Роговцева, співачка Софія Ротару, кінорежисер Микола Мащенко, поети Дмитро Павличко, Борис Олійник та багато інших відомих діячів літератури й мистецтва України.

У Радянському Союзі роман «Як гартувалася сталь» екранізовано тричі. Перший фільм у 1942 році зняв режисер М. Донський. В 1956 році на екрани виходить фільм «Павло Корчагін» (режисери О. Алов і В. Наумов). Головну роль виконав артист Василь Лановий. Од-

нією з кращих визнано телевізійну шестисерійну стрічку «Як гартувалася сталь», зняту у 1973 році на Київській кіностудії ім. О.Довженка режисером-постановником М. Мащенком. Роль Павла Корчагіна зіграв молодий актор В.Конкін. Одна з серій фільму знімалася в Шепетівці.

Зверталися до творчості Миколи Островського і композитори. П.Подковиров написав оперу «Павло Корчагін», М.Чулакі – балет «Юність», В.Тилик – увертюру «Корчагінці», Н.Юхновська – симфонічну поему «Як гартувалася сталь» та багато ін.

Зараз в Україні про Островського та про його героя Павла Корчагіна знає, в основному, старше покоління. Але й сьогодні, в третьому тисячолітті, цей образ хвилює уяву різних людей в усьому світі. Сучасній молоді, на жаль, ім'я Островського маловідоме. Та цікаво, що за кордоном популярність письменника не тільки не згасає, а навпаки. Частими відвідувачами Шепетівського музею є гості з Китаю. В 1999 році китайськими кінематографістами за участі Київської кіностудії ім. О.Довженка знято 20-серійний художній телевізійний фільм «Як гартувалася сталь». Зйомки проходили в Криму і Боярці, під Києвом. Режисер картини – китаянка, випускниця Московського інституту кінематографії Жанар Сахат. У зйомках задіяні виключно українські актори. В Китаї протягом 10 днів кращий ефірний час був виділений для перегляду кінострічки. Фільм мав грандіозний успіх. Уся китайська преса публікувала інтерв'ю з нашими артистами. Сьогодні, коли в Україні давно вже перестали читати «Як гартувалася сталь», це звучить не тільки дивно, а й навіть вражає. У Китаї ж роман Островського є бестселером, ним і сьогодні зачитується молодь, а театри змагаються за право його інсценізації. Китайська молодь виховується на прикладі Павла Корчагіна.

Нова хвиля інтересу до особистості Островського спостерігається в літературній Росії. Московський музей М.Островського докладає чималих зусиль щодо пропаганди життя і творчості письменника. Завдяки працівникам московського музею, твори Островського в Росії за останні три роки перевидавалися тричі. Востаннє – у 2009 році. Московський, шепетівський, сочінський та вілійський музеї письменника постійно співпрацюють, проводять велику дослідницьку роботу.

Починаючи з 60-х років наукові працівники музею збирали матеріали про людей, які за певних обставин опинилися в такому ж важкому становищі, як і Островський та не зламалися, і так само, як письменник, щоденно, долаючи біль, працюючи, зуміли відкрити свій талант й дарувати людям його частинку. Для них життя Островського є прикладом. Вони живуть за його девізом – «Умій жити і тоді, коли життя стає нестерпним, зроби його корисним». Музей активно працює в цьому напрямі: організовуються виставки творчих робіт людей з обмеженими можливостями, відбуваються літературні, музичні вечори, зустрічі.

Ці приклади свідчать, що Микола Островський і сьогодні живе в народі, хоча його намагаються стерти з історії нашого краю, країни. «Як гартувалася сталь» давно вже перестали вивчати у школах. Прикро, що в незалежній Україні збереглася традиція минулих епох нищити все, що було до нас (можливо для того, щоб наступним поколінням було що відновлювати). Та якщо придивитися пильніше, то й сьогодні твір Островського є актуальним. Між подіями, що описуються в романі і подіями, що відбуваються в сучасному світі, прослідковується багато паралелей. Х.М.Мартінес, посол республіки Куба в РФ у виступі на науково-практичній конференції в Москві, присвяченій 100-річчю від дня народження М.Островського, зазначав: «Це не солодка історія; вона не малює СРСР як ідеальний рай для робітників і селян. Навпаки - показує реальні труднощі, пов'язані зі зміною попереднього устрою, де є диверсії і саботаж, війни, біль і апатія. Це надихаюча історія і, написавши її, Микола Островський зіграв важливу роль у рухах мільйонів пригноблених усього світу, що боролися проти свого розумового і фізичного поневолення» [3].

Хіба сьогодні у світі та й у нас в країні, не відбувається схожа ситуація? Сьогодні, коли молодь виховується на фільмах, що пропагують жорстокість і нетерпимість, а суспільними цінностями вважаються гроші і влада? Коли відкидаються приклади героїзму, самовідданості, патріотизму, коли стираються такі поняття, як обов'язок перед суспільством? Таке

обличчя підступного поневолення мас, спланований процес деморалізації народів, який, можливо, свідомо ведеться сильними світу цього. Тому нам потрібні приклади, що вчать високим моральним принципам. І сьогодні «Як гартувалася сталь» спонукає до осмислення і надихає на гідний опір складному світові з його зростаючими небезпеками.

«Найдороще в людини – це життя. Воно дається один раз і прожити його треба так, щоб не було нестерпно боляче за безцільно прожиті роки, щоб не пекла ганьба за підленьке і дріб'язкове минуле, і, щоб вмираючи, міг сказати: все життя і всі сили були віддані найпрекраснішому у світі – боротьбі за визволення людства». Ці слова, як і багато інших висловлювань Островського стали крилатими. Сьогодні їх часто цитують, інколи, навіть не знаючи, кому вони належать.

У Шепетівському музеї М.Островського зберігаються книги «Як гартувалася сталь», що побували на фронтах Великої Вітчизняної війни і які читали солдати в коротких перервах між боями. Науковий працівник музею, переглядаючи сучасну художню стрічку «Штрафбат», підмітила, що в одному з сюжетів телесеріалу зображено момент: на тумбочці, біля ліжка обгорілого танкіста, лежала книга «Як гартувалася сталь». Це свідчить, що режисер, намагаючись реально відтворити події того часу, не оминув увагою такої б, здавалося, незначної деталі. Але для нас, співвітчизників Островського, це значуща деталь, якою можна пишатися. Адже в тій маленькій книзі описана м.Шепетівка й реальні події, що відбувалися в краї, і що саме завдяки Островському увесь світ читав і вболівав, співчував реальним людям, що жили в нашому місті, вчився у них мужності, відвазі.

Серед плеяди визначних письменників України Островський посідає почесне місце і цього не можна не визнавати, як і того, що за своєю величиною жоден письменник Хмельниччини не стоїть на рівні з Миколою Островським. Із пісні слів не викинеш. І як би деякі наші сучасники не намагалися повернути історію – пройде час і все стане на свої місця. Та краще рано, ніж пізно. Українці мають знати про свого співвітчизника, життя і творчість якого і сьогодні є прикладом мужності та патріотизму в світі.

Джерельні приписи

1. Аннинский Л. Обрученный с идеей / Л.Аннинский. – М., 1998.
2. Кравченко Л.Ф. Корчагин возвращается в Боярку. Последняя экранизация романа Н.Островского «Как закалялась сталь» / Л.Ф.Кравченко. – М., 1995.
3. Хорте Марти Мартинес. Заветы Николая Островского. Приветствие Черезвычайного и Полномочного Посла Республики Куба в РФ / Хорте Марти Мартинес // Зеркало недели, 2007. – 12 июля.

Резюме

Йдеться про відомого українського письменника, автора роману «Як гартувалася сталь» М.О.Островського, його роль у вихованні молодого покоління та зміні ставлення до нього у новітню добу.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, музей, виховання молоді.

Summary

Speech goes about the known Ukrainian writer, author a novel «As steel» of M.O.Ostrovskogo was tempered, his role in education of the young generation and change of attitude toward him in the newest days.

Key words: valued orientations, museum, education of young people.

РОЗДІЛ IV.

ЗАМКОВЕ ТА САДОВО-ПАРКОВЕ МИСТЕЦТВО ВОЛИНСЬКОГО КРАЮ В КУЛЬТУРНІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ

УДК 712.253 (477)

Кибалюк М.В.екскурсовод Вишневецького відділу
Національного заповідника «Замки Тернопілля»
(м. Збараж)

Вишневецький парк як приклад садово-паркового мистецтва Волині

Після зміни політичної ситуації на початку XVIII століття, коли зникла загроза нападу з татаро – турецької сторони шляхта, що населяла Волинські землі, почала будувати культові та освітні заклади, перебудовувати замки на розкішні палаци і все це було оточено прекрасними садами та парками.

Одним із припалацових садів, що виник на території сучасної Волині, був сад, що його розбив Михайло Сервацій Вишневецький біля свого маєтку у Вишнівці. На жаль, його спіткала доля багатьох садів та парків тієї епохи і жоден із них не зберігся до наших днів. Тому сьогодні, щоб уявити, як виглядав той перший невеликий сад, що оточував палац князів Вишневецьких, ми змушені збирати дані про інші подібні сади, співставляти та порівнювати їх між собою і таким чином отримати певне уявлення про штучні зелені насадження у Вишнівці зокрема та на території тодішньої Речі Посполитої, куди входили і Волинські землі.

На зламі XVII-XVIII століть на території Польщі набули масового поширення регулярні або французькі сади. У цей період у Варшаві на так званій саській осі зводиться розкішний палац, а згодом король Август II закладає не меншої краси сад біля цього палацу. Немає сумніву, що саме ця забудова у Варшаві й стала зразком для багатьох магнатів Речі Посполитої.

Як бачимо, сьогодні палац у Вишнівці за своєю формою надзвичайно подібний до королівського палацу Варшави початку XVIII століття – за аналогією з іншими маєтками тієї епохи головний вхід до палацу повинен був знаходитися з його південної сторони, але, на відміну від будівлі у столиці, Вишневецька резиденція була обмежена у просторі, адже існували ще оборонні мурі та глибокі вали. І саме брак місця став тією причиною, чому, на відміну від багатьох подібних комплексів першої половини та середини XVIII ст., палац та сад у Вишнівці були розташовані не на одній осі [1; 82]. За аналогією з комплексом у столиці, регулярний сад мав би бути відразу перед південними вхідними дверима, а фактично у Вишнівці на той час за кілька метрів перед цими дверима знаходився глибокий оборонний рів. Тому регулярний сад був закладений у межах колишніх оборонних мурів на іншій осі, що йшла паралельно до головної, на якій був побудований палац. Поширенням на той час стало закладання садів на терасах, розташованих на різних рівнях. Такі сади були вже розбиті при деяких магнатських резиденціях.

Аналізуючи сьогодні рельєф території з південної сторони палацу та проводячи аналогію з його ровесниками у Жовкві та Підгірцях, можна зробити висновок, що тут сад був розташований на трьох терасах. Верхня тераса, з якої відкривався прекрасний вигляд на Горинь, протилежний берег та нижню терасу, була повністю засаджена квітами і зберігала свій первісний вигляд навіть у середині XIX століття [2; 580]. Подібна верхня тераса була розташована біля замку у Жовкві. Аналогічно Підгорецькому замку, верхня оглядова тераса мала стіну-підпору, балюстрада якої була прикрашена постаментами, увінчаними вазами та різьбленими з каменю фігурами, поєднаними між собою балюстрадою [2; 580]. На жаль, жодної інформації з цього періоду не маємо про те, як виглядала друга тераса та як вона поєднувалася з першою. Незаперечним лишається лише факт, що саме на другій терасі була розташована невелика призамкова церква Вознесіння – родова усипальниця Вишневецьких, коли ті ще сповідували православ'я. Роль третьої і останньої тераси повинна була виконувати річка Горинь, перегорожена впоперек довгою греблею. Такий же вигляд мала і третя тераса замкового саду у Жовкві. Відсутність будь-яких даних про другу і третю тераси дає можливість припустити, що Михайло Сервацій встиг побудувати лише верхню частину, а все інше залишилося лише у задумі. На відміну від південної частини саду, західна була описана незадовго після смерті останнього князя Вишневецького у 1748 році. І хоча опис цей досить поверхневий, але дає загальне уявлення про вигляд цієї частини регулярного саду за часів Михайла Сервація Вишневецького, коли він ще зберігав первісне планування. Цей опис підтверджує і план Вишневецького палацу, зроблений дещо пізніше – у 1777 році. Ось скорочений текст цього опису.

«Сад розташований біля палацу з західної сторони, вхід до нього з подвір'я палацу через коридор під балконом у правому крилі палацу. Ворота від старого міста Вишневецького зроблені зі штахет і тягнуться від палацу до валу. Цей сад по колу шпалерами липовими обсаджений, від кабінету позаду квартира одна продовгувата гладко висаджена самшитом, на передньому плані в одній частині саду чотири квартири самшитом з рабатками висаджені а посередині тих квартир знаходиться коло. Крім того, тут є ще дві квартири в рабатках, у середині тих квартир висаджені герби Радзивілів і Сапігів. Також тут стоять чотири бюсти кам'яні на кам'яних постаментах і чотири самих постаменти на подібні бюсти. Шпалери висаджені в кабінети і вулички. Цей сад від міста Старого Вишневецького відділений штахетами, а з двох інших сторін оточений валами» [3; 24].

Звичайно, тут може виникнути і багато питань, як, наприклад, чому були висаджені герби Радзивілів та Сапігів, коли інші автори говорять про герби Радзивілів і Вишневецьких, що є більш ймовірним, адже і головний фронтон палацу прикрашений гербами саме цих родів та відноситься до 1731 року, коли відбувся третій шлюб Михайла Сервація з Теклею Радзивілів. Ймовірно, саме в цей період і закладався припалацовий сад і головний фронтон палацу був продубльований в саду за допомогою рослин. І якщо уважно придивитися до креслень 1777 року, то можна побачити, що внутрішні частини двох ділянок, розташованих симетрично відносно головної осі саду містять різні візерунки, хоча саму їх форму визначити важко. Інші чотири «квартири» мають подібну внутрішню частину. На підставі цього опису та креслень також можемо побачити, що сад був повністю закритим, тобто огороженим з усіх сторін. Вхід на його територію з сторони палацового подвір'я був лише через праве крило палацу.

Сад за правим крилом палацу також був розбитий на двох рівнях. Саме нижня його частина описана у рукописних матеріалах з 1748 року. Верхню частину від нижньої відділяла підпорна стіна така ж, як і та, що відмежовувала саму територію саду від подвір'я палацу.

Із нижнього ярусу на верхній вели півкруглі вигнуті барокові сходи, прикрашені кам'яними вазами з багатим оздобленням. На верхньому рівні знаходилося чотири так звані «кабінети», обсажені низьким живоплотом. У центрі був невеликий майданчик, розташування доріжок тут було зіркоподібним. Також на верхньому ярусі саду стояло три павільйони з мансардовими дахами [1; 83].

На жаль, у 1744 році останній представник роду князів Вишневецьких раптово помирає, не втіливши у життя багатьох планів. Маєток був поділений між нащадками двох дочок Михайла Сервація. Ще до його смерті онучка Катерина вийшла заміж за Яна Кароля Мнішека і саме вона разом зі своїм чоловіком стає власницею Вишневеця [4; 348]. Після смерті Яна Кароля Мнішека маєтком опікується його дружина, Катерина Замойська Мнішек. А на початку 70-х років XVIII ст. Вишневець переходить у власність до сина Яна Кароля – Міхала Єжи Мнішека. Саме з цим власником, який після третього розподілу Речі Посполитої остаточно оселяється у Вишневеці [5; 314], пов'язаний новий етап у парковому будівництві міста.

У цей період з Англії по Європі швидко поширюється новий, так званий «пейзажний», стиль у парковому будівництві. Новий спосіб створення садів став кращим, легшим та приємнішим для людини [6; 5]. З часом ця нова течія у парковому будівництві доходить і до території Польщі та швидко поширюється Волинським краєм, де мешкало багато заможних магнатів.

Відомо, що перші розбивочні плани для Вишневецького парку були зароблені у 1789 році англійським архітектором Жаном Якубом Боургіньйоном [7; 253]. Зважаючи на молодий вік архітектора, можна зробити висновок, що саме у Вишнівці розпочалася його творча кар'єра на Волині. На жаль, вигляд цих планів невідомий. Знаємо лише, що згодом Боургіньйон працює над влаштуванням парку для Любомирських у Рівному. Порівнюючи план паркової частини Рівного, зроблений Боургіньйоном та посадки Вишневецького парку кінця XVIII ст., можна побачити деякі спільні ознаки. Це і тополеві посадки, і невелика альтанка, що виконувала роль кухні, подібна до тієї альтанки, що вже була збудована у Вишнівці. Як на плані парку Любомирських, так і у Вишневецькому парку бачимо порядок із пейзажним стилем і регулярні посадки дерев, це говорить про те, що Боургіньйон на початку своєї кар'єри паркобудівничого не відкидав повністю класичний стиль. У Вишнівці він висаджує косими рядами каштани, чим обмежує регулярний сад із північної сторони, а також вже за межами колишнього оборонного комплексу влаштовує довгі ряди лип.

Із північної сторони була висаджена пряма тополева алея [8; 45], до якої вела брама така ж, як і ті, що вели до палацової площі. Приблизно в той же період у Вишнівці була побудована оранжерея з високою круглою баштою. Відомий польський автор Роман Афтаназі у своїй праці, присвяченій резиденціям Волині, стверджував, що пейзажна частина Вишневецького парку могла бути закладеною відомим архітектором Діонісієм Маклером [2; 581]. Та аналізуючи роки, коли Маклер працював на землях сучасної України, можемо побачити, що найбільш імовірним періодом його роботи у Вишнівці може бути період між 1815 та 1829 роками [9; 127-141]. Це час, коли Вишневець володів уже Філіп Мнішек. Звичайно, працюючи на Волині, відомий архітектор міг відвідати Вишневець та внести свої корективи у тутешній парк, але досить сумнівною є його роль як основного творця Вишневецького парку. В першу чергу про це говорить велика кількість регулярних посадок лип і каштанів та використання повністю місцевих порід дерев. Стислу інформацію, що стосується Вишневецького парку, подає М.Теодорович [10; 107]. При цьому у зносці досить докладно описує біографію Діонісія Маклера з переліком парків, у яких він працював. Та чомусь дивним є те, що такий чудовий, розкішний Вишневецький парк, у цьому переліку відсутній, тоді як подані набагато менші парки біля невеликих маєтків. Незрозумілим є і час, вказаний Теодоровичем, адже, приїхавши на Волинь у 1792 році, Маклер був зайнятий влаштуванням парку «Палестина» у Дубні, після цього працює для Тадеуша Чацького в Порицьку та Сангушків у Боремлю. Згодом мандрує Поліссям, у 1797 році їде до Пулав, звідки вирушає до Гданська і після семи років перебування на Волині, повертається до Англії [9; 132-133].

На жаль, у подальшому доля парку стала не менш трагічною, ніж доля самого палацу. Коли власником Вишнівця був Кароль Філіп Мнішек, його відвідує М.Костомаров і зазначає, що парк був сильно занедбаним [11; 469]. Наступні випадкові власники тим більше не приділяли належної уваги ні палацу, ні парку, який потребував постійного ретельного

догляду. Вирубувалися вікові дерева, прекрасні скульптури виконували сумну роль мішеней, коли в палаці стояв гарнізон російських солдат. До середини 30-х років ХХ ст. збереглися лише постаменти з ліричними віршами [12; 6]. Вишневецький парк розділив долю багатьох ровесників на просторі Волинської землі. Та все ж, до сьогодні мандруючи у вечірніх сутінках серед столітніх дерев, тут можна відчутти дух тієї епохи. І поки росте хоч одне дерево, що є свідком тих часів розквіту та слави, залишається і надія на відродження Вишневецького маєтку, а з ним і чудового парку на схилах Горині.

Джерельні приписи

1. Kowalczyk J. Rezydencje poznobarokowe na Wołyniu / J.Kowalczyk. – Warszawa, 1997. – t.IV.
2. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczy Pospolitej / R.Aftanazy. – Wrocław, 1994. – t.V.
3. Опис Вишневецького замку [вміщений у Інвентарі маєтностей князів Вишневецьких, що знаходилися у Кременецькому і Летичівському повітах Волинського і Подільського воєводств] 1748 р. Мова польська. – ІР НБУВ, ф.1, спр.150.
4. Tadeusz Jerze Stecki. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwow, 1864. – t.I.
5. Tygodnik illustrowany. Warszawa. 14 sierpnia 1863 r. – № 203.
6. Izabela Chartoryjska. Mysli Rozne o sposobie zakladania ogrodow. – Wrocław, 1805.
7. Лукомський Г.К. З української художньої спадщини / Г.К.Лукомський. – К.: Українські пропілеї, 2004.
8. Krystyna Zelechowska i Gerard Ciolek. Ze studio nad zalozeniami ogrodowymi Wolynia. – Warszawa, 1939.
9. Pszezdziecki Alexander. Podolo, Wolyn, Ukraina, ourazy miejsc i czasow. – Wilno, 1841. – t I.
10. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание приходов Вольнской епархии / Н.И.Теодорович. – Почаев, 1889. – Т.2.
11. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Н.И. Костомаров. – К., 1990.
12. Jan Mazurkiewicz. Krotki zarys dziejow Wisniowca. Wisniowiec na Wołyniu. – 1936.
13. Edmund Jankowski. Dzieje ogrodnictwa. – Krakow, 1938. – t I.

Резюме

Проводиться аналіз та виявлено тенденції у садово-парковому мистецтві Волинського регіону. Як приклад взято Вишневецький сад, розбитий біля палацу останнім князем Вишневецький, а також ландшафтний парк, закладений Міхалом Мнішеком. Проводиться порівняння даного парку з подібними штучними насадженнями Волині.

Ключові слова: садово паркове мистецтво, Вишневецький парк, Волинь.

Summary

In this work the tendencies in the garden art of the Volyn region is briefly analysed . As an example it is taken Vishnevecki garden which was set up near a palace by the last prince Vishnevecki, and also a landscape park which was set up by Michal Mnishek. A comparison of the park in Vyshnivec is made with the similar artificial plantations of Volyn region at that time.

Key words: garden park art, Vishnevecki park, Volin'.

УДК 712.253 (477):725.17

Шиян Л.

наук. співр. Національного заповідника
«Замки Тернопілля» (м. Збараж)

Вишневецький палацово-парковий комплекс – тип магнатської резиденції Волині XVIII століття

У першій половині XVIII ст. економіка Волині виходить із стану відносного застою. На волинських землях постають великі земельні володіння, що забезпечують можливості для будівництва великих палацово-паркових та садибних комплексів. Відсутність у цей час державної самостійності, активний процес колонізації позначилися на архітектурі та сприяли встановленню загально стилєвих основ як на Волині, так і Польщі. Суттєвий вплив на монументальне будівництво у Речі Посполитій мали барокові резиденції Франції, де на той час склався загальноєвропейський ідеал репрезентативного палацу.

Великі магнатські резиденції на території Волині відзначалися розмаїттям просторових композицій, що спричинено головним чином індивідуальними смаками фундаторів і досвідом архітекторів - вихідців із багатьох країн. При цьому не можна не враховувати впливу традицій та здобутків попередніх століть.

Для могутніх магнатських родів були характерними замкові резиденції, де нові палаци вписувалися у межі бастионних укріплень XVII ст. – споруджених за італійською традицією «palazzo in fortezza». Резиденція князів Вишневецьких у с.м.т. Вишневець Збаразького району Тернопільської області – один із них.

Збудований палац на замовлення останнього представника давнього волинського роду князів Корибутів-Вишневецьких – Михайла Серватія (1680-1744 рр.), політичного діяча Речі Посполитої XVIII ст., великого гетьмана Великого князівства Литовського (1703-1707; 1735 рр.), канцлера Великого князівства Литовського (1720 р.) [9; 154]. Головна резиденція Вишневецьких постала на колишньому родовому замчищі, зруйнованому під час турецької облоги у 1672 році [8; 911].

Палац був вільно скомпонований у просторі чотирикутних фортифікацій XVII ст. На сьогоднішній день відомий найдавніший план резиденції в системі бастионів, датований серединою XVIII ст. На жаль, не можна однозначно вказати архітектора, який брав участь у проектуванні та здійснював нагляд за будівництвом. Р.Афтаназі зробив припущення, що ним міг бути майор королівських військ Якуб Бланже Депре [7; 606]. Відомо, що Бланже керував роботами з відновлення занепаłego конвенту босих кармелітів у Вишневці. За словами хроніста монастиря о.Боніфація Славковича, з 8 червня 1720 року «почали підноситися вверх мури зруйнованої святині» [2; 85]. Якщо Бланже і був причетний до будівництва резиденції, то тільки на першій його стадії. У 1724 році він помер і був похований у крипті Вишневецького костелу.

В історії Вишневецької резиденції чітко треба виділити 4 періоди. Перший пов'язаний з іменем замовника Михайла Серватія Вишневецького.

Особистість князя, його природні нахили, естетичні смаки, впливи суспільно-політичних ідей були визначальними і разом із даниною моді зумовили головні стилістико-композиційні особливості палацової резиденції.

Михайло Серватій мав здібності до математичних наук, вивчав архітектурну справу під час перебування за кордоном. Про інтерес князя до архітектурної справи свідчить наявність книг даної тематики в його бібліотеці. Серед них – класичні праці Вітрувія та С.Сольського, Д.Маро, Ш.Брізо, Г.Боклера та ін. До архітектурної тематики належали також видання плану королівського Версалю у виконанні Ленотра та види пруських королівських палаців.

Про захоплення Вишневецьким архітектурою свідчить і П.Гіжицький, член Ордена єзуїтів, архітектор та неперевершений автор урочистих церемоній, в описі поховання князя Вишневецького. А В.Горленко у часописі «Київська старовина» писав, що князь був добрим архітектором і за власним планом збудував Вишневецький палац і кілька інших будівель на Волині [6; 183].

Перші будівельні роботи у Вишневці, очевидно, слід віднести до 1716 року, коли Михайло Серватій, після повернення з вигнання, оселився у Вишневці. У 1718 р. він підтвердив свій фондуш монастирю та збагатив його новими надбаннями [2; 85].

Колишній родовий замок Вишневецьких, розміщений на високому плато лівого берегу річки Горині, мав вигідне з точки зору оборони положення. Зі сходу, півдня та заходу його оточували глибокі природні урвища. По відношенню до міста замок займав периферійне, відокремлене положення. Замкова брама знаходилася в північній частині дитинця і композиційно була пов'язана з населеним пунктом дорогою або вулицею.

В основу просторової композиції Вишневецького палацу покладений принцип вісьовості. У першій половині XVIII ст. був поширений тип резиденцій без фортифікацій, тобто «відкриті» садиби. Території резиденцій, що мали симетрично-вісьове регулярне планування, функціонально ділилися на три зони: парадний партер перед палацом, регулярний парк за ним і відокремлений господарський двір. Така організація садибного комплексу була загальноєвропейською барочною планувальною концепцією.

У Вишневці спостерігається спроба включення у межі фортифікацій забудови французького типу з палацом і двома дворами на одній осі та двохтерасним садом, розміщеним збоку

на другій осі, але паралельно до головної забудови. Ці дві осі пов'язані між собою перпендикулярними осями. Таке розташування саду викликане обмаллю території за палацом і зумовлене існуючим ландшафтом. Е.Ковальчик знаходить спільні композиційні риси Вишневецького палацу на видовженому плані з фланговими межовими еркерами квадратної форми з численними проектами сполонізованого голландця Тильмана з Гамерен. Близьким до Тильманового є, на його думку, оздоблення фасаду центральним ризалітом, вищим від корпусу, трикутний фронтон та оздоблення рустом наріжних частин палацу, а також розміщення аркових галерей поміж ризалітами на південному фасаді. Така просторова композиція була поширена у третій чверті XVII ст. у Центральній Польщі [5; 57]. В. та Г. Лукомські, навпаки, бачили аналогії у французькій архітектурі часів Генріха XIV [1; 20].

Вищезгаданий план резиденції середини XVIII ст. свідчить про те, що просторове планування палацу практично залишилося до наших днів без суттєвих змін. Павільйони не тільки оточували центральний корпус палацу, але і крила, розміщені перпендикулярно до нього. По осі крил знаходилися винесені назовні сходові клітки. Р.Афтаназі вважав, що крила палацу спочатку при Вишневецьких були окремо стоячими, а згодом, при перебудові наприкінці XVIII ст., були з'єднані з палацом вставками [7; 567]. Під час останньої реставрації фасадів палацу було виявлено, що на правому крилі були аркадові галереї.

В основному будівництво палацу було завершено до кінця 30-х рр. XVIII ст. Про це свідчить наявність на центральному фронтоні палацу, поряд із родовим гербом Вишневецьких – «Корибутом», герба волинської гілки князів Радзивіллів – «Тромби». Як відомо, у 1734 році Михайло Серватій Вишневецький одружився з Теклею Радзивілл.

Вікна другого поверху були прикрашені декоративною різьбою – машкароном (декоративним мотивом у формі стилізованої людської голови з гротесковими рисами). Ці елементи широко використовувалися в епоху бароко.

Про палац Вишневецьких часів Михайла Серватія дає уявлення рукописний документ, вміщений в інвентарі маєтностей, які знаходилися в Кременецькому та Летичівському повітах Волинського та Подільського воєводств, що датується 1748 р. У цей час палац існував ще в межах старих фортефікаційних споруд. Навколо палацової резиденції були сухі рови, а зв'язок замка і міста відбувався через міст та браму, що знаходилися з півночі [3; арк.1]. Зліва та справа від брами розміщувалися приміщення гарнізону та палацових служб. Відомо, що гарнізон існував у замку ще в 1760 році і на його утримання щороку витрачалося 2752 злотих. Разом із головним корпусом палацу, його крилами наявні служби створювали закриту площу - курдонер. Із правого крила палацу до офіцин (приміщень служб) тягнувся мур з брамою [3; арк.1].

Дах був ламаної форми, вкритий керамічною поливаною плиткою голубого кольору, з люкарнами вікнами округлої форми [3; арк. 2].

Південний фасад палацу мав також трикутний фронтон, але гладкий без ліпнини. Нижня галерея – з аркадовими вікнами, верхня галерея – терраса, оточена металевими баясинами зеленого кольору, з підлогою з олов'яної бляхи. За палацом, на схилі пагорбу, як частина саду було дві тераси. Одну з них оточували дубові баясини, інша була відкрита.

Далі іде опис інтер'єрів центральної частини палацу. Зали Вишневецького палацу описували дослідники палацу ще у XIX ст. (В.Ейсмонт та В.Томкевич) та XX ст. (В. та Г.Лукомські, Р.Афтаназі). Проте в їхніх описах є деякі неточності, зокрема щодо планування палацу, які дозволяє уточнити вказаний вище документ.

У Вишневецькому палаці часів Михайла Серватія на особливу увагу заслуговують оздоблення стін та стель. Тут використовувалися дорогі породи дерев для панелів, шовкові тканини, вишиті вручну золотими та срібними нитками як оббивка і навіть керамічна плитка. Стелі прикрашав поліхромний живопис у багатому гіпсовому обрамленні. Важливим доповненням були французькі та італійські каміни та керамічні грубки ренесансного типу, які сягали стелі [5; 64]. Згідно опису 1748 року, двері у більшості зал були подвійні, вкриті білою та жовтий фарбою. Окрема увага акцентується на позолоченій наддверній гіпсовій різьбі [3; арк.4].

Як відомо, з 1750 року Вишневецький маєток в якості приданого онуки Михайла Серватія Катерини увійшов до володінь Яна Кароля Вандаліна графа Мнішека [1; 14]. З цього часу починається другий період історії резиденції, який тривав, власне, до середини XIX століття. Це було становлення Вишневецької резиденції як великого культурного осередку Волині. Саме у цей період відзначається значне поповнення вишневецьких колекцій. Деяке уявлення про склад цих збірок дає «Реєстр рухомості і інших речей Яна Кароля графа Вандаліна Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського в палаці Вишневецькому», складений у 1760 році. Велику частину цієї рухомості Мнішек перевіз зі своєї резиденції в Ляшках Мурованих [10; 61]. Це, перш за все, живописні полотна, портрети, скульптура, мапи, скло, посуд, сервізи, меблі, екіпажі, вози та інші ужиткові речі. На озброєнні гарнізону у цей час було 4 малих гармати, 4 великих гармати, 10 карабінів драгунських із багнетами, 6 палашів та 12 рапір. До Вишневецького Ян Кароль перевіз також частину своєї бібліотеки. Серед цієї збірки було 273 книги латинською мовою та 182 – польською [4; 19-27]. У приписі до цього переліку зазначено, що частина специфікованих книжок знаходилися у Демблінському палаці Катерини з Замойських Мнішкової.

Значні зміни зазнали інтер'єри Вишневецького палацу за часів сина Яна Кароля – Міхала Єжи, відомого політика, дипломата, історика, колекціонера, першого міністра та родича короля Станіслава Понятовського. Стильовий злам в оздобленні зал відбувся завдяки проекту, розробленому архітектором Ріко де Тергеєм, який працював для Мнішків у Дембліні та Варшаві. Він запропонував нове рішення у стилі рококо. Поряд з орнаментальним декором французького типу зустрічаємо італійські традиції у вирішенні ордерів, а також широке використання на голландський манер керамічного та фарфорового кахлю.

За часів Міхала Єжи відбуваються зміни і в структурі та плануванні парку. Сьогодні вже не можливо назвати ім'я архітектора, який творив Вишневецький ландшафтний парк. Можливо ним був Міклер, який багато працював на Волині.

Третій історичний період палацової резиденції: середина XIX ст. – поч. Першої світової війни. У цей час через часту зміну володарів відбувається занепад комплексу та розпорошення його збірок. Останню спробу врятувати ансамбль зробив на початку XX ст. Павло Олександрович Демидов, його передостанній власник.

І нарешті, палац був дуже понівечений внаслідок Другої світової війни та різних суспільно-політичних подій. У наш час він переживає своє нове відродження.

Таким чином епоха бароко знайшла своєрідне втілення у планувальному та архітектурному вирішенні магнатських резиденцій Волині. Попри впливи різноманітних художніх напрямів, що походили з Франції, Італії, Польщі, Голландії, вони впродовж століть творили неповторний історико-архітектурний пейзаж цього регіону.

Джерельні приписи

1. Лукомские В. та Г. Вишневецкий замок / В. та Г. Лукомские // Старые годы. – 1912. – №3. – С.1-43.
2. Кривенко А. Бароко на Волині / А. Кривенко, Л. Крощенко. – К., 1999. – С.82-103.
3. Опис Вишневецького замку [Вміщений в інвентарі маєтностей, що знаходилися в Кременецькому та Летичівському повітах Волинського та Подільського воєводств]. 1748 р. Мова польська. – НБУВ. – Ф.1, спр.150, арк.1-24.
4. Реєстр рухомості і інших речей Яна Кароля графа В. Мнішека, підкоморія Великого князівства Литовського у Вишневецькому палаці. 1760 р. Мова польська. - ЛНБ, відділ рукопису. Фонд О. Чоловського, спр. 120/III, арк. 1-27.
5. Українське бароко та європейський контекст. – К.: Наукова думка, 1991. – С.255.
6. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. / І. Ціборовська-Римарович. – К., 2006. – С.395.
7. Aftanazy R. Wiszniowec/Aftanazy R. // Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wyd.2-e. – Wrocław etc., 1994. Cz.2, t.5. – S.520-587.
8. Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Wyd.-2-e. Warszawa, 1886. – Т.3. – С.1-535.
9. Bartoszewicz J. Wiszniowiecki Michal Serwacy // Encyclopedia powszechna. - Warszawa, 1884. – Т.12. – С.154-155.
10. Gembarowicz M. Początki malarstwa historycznego w Polsce. – Wrocław, 1981. – С.194.

Резюме

Розглядається система планування Вишневецького палацово-паркового комплексу, що на Волині.

Ключові слова: палацово-парковий комплекс, система планування, Волинь.

Summary

The system of planning of Vishneveckogo of court-style-park complex is examined, that on Volini.

Key words: court-style-park complex, planning system, Volin'

УДК 726.5 (47.78)

Рожко В.Є.

історик-архівіст;

Устимчук Ф.

III курс ВДС (м. Луцьк)

Святиня в заплавах Стоходу і Прип'яті

Як хто нівечить Божого храму, того знівечить Бог,
бо храм Божий Святий, а храм той – то ви!

Ап. Павла Послання до коринтян 3.17.

1. Покров Пресвятої Богородиці над Поліссям.

Село Бучин колишнього Пинського повіту на Любашівщині належить до давніх осель того краю і свої витоки бере у сивій давнині, про що засвідчують кам'яні знаряддя праці, знайдені тут. Його вигідне розташування в так званому заріччі, яке творила річка Стохід, що впадає на північно-східній околиці села до Прип'яті, вони були і головними артеріями життя і міграції, а по Прип'яті ішов в середньовіччя шлях із варяг у греки, тому Бучин відіграв на тому шляху важливу роль [1; 7]. На жаль, річка Прип'ять у середньому своєму бігу становить заболочений відтинок і доступ до неї міг бути лише човнами, по чисельних дрібних відтоках серед непрохідних заростей і багн, тому більш цінніших археологічних знахідок знайти тут неможливо.

– «Брак археологічних матеріалів з деяких місцевостей, що положені на середнім бігу Прип'яті, – писав видатний дослідник Волині і Полісся професор Олександр Цинкаловський, – можна пояснити самим характером цього найбільш заболоченого відтинку Полісся. Місцями, де могли б затримуватися залоги човнів, чи суден мусіли бути високі сухі «груди» чи піскові надми над самим берегом ріки. А на протязі середньої Прип'яті високі чи сухі береги віддалені від ріки на кілька, а навіть кільканадцять кілометрів і доступ до ріки є трудний» [2; 18].

У Заріччі, що його творить тут Стохід, що вливає свої води до Прип'яті, доступ до обох рік важкодоступний із-за чисельних багн, боліт порослих кущами, але саме ця важкодоступність у давнину була головним природним фактором безпеки тогочасних мешканців Бучина, що знаходився в теперішньому урочищі Острівки, де нині церковице і храм Св. Миколая, лише пізніше, в XVI ст., мешканці села перебралися із-за частих спустошливих повеней на більш підвищену місцевість, за греблю, де нині забудоване село.

Місцеві жителі назву села виводять від слова «буча», яку тут знімала водна стихія змішуючи селянські оселі, посіви, сіно, худобу, птицю і т. д., однак автор вважає його походження від готського слова «буши» (кучі) видозміненого в часі на «бучи». Справді, в усі часи навколишні болота були вкриті кущами верби, лози і мандруючі племена готів поклали цей природний фактор у назву місцевості. Перші писемні згадки про цю оселю належать до XVI ст. коли вона, як і всі навколишні, належали українським православним князям Пинським і яким селяни відбували різні повинності та платили данину: птицю, рибу, хутра звірів, гриби, ягоди і інше. Здавен головним заняттям населення села і всього цього регіону Полісся було рибальство, мисливство, збиральництво (ягоди, гриби), сплав лісу [3; 154].

Князі Пинські дбали не лише про безпеку краю, своїх володінь, вони турбувалися і про чистоту людських душ і вибудовували храми Божі, щоб в них яскраво горіла свічка віри Христової, святого українського православ'я. Святині будували з дерева найдешевшого і найдоступнішого будівельного матеріалу на Поліссі, коштом боголюбивих князів. Наприкінці XVI – поч. XVII ст. церкву Св. Миколая було побудовано на Острівку серед заплавів річок Прип'яті і Стоходу. З того часу місце це стало святим, його святість набула молитвами предків, з'явленням тут чудотворного образу Пресвятої Богородиці. Його походжен-

ня окутане товстим покровом віків. Народні перекази про походження святого чудотворного образу Богородиці пояснюють так: водяна повінь принесла його до Острівка і його знайшли тут місцеві рибалки, які про святиню розповіли князю, а той вирішив побудувати тут церкву і помістити в ній ікону. В часі вірні побачили, що біля неї відбуваються чудесні духовні і фізичні зцілення. Вищою церковною владою це було перевірено і стверджено, що образ має чудодійну силу та занесено його до переліку чудотворних образів глибокого Полісся. Образ без сумніву італійського походження XVI-XVII ст. і, на думку автора, належав римо-католицькій чи руській уніатській церкві, про що свідчить його коронування, як також зображення Богородиці не строго класичне, а більш народне [4].

Біля чудотворного образу Божої Матері Бучинської відбувалися впродовж віків, про що свідчили підвіски з металу і воску, залишені із зворотної сторони, зціленими як також сама книга обліку фізичних і духовних зцілень, що зберігалася в святині до 1915 року і зникла разом із церквою в ході запеклих боїв (про що засвідчують чисельні поховання вбитих воїнів російської і австро-німецької армії, як в самому Бучині, так і в навколишніх лісах, зокрема могила донських козаків у лісі, праворуч від дороги до села). Однак, святий чудотворний образ вдалося врятувати і він зайняв знову своє найдостойніше місце у відбудованому храмі в 20-х роках XX століття.

Сучасна церква Св. Миколая нагадує свою попередницю: тринавна, вівтарем на схід, лише дзвіницю збудовано над бабинцем, до того вона була окремо від святині.

Над храмом Св. Миколая у Бучині пронеслися криваві буревії Другої світової війни, але святиня вціліла, щоб в ній яскраво горіла свічка віри Христової – святого українського православ'я.

Зазіхнули на неї на поч. 60-х років минулого століття місцеві комуністи-атеїсти. 1961 року її знято з реєстрації, незважаючи на протести вірних, влаштовано в ній склад колгоспного майна [5; арк. 30].

З постановням незалежної України храм Св. Миколая знову став використовуватися за призначенням, нині вікова святиня належить до УПЦ МП.

Вірні парафії Св. Миколая в Бучині впродовж віків відчували Святий Покров Богородиці – чудотворного образу, який зціляв духовних і фізичних хворих, скріплював віру, братолюб'є.

2. На прощу до чудотворного образу.

Про чудотворний образ Божої Матері Бучинської вперше розповів мені два роки тому настоятель церкви св. Параскеви в с. Морочно о. Павло Дубинець, родом із недалекого від Бучина села Нобель, біля однойменного озера над Прип'яттю. Отець Павло є не лише священик, але й добрий знавець і дослідник минулого глибокого Полісся. Його зацікавив чудотворний образ Божої Матері Бучанської і він звернувся до мене з листом (в якому було й фото ікони) з проханням дослідити походження святині, бо в моїй праці («Чудотворні ікони Волині і Полісся». – Луцьк, 2002. – С.351) інформація про неї відсутня.

Зазначу, що під час науково-дослідної праці в архівах Берестя, Пинська в їх документальних та історичних джерелах я не знайшов жодних згадок про святий образ, тому й відсутні дані про нього в моїй праці.

Недільного червневого ранку першим бусом їду до Любашова, де мене зустрічає наш студент семінарії Федір Устимчук і ми пішки, від хати його старшого брата о. Юрія Устимчука – благочинного УПЦ КП в районі – вирушаємо до Бучина. Брати Устимчуки родом із с. Ветел Любашівського району, з багатодітної свідомої української сім'ї, в якій двоє синів священики о.о. Юрій, Анатолій УПЦ КП, а двоє найменших Михайло і Федір – студенти Волинської Духовної семінарії. Цю шановану родину знаю давно і пов'язує мене з нею велика християнська любов та мої наукові подорожі до цього регіону глибокого Полісся, під час яких зупиняюся в їх гостинній хаті.

Дорога в 12 км до с. Бучин пролягла через ліси, болота, багна. Вона в більшості не мощена, з великими заповненими водою ямами. Йдемо обережно, щоб не потрапити в калюжу, однак настрої у нас – бадьорий. Час заповнюємо розмовами: розповідаю Федору історію

навколишніх сіл, парафіяльних храмів, їх будівництво та нищення окупантами землі нашої, місцевими яничарами і перевертнями. На півдорозі нас підбирає авто і привітні поліщуки дізнавшись хто ми і куди йдемо, не лише доповнюють мої знання про цей край, а й навідріз відмовляються від грошей.

Ми на вулицях Бучина. Старі будівлі серед яких багато вже зачинених і необжитих дивляться на нас вибитими дверима, вікнами. Шукаємо святиню храм Св. Миколая, потрапляємо до будинку одиноких та інвалідів, своєрідний сиротинець. Будівля мурована, одноповерхова, добре доглянута, її мешканці показують нам шлях до церкви. По дорозі до неї оглядаємо в східній частині села велику могилу з двома надгробниками: металевим, без хреста та кам'яним написом, на якому прочитати неможливо – їх стирає неблаганно час. Із поховання бачу, що це могили загиблих воїнів у Першій світовій війні під час жорстоких боїв 1915 року на Стоході. На превеликий жаль, вони не доглянуті.

Греблею вирушаємо до Острівка. Він природній, про що свідчить ґрунт в одній із ям, викопаних тут. У центрі його церква Св. Миколая, дерев'яна, трьохнавна з двоярусною дзвіницею над бабинцем. За віттарем могила колишнього її настоятеля о. Іларіона Цирилькевича, похованого 1863 року. Ця могила – також свідчення наявності тут храму в ХІХ ст., який вибудували наші предки коштом благовірних князів Пинських із міцного, пущанського дерева навколишніх вікових борів.

Оглядаємо і знімаємо на плівку святиню, від місцевих парафіян дізнаємося окремі фрагменти її історії, минулого села, місцевості. Зокрема й про те, що довголітнім настоятелем храму був відомий священик о. Сергій Кульчинський, який не одному з вірних врятував життя від зброї червоних і коричневих окупантів землі нашої.

Довго сидимо з Федором на лавочці біля храму, перебираємо думками почуте й побачене. Наша проща до Святині добігає кінця і ми знову вирушаємо пішки до Любашова, щоб в дорозі, по якій впродовж віків ходили до чудотворного образу Богородиці прочани, поклонитися і помолитися Пресвятій Діві, ще раз пережити неповторні хвилини життя та наповнити наші душі духом святощів і глибокої віри.

Джерельні приписи

1. Бужанський А. Ріка Прип'ять та її допливи / А. Бужанський. – Вінніпег, 1966.
2. Те ж само.
3. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1984. – т.1.
4. Рожко В. Православні святині історичної Волині / В. Рожко. – Луцьк, 2009.
5. Держархів Волинської області. Ф.Р-393, оп.2, спр.231, арк.30.

Резюме

Розповідається про церкву, що знаходиться в заплавах Стоходу і Прип'яті.

Ключові слова: Волинь, духовність.

Summary

Told about a church which is in the back-waters of Stokhodu and Prip'yati.

Key words: Volin', spirituality.

УДК 94 (477.8)

Рожко В.Є.

історик-архівіст (м. Луцьк)

Предавня святиня біля витоків Збитеньки

Як хто нівечить Божого храма, того знівечить Бог,
бо храм Божий Святий, а храм той – то ви!

Ап. Павла до Коринтян 3, 17.

Село Збитин колишнього Дубенського повіту належить до давніх поселень історичної Дубенщини і свою назву, за переказами, що живуть тут і передані автору його жителями, виводять від таких подій.

Лариса Пилип'юк, церковний касир, пояснила назву села побоєвищем на його місці, яке

козаки влаштували татарам, а їх коні копитами збили всі трави, а звідси від слова «збити» і пішло його ім'я.

Натомість житель села Олександр Тишковець виводить назву від слова «збивати», тобто лісоруби, які припливли по річці й оселилися тут та збили перші дерев'яні хати, а від того й збитинь [1].

На думку автора, село виводить свою назву, як і сама річка, що свої витoki розпочинає з трьох, не пов'язаних поверхнево джерел, від слова «збитки», які вона наносила своїми бурхливими розлитими водами в давнину першим поселенцям, що осіли тут на родючих землях серед дрімучих лісів, що вкривали навколишні пагорби [2].

Річка Збитенька довжиною в 55 км творить у своєму бігу низку ставків, як в самому селі поруч своїх витоків, обширні в с. Малин, Межиричах, де вона й упадає у Вілію, ліву притоку річки Горинь [3; 29].

Першу писемну згадку маємо на поч. XVI ст., тоді воно належало князям Острозьким, але кам'яні знаряддя праці, знайдені тут, свідчать, що ця місцевість була заселена ще в сиву давнину. Певно, це поселення спричинилося двома факторами – родюча земля, джерельна вода, ліси як будівельний і опалювальний матеріал та безпечність проживання, бо навколишні ліси, що вкривають і дотепер високі пагорби, були тією зеленою пеленою, що закривала оселі первісних людей від ворожих очей.

Маємо пам'ятати, що посеред села із півночі на південь, від Дерманя до Крем'янця і Підкаменя, протягнулося пасмо відлому Карпат за назвою – Крем'янецькі гори [4; 40-41]. Ці відломи гір і становили своєрідний природній щит із півдня не лише для села Збитинь, а й інших поселень, що розкинулися північніше Крем'янецьких гір [5; 451].

Оселя Збитинь поступово розросталася і вже на кінець XIX ст. було тут 38 дворів, 313 жителів [6; арк. 150]. Як правило, займалися жителі села сільським господарством вирощували пшеницю, ячмінь, овес, картоплю, займалися тваринництвом, садівництвом, плели бджіл. Але не хлібом єдиним живе людина. Щоб охоронити свою душу і душі підлеглих селян, місцевий шляхтич Шимовський своїм коштом вибудував храм Покрови Пресвятої Богородиці, 1711 р., на місці попереднього, зберігаючи при тому святість місця, вимолену предками тодішніх селян.

Храм дерев'яний, тризрубний, однокупольний з окремою дзвіницею, побудованою на місці попередньої 1878 року [7; 539-540]. У церкві Покрови Пресвятої Богородиці – високомистецький двоярусний іконостас роботи місцевих майстрів, була багата книгозбірня, архів, де зберігалися метричні книги від 1779 р., давні богослужбові книги, дарча грамота шляхтича Шимовського і інше [8].

Дзвіниця має 4 високомистецьких дзвони, роботи дубнівських людвісарів; найбільший із них із XVIII ст. Ці предмети людвісарного церковного мистецтва історичної Волині мають цікаву і трагічну історію. Великий дзвін німці 1943 року хотіли забрати на металобрухт, але парафіяни заховали його в землі у сусідньому селі Клинці, приписаному до храму Покрови Пресвятої Богородиці. Завдяки колишньому старості церкви, Федору Павловському, який 32 роки старостував у святині, вдалося віднайти закопаний дзвін і перенести на дзвіницю храму.

Також свідками козацької доби в Україні є її пам'ятки: кам'яні хрести біля входу до храму, які, без сумніву, належать до XVII-XVIII ст., а також три кургани, один із них розвернутий колгоспними вождями, а два інші розкопані «дикими археологами», які шукали в них цінності.

Варто наголосити, що завдяки міцній вірі місцевих парафіян церква не була зачинена і під час панування московських окупантів і служби Божі відбувалися тут впродовж жахливої войовничо-атеїстичної доби 60-80-х років XX століття. Храм нині реставрують, як також замощують дорогу до нього, щоб гідно зустріти 300-ліття святині.

2. Біля витоків річки Збитеньки

Серпневий недільний ранок привів мене на вулиці Дубно. Дорогу від Луцька до цього княжого міста над річкою Іква заповнив я спогадами про попередні наукові подорожі до

цього регіону історичної Волині. Зібрані мною документальні та історичні джерела виявлені в архівах Луцька, Рівного, Житомира, Тернополя, підтверджені науковими пошуками і знахідками на місцях стали чисельними науковими розвідками в журналах, збірниках, газетах, окремими розділами моїх книг з історії святого Українського православ'я, минулого рідної землі.

З документальних джерел, виявлених у фондах вищеназваних архівів, знаю, що храм Покрови Пресвятої Богородиці належить до 7 найдавніших дерев'яних вцілілих святинь історичної Дубенщини і моє бажання оглянути святиню в с. Збитин перемагає втому, коли я долав пішки через гори найкоротшу дорогу із с. Здовбиця. Розглядаю і милуюся неповторною панорамою Кремянецьких гір, що величаво піднімаються своїми вершинами покритими зеленими мішаними лісами над рівнинами, на яких розстелилися поля і пасовища. На південь від села Збитинь піднімається гора з урочищем Гаївка – найвища точка над рівнем моря на Рівненщині.

Нарешті село. Дорога до нього і через нього викладена з каміння, місцями великі вибої. На каменях набиваю і собі ноги та розглядаю залишені самотні будинки в селі. Воно справді вимирає. На центральній вулиці села, північніше якої біля колишніх колгоспних стаєнь два джерела – витоки і один південніше недалеко церкви, що кладуть початок водної артерії під назвою Збитенька. На цій вулиці зустрічаю старосту церкви Ананія Павловського і касира Ларису Пилип'юк. Вони стали моїми найціннішими помічниками у наукових пошуках та знахідках. Ідемо до храму. Його оточує кілька вікова мурована з дикого місцевого каменю огорожа, яка, як і сама святиня простояла віки. Предавня вхідна арка, такі ж ворота. І ось ми вже на церкoviці. Праворуч від входу два тесані камяні хрсти. Без сумніву вони роблені місцевими майстрами з місцевого каменю в часовому поясі козацької доби. Хто спочиває під ними невідомо, викарбувані написи напівзгнили час і природня стихія, можемо лише зробити висновок: або церква попередня будувалася біля них, чи навпаки, достойні небіжчики були поховані біля святині в знак великої шани до загиблих.

Оглядаю святиню зовні. Вона трьох зрубна, як і всі тогочасні церкви Волині, зроблена з відбірного дерева без жодного цвяха, тому й простояла віки. Твір, без сумніву, місцевих майстрів, можливо дубенських будівничих, пізніше стіни ошальовані дошками по горизонталі, розмальовані в сині і зелені кольори, центральний купол покритий сірою бляхою. За вівтарем могила о. Нікандера Рафальського з відомого священничого волинського роду, який тут був настоятелем 50 років.

У середині храм гарно розмальований, чисельні ікони у вишитих рушниках на стінах, двоярусний іконостас з мистецьковиконаними царськими воротами. Невідомий митець артистичної обробки деревини вклав у свій твір не лише знання і здібності, а й свою душу. Тонка мистецька художня різьба із шістьма округленими мініатюрними іконами святих.

Багато предметів сакрального мистецтва XVII – XVIII ст. у храмі загинуло в двох світових війнах. 1915 року все найцінніше з святині, з наказу московської окупаційної влади, було вивезено до Росії і зникло без вороття.

Піднімаємося на дзвіницю. Великий, масивний з XVIII ст. дзвін із рельєфним зображенням Богородиці з Дитятком і апостола Павла, врятований вірними, без сумніву, належить до Дубнівської школи людвісарного мистецтва і має суто волинське походження і зміст.

Храм із 1994 року належить на одностороннє бажання вірних до УПЦ КП. Його настоятелем нині є отець Володимир Левицький, як і його матушка Ірина є випускниками Волинської Духовної семінарії, яку вони закінчили з відмінними знаннями. У церкві гарний хор із 13 різного віку вірних, ними керує Катерина Савчук, а взагалі за церковним реєстром до святині належить 130 парафіян.

Разом із А.Павловським і Л.Пилип'юк довго вивчаємо збережену оригінальну карту церковних земель і села з 1875 року, а також відчитую два листи 1905 року і 20-х років, писані церковно-слов'янською, другий польською мовою. Оглядаємо ще витоки річки Збитеньки, викопані ставки, навколишні краєвиди і я залишаю село Збитень з його мальовничими околицями, панорамою гір завітчаних зеленими лісами.

Дорогу додому заповнив низкою роздумів і хвилі теплих споминів несли і несли мене до села, що розкинулось біля витоків Збитеньки і яке промовляє до нас своїм багатим минулим і неповторним сьогоденням.

Джерельні приписи

1. Архів автора.
2. Там само.
3. Рожко В.Є. І велика була та руїна його / В.Є. Рожко // Вісник. – Вінніпег, 2009. – Ч.3.
4. Радзівський В. Кремянецькі гори / В. Радзівський. – Львів, 1976.
5. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1984. – Т.1.
6. Держархів Рівненської області, ф.639, оп.1, спр.122, арк.150.
7. Волинські єпархіальні відомості. – Кременець. – 1889. – Ч.22.
8. Там само.

Резюме

Йдеться про церкву в с. Збитин Дубнівського р-ну Рівненщини.

Ключові слова: духовність, спадщина, Волинь.

Summary

Speech goes about a church in c. Zbitin Dubnivskogo to р-ну of Rivnenschni.

Key words: spirituality, inheritance, Volin'.

УДК 726.597

Рожко В.Є.

історик-архівіст (м. Луцьк)

Монастир Воскресіння Господнього на Повстанських могилах

Коли хоче хто йти вслід за Мною,
– хай зречеться самого себе і хай візьме свого хреста
– та й іде вслід за Мною.

Св. Матвія 16. 24

Оселя Гурби колишнього Дубенського повіту знаходилася при великому болоті Мшане, на північ від містечка Шумськ. Місцевість ця нагадує Полісся, хоча поруч, південніше, розпочинаються відломи Карпат, які далі, на південь, поступово переростають в Кременецькі гори.

Гурби дуже давня оселя. Археологічні дослідження дали багаті знахідки періоду неоліту і раннього середньовіччя, що засвідчують про давнє заселення цієї місцевості. Тут знайдено залізний обсічний меч і дві бойові сокири, вістря від спису, стріли, остроги і ін. З періоду неоліту виявлено велику робітню крем'яних знарядь праці – крем'яні серпи, сокири, наконечники для стріл тощо [1; 330-331].

В околицях Мшаного болота ряд місцевостей і урочищ мали назву «гута», а на піскових надмах знаходили брилки залізної руди. Раніше ця околиця носила назву Будники і належала до Мізоча. Було тут 500 га смерекового лісу. Єдине місце на Волині, де росли смережки на такій площі [2]. Також місцевість ця завжди славилася своїми лісами, що займали сотні гектарів навколо Гурбів і ці ліси отримали назву Гурбинські. В історію рідної землі ввійшли вони через відомий бій вояків УПА з енкаведистами 23-25 квітня 1944 року [3; 462].

Тут, у Гурбинських лісах 5 тисяч вояків УПА три дні вели нерівний бій із 35 тис. енкаведистських московських карателів. Москалі кинули в бій танки, літаки, гармати і іншу зброю, що була відсутня в українських повстанців [4; 14]. Сотні українських вояків загинули тоді смертю героїв, поранені дострілювалися, щоб не попасти до рук московських катів. Ворог забрав своїх вбитих, загиблі герої-повстанці спочили в Гурбинському лісі. Їх братські могили з дубовими хрестами зривали мінами московсько-більшовицькі карателі, але пам'ять про повстанські могили жила в навколишніх селах.

З постановням незалежної України на братській могилі поставлено хрест, посвячено місце вічного спочинку героїв битви у Гурбинських лісах.

Тодішній голова Рівненської обласної державної адміністрації В.Червоній висунув дум-

ку заснувати біля братської могили повстанців чоловічий монастир, створити національний пантеон бойової слави, як у с. Пляшевій по загиблих героях-козаках, – «Повстанські могили». Завдяки В.Червонію, його однодумцям, світлій пам'яті митрополита Рівненського і Острозького Даниїла, в 2005 році розпочалося будівництво житлово-адміністративного корпусу Свято-Воскресенського монастиря, церкви-каплички, перезахоронення з інших

Про потребу вшанування полеглих у Гурбенському бою на мітингу-реквіємі говорить священник Новоздолбунівської церкви. 1995 рік

місць Гурбинського лісу до національного пантеону тлінних останків героїв-повстанців, ідентифікувати імена загиблих. Перед могилами повстанців поставлено на високому постаменті-колоні скульптуру Покрови Пресвятої Богородиці, а над могилами покладено мармурові плити з іменами загиблих. Першу службу Божу в монастирі на повстанських могилах відправлено на Різдво Христове 2005 р. Першим настоятелем Свято-Воскресенської обителі призначено о. Антонія (в миру Олександр Олександрович Король із містечка Вишнівці). І за монашим чином служби Божі й молитви були в монастирському храмі двічі на день – рано і ввечері. Світлій пам'яті отець Антоній з молодечою енергією взявся за розбудову святої обителі, до монастиря і повстанських могил почали стікатися чисельні прочани з історичної Волині, Галичини, цілої України: ветерани УПА, свідомі українці – дорослі і діти. 4 липня 2006 року за нез'ясованих обставин трагічно загинув настоятель святої обителі о. Нифонт, могила якого знаходиться поруч церковної каплички, пам'ятника воякам УПА. Тривалий час Свято-Воскресенський монастир був без настоятеля і ченців, послушників і лише на третій день Великодня, в квітні 2007 року митрополит Рівненський і Острозький, владика Євсей у монастирській капличці рукоположив у сан ієромонаха Нифонта (в миру Володимир Михайлович Карпинський із с. Межиричі), а 17 квітня того ж року видано указ про його призначення керувати святою обителлю [5].

Сотні людей з усіх куточків України для пошанування українських героїв приїжджають до могили в місцевості Провороття (на місці Гурбенського бою), де поховані вбиті енкаведистами поранені вояки і медсестри з повстанського шпиталю. 2007 рік

України постав Свято-Воскресенський чоловічий монастир, збудовано церкву-капличку, монастирський корпус, національний пантеон бойової слави вояків УПА «Повстанські могили» [6].

ку заснувати біля братської могили повстанців чоловічий монастир, створити національний пантеон тлінних останків героїв-повстанців, ідентифікувати імена загиблих. Перед могилами повстанців поставлено на високому постаменті-колоні скульптуру Покрови Пресвятої Богородиці, а над могилами покладено мармурові плити з іменами загиблих.

Першу службу Божу в монастирі на повстанських могилах відправлено на Різдво Христове 2005 р. Першим настоятелем Свято-Воскресенської обителі призначено о. Антонія (в миру Олександр Олександрович Король із містечка Вишнівці). І за монашим чином служби

29 березня 2006 року Свято-Воскресенський монастир у Гурбинському лісі було зареєстровано і він набув юридичного статусу не лише в нашій церкві, а й в органах державної влади.

Отець Нифонт продовжує працю в Божому винограднику свого попередника, править служби Божі, приймає чисельних прочан, проводить екскурсії, розбудовує монастирське господарство. Окрім служб Божих і молитов, увесь вільний час заповнює разом із послушниками фізичною працею і не лише на невеликому монастирському городі, а й в майстерні, заготовляють дрова на опалення, збирають гриби, ягоди і інше.

З Волі Божої на місці братських могил повстанців-героїв у роки незалежної

2. Стежками повстанців-героїв

Ранковий електропотяг серпневого недільного сонячного ранку привіз мене до Рівного, а від залізничного вокзалу автобусом Рівне – Зелений дуб вирушаю до Свято-Воскресенського монастиря в Гурбах. Вже проїхали Рівне, Здолбунів. А ось і Здовбиця, відоме повстанське село. Воно було переходовою базою з групи «Південь» до групи «Північ УПА». Тут неодноразово відбувалися бої воїнів УПА з німцями, мадярами, московськими більшовиками.

– Крім щоденного вишколу, ми охороняли комунікаційні шляхи, – згадував в своїх спогадах повстанець Степан Сорока на псевдо «Сірак». Кожного тижня одна чата виїздила під Здолбунів до села Здовбиця, де проходила залізнична лінія та головна дорога. Наші стійкові слідували за рухами німецьких частин. Теж там проходила лінія нашого зв'язку Галичина – Волинь, до штабу УПА «Північ» [7; 151].

За Здовбицею в 1943 році розпочиналася своєрідна Повстанська республіка з столицею Дермань.

Усю дорогу від Рівного до Гурбів заповнив я споминами з історичних джерел про героїчні бої вояків УПА на цьому терені з усіма окупантами землі нашої: німцями, мадярами, поляками, москалями.

А ось і зупинка «Гурби». Піщана доріжка веде мене до святині. Праворуч Гурбинський ліс, ліворуч колишні поля нині зарослі травою. Іду і продовжую збирати думки про героїв-повстанців, які віддали тут своє молоде життя за Україну, за її долю.

– Коли б вони нині встали з своїх чисельних, на жаль ще безіменних могил, – думаю собі, – подивилися б на сучасну Україну, одноголосно сказали б: «Це не та Україна, за яку ми боролись. Вона не може мати нічого спільного з Кравчуками, Медведчуками, Морозами, Кучмами, Януковичами, Литвинами. Усі вони п'явки на живому тілі нації».

Зупиняюся перед монастирем, який раптово появився серед лісу на гірці. Перед ним національний пантеон «Повстанські могили». Над могилами скульптура Покрови Пресвятої Богородиці на високій колоні-п'єдесталі, а далі півколом братські могили перепохованих вояків УПА, на щоглі синьо-жовтий прапор. За ними видно житлово-адміністративний корпус, пам'ятник воякам-повстанцям, церква-капличка, могила першого настоятеля о. Антонія.

Знайомлюся з настоятелем о. Нифонтом, який разом із послушниками будують дров'яну. Ідемо до канцелярії монастиря, де я знайомлюся з окремими документами про діяльність святині, оглядаю бібліотеку. Отець Нифонт розповідає мені про свою працю в Божему винограднику в обителі.

– До нашої монастирської домової Трьохсвятительської церкви (св. Василя Великого, Григорія Богослова, Івана Золотоустого) приходять багато вірних із навколишніх сіл, а найбільше з с. Зелений дуб. Особливо велелюдно по неділях і святах. До Свято-Воскресенського монастиря відбуваються чисельні прощі, але особливо багато вірних є на третій день Великодня. В цьому році тут побувало більше 2 тис. прочан і не лише з Волині. Приїжджають до нас студенти, учні шкіл, вихованці молодіжних таборів. Зацікавлення святинею росте...

Із о. Нифонтом йдемо до пам'ятника загиблим у Гурбинській битві воякам УПА. Довго стоїмо біля братської могили перебираючи думки. Так, повстанці боролися і віддали своє життя на вівтар незалежної України, – думаю біля святих могил, – моляться вони перед престолом Всевишнього за свій народ, його волю і долю.

Оглядаємо могилу о. Антонія першого настоятеля, новітнього мученика нашої церкви, капличку.

На прощання о. Нифонт сказав: «Розкажіть всім своїм читачам правду про Гурбинську битву, Свято-Воскресенський монастир і нехай ідуть вони до Святині з молитвою на устах, пожертвами для розбудови і розквіту святої обителі, національного пантеону 'Повстанські могили'».

Нижче подаємо адресу святині: ієромонах о. Нифонт, Свято-Воскресенський монастир,

с. Зелений дуб Здолбунівського району Рівненської області, 35700; тел. 0-67-88-30-759.

Джерельні приписи

1. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1984. – т.1. – С.330-331.
2. Там само.
3. Енциклопедія Українознавства. В 11 тт. – Львів, 1993. – Т.2.
4. Василів-Базюк Л. Не вір! / Л. Василів-Базюк. – Чернівці, 2007.
5. Архів монастиря Воскресіння Господнього.
6. Там само.
7. Сорока С. Підгасцька сотня УПА на Волині / С. Сорока // Літопис Української Повстанської армії. – Торонто, 1984. – Т.3.

Резюме

Йдеться про монастир Воскресіння Господнього в с. Гурби, розташований на місці загибелі вояків Української Повстанської армії.

Ключові слова: монастир, вояки УПА, церква, історична пам'ять.

Summary

Speech goes about the monastery of Resurrection Lord in c. Gurbi, in place of death of warriors of the Ukrainian Insurgent army.

Key words: monastery, warrior UPA, church, historical memory.

РОЗДІЛ V.

**ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ ТРАДИЦІЇ ВОЛИНІ:
ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ**

УДК 94 (477.8)

Лукашук О.В.зберігач фондів обласного
літературно-меморіального музею
М.Островського (м. Шепетівка)**Німецька колонізація Волині**

Перші згадки про німецьких поселенців на Волині зустрічаються ще за часів Київської Русі. Як правило, це були ремісники, запрошені сюди для обслуговування дворів знаті. Обмежені суворими законами, вони не відігравали помітної ролі в політичному та економічному житті краю [1; 128]. Після татарської навали 1240-1241 рр. притік німців на західноукраїнські землі посилюється. На запрошення галицько-волинських князів німці беруть участь у відбудові зруйнованих міст, будівництві замків, фортець, церков, розвивають торгівлю та ремесла. Історичні документи засвідчують, що вони були в добрих стосунках із тамтешніми князями, користувались різними привілеями, посідали урядові посади. Волинь вабила до себе не тільки купців, що вели торгівлю з іншими країнами, закупаючи там товари з метою реалізації їх на Волині, але й німецьких бюргерів та знать, архітекторів, будівельників, селян [1; 536]. Посилаючись на дослідження Г.Гольца «Участь німців в торгівлі і промислах на Волині», слід відмітити, що німці славились на Волині як професійні будівельники, ремісники, художники. Про це свідчить їх участь у розбудові Луцького та Кременецького замків. Варто згадати й Олицький замок, збудований після 1554 р. за участю німецького архітектора Й. Франкенштейна.

У 1640 р. князь А.Радзівілл звелів збудувати церкву в с.Олиці. Столярні та оздоблювальні роботи виконували також німецькі майстри [1; 537]. Дзвони були виготовлені в Данцингу. У багатьох церквах Волині можна було знайти й церковне начиння, виготовлене німецькими майстрами. За участю німецьких будівельників та архітекторів збудовані Почаївська Лавра (архітектор Готфрід Гофман із Бреслау), палац та католицька церква у м. Млинові (архітектор Е.Шроєдер), палац у с.Тучин, де оздоблювальні та мозаїчні роботи виконував маляр Пробет із Німеччини.

У 1770 р. німецькі ремісники оселяються і в Корці, Рівному, Тучині, Дубні.

Із 1783 р. в Корці уже працювала порцелянова фабрика. Освоєння величезних волинських лісів німецькими фірмами сприяло переселенню німецьких лісорубів, в основному, з Нижньої Сілезії. Із цінних порід волинських лісів, особливо дуба, виготовляли коштовні речі [1; 537].

У 1806 р. на Шепетівщині німцями було засновано колонію, яку назвали Дерманка, від прізвища одного з перших поселенців. Німці-колоністи купили землю у місцевого пана [4; 638]. У 1812 р. колоністи побудували кірху (церкву), в якій виконувались обряди до 1937 р.

І лише у 1937 р. в приміщенні кірхи було відкрито сільський клуб. Тут же розташовувались пошта, бібліотека, сільська рада.

У даний час в цьому приміщенні знову функціонує церква. Школа, побудована у 1870 р., збереглася й до наших днів (зараз – архів шепетівського музею М.Островського).

На 1830-1850 рр. припадає й перша велика еміграційна хвиля німців на Волинь. Майже одночасно з німецькими селами (колоніями) виникають і поселення текстильників у містах. Особливо великий вплив німців на Волинь відзначався в 1832-1833 рр. із текстильних міст Центральної Польщі. Основною причиною переселення цього періоду був дешевий ринок збуту товарів на Волині. В Рівному, Корці, Дубні, Тучині були побудовані ткацькі фабрики. Розквіт ткацтва на Волині спостерігався до 1851 р.

У період другої великої еміграційної хвилі на Волинь (після 1860 р.) німці сприяли розвитку сільського господарства та дрібних ремесел. Використовуючи досвід німців, почали на їх зразок будувати будинки з брусів, вводити сівозміну, удобрювати поля, будувати млини, виготовляти сільськогосподарський реманент. Тоді ж на Волині, в Богуславі, що північніше Деражно, засновується скловидувне виробництво. В краї працює 63 вітряних млини. Були створені спеціальні млини для виготовлення круп і олійниці. Німці займалися як сільським господарством, так і ремісництвом: 31,4% – ковалі, 33,8 % – столяри, 10,6 % – шевці [1; 537-538].

Залишились згадки і про німецьких поселенців, що проживали в селі Михайлючка. Назва села, можливо, походить від прізвища поміщика Михайлючка, що жив у селі Медведівка і володів землями та багатими лісами. Ліс і ділянки землі він продавав. Заселення цієї місцевості відбувалось за рахунок переселення німців і поляків із районів Гродного й з-під Варшави та українців із навколишніх сіл. Заселення продовжувалось і наприкінці ХІХ століття. Поряд із Михайлючкою з'явилися хутори - Капітульщина, Рисовата, Антонівка [5].

У спогадах про волинських німців відмічається їх суворий спосіб життя, зразкове ведення господарства, збереження своїх традицій та культури. Німці будували свій побут та стиль життя на кшталт свого рідного. Будинки мали високі гострі дахи. Одяг, меблі вони виготовляли також за німецькими зразками, що привезли із собою.

На Волині наприкінці ХІХ ст. було засновано понад 400 основних німецьких колоній, в яких проживало майже 200 тисяч осіб. В усіх колоніях споруджено школи та молитовні будинки. Для прибулих волинські поміщики та місцеві магнати виділяли 4-5 десятин землі і будівельні матеріали для спорудження шкіл. Жили німці відособлено, спілкувалися на своїх діалектах, але в процесі проживання вони все більше зближувались між собою і місцевим населенням. В їх лексиконі згодом можна було знайти перевернуті діалектичні слова й запозичення з української, польської, єврейської та російської мов [1; 538].

На початку Першої світової війни німецьке населення було переселене в східні райони Росії та після Жовтневої революції 1917 р. повернулося.

У 1925 р., згідно рішень ВУЦВК, із метою надання національним меншинам права і можливості розвивати свою культуру і мову, створювалися національні сільські Ради в тих селах, де проживала значна кількість їх представників. На Шепетівщині було утворено дві німецькі національні сільські Ради в складі с.Михайлючка (с. Рисовата, колонії Капітульщини та другої, куди входили колонія Дерманка (нині с.Дубіївка) та колонія Антонівка (нині цього поселення немає) тощо. На 1 січня 1926 р. на Шепетівщині проживало 1592 особи німецької національності [3; 180-181].

У документах Державного архіву Хмельницької області зберігаються нині копії актів обслідування німецьких колоній Антонівки, Дерманки, Рисоватої, Михайлючки, Капітульщини і урочища Купина. З цих документів можна певною мірою судити, що являли ці поселення. В актах зазначено, що німці Рисоватої, Капітульщини, Михайлючки і Дерманки є корінним населенням, а Антонівки та Купина – переселенці. Можна зробити припущення, що Антонівку і Купино заснували переселенці з Дерманки та інших зазначених вище колоній, а також із німецьких поселень інших регіонів України. В документі зазначається,

що в Шепетівському районі з двох німецьких сільрад тільки в Дерманці є хата-читальня, але культосвітня робота не ведеться. Тут працює бібліотека, що нараховує 300 книжок, але з району надсилають лише книжки українською мовою. Загальні збори жителів проводилися німецькою мовою, а от протоколи велися українською, оскільки секретар сільради був українцем [3; 181].

У часи колективізації в німецьких колоніях також створюються колгоспи. 1929 р. у селі Михайлючка організовується колгосп ім. Рози Люксембург, а в селі Рисовата – колгосп ім. Тельмана. У 1930 році у селі Дерманка було створено колгосп, якому присвоїли ім'я Карла Лібкнехта.

Під час колективізації значну частину німців-колоністів, яких називали куркулями, вислано за межі області. У березні 1935 р. населення цих сіл поповнилося за рахунок переселенців із Чернігівської області.

У 1936-1937 рр. німців-колоністів знову було депортовано в східні області України і до Казахстану [5].

Повністю зникла німецька меншина лише в результаті переселення її до Німеччини згідно радянсько-німецької угоди 1939 р.

Однак, волинським німцям переселення не принесло нічого доброго. Їх, як відомо, поселили не в Німеччині, а на окупованих землях, у т.з. Вартеляшді (Західна Польща), звідки через кілька років, під ударами радянських військ, ці люди змушені були рятувати вже не майно, а власне життя. Тікаючи далі на захід, вони, наприкінці війни, опинилися в різних кінцях Європи, сповна зазнали злиднів, поневірянь та знущань і лише через багато років інтегрувалися на свою історичну батьківщину – Німеччину.

Джерельні приписи

1. Велика Волинь: минуле і сучасне. – Хмельницький - Ізяслав - Шепетівка, 1994.
2. Спогади мешканців села Дубіївка // Фонди музею М.Островського.
3. Осінський В.Г. Національні меншини не терені Шепетівської округи в 20-30-х роках ХХ ст. / В.Г.Осінський // Південно-Східна Волинь. Наука, освіта, культура. – Хмельницький - Шепетівка, 1995.
4. Див.: Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971.
5. Див.: Архів музею М.Островського.

Резюме

Розглядається процес розселення, життя та побут німецьких поселенців на території Волині, в тому числі й на Шепетівщині Хмельницької області, з часів Київської Русі і до кінця 30-х років ХХ століття.

Ключові слова: переселенці, культурне життя, німецьке колонія.

Summary

The process of settling apart, life and way of life of the German settlers is examined on territory of Volini, including on Shepetivschini of the Khmel'nicky area, from times of Kievan Russia and to the end of 30th of XX age.

Key words: migrants, cultural life, German colony.

УДК 392.5 (477.8) «185/19»

Немець В.Р.

аспірант Інституту народознавства
НАН України (м. Львів)

Аналогії та відмінності коровайного обряду на Волині і Поліссі

(середина ХІХ – початок ХХ ст.)

Весільний коровай посідає особливе місце в структурі традиційного весільного ритуалу багатьох народів. Стійкий символ хліба в обрядовому житті людини свідчить про його давні традиції, значне смислове і функціональне навантаження. Щедро прикрашений орнаментом, зображеннями рослин, фігурками тварин, часто з весільним деревцем, коровай символізував народження нової сім'ї, перехід молодих до нової соціальної категорії тощо [1; 477]. Коровай був обов'язковим лише при першому одруженні, вдовам та вдівцям його не пекли [2; 196].

Відомий дослідник М.Сумцов у праці «Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы» [3; 12] виокремив чотири релігійно-міфічні і побутові аспекти весільного короваю:

- коровай, як предмет жертвоприношення богам;
- коровай, як символ небесного подружжя сонця і місяця;
- коровай, як символ нареченого і нареченої;
- коровай, як символ добробуту.

На думку цього вченого, значна роль короваю у слов'янському світі зумовлена тим, що на певному етапі він замінив головну жертвну тварину арійців – корову. Звідси – наліплення ріжок на коровайі, притаманне весільному ритуалу України та Білорусі [4; 13]. З таким трактуванням частково погоджується інший видатний вчений – Ф.Вовк, який вважав, що «не може бути найменшого сумніву щодо значення цього хліба як жертви, а також і щодо його зв'язку з культом сонця» [5; 244]. До слова, культ сонця як джерела життя, тепла і світла притаманний фактично усім землеробським народам, серед них, без сумніву, і українцям.

Варто відзначити, що термін «коровай» поширений не тільки в Україні, а й на всіх слов'янських землях, тому він не закріплений за певною визначеною формою. Так, у росіян назва «коровай» дуже часто вживалася у необрядовій формі [6; 45]; в Україні ж поняттям «коровай» означували лише весільний хліб.

Український коровай виявляє певну варіативність щодо форми виготовлення. Найчастіше це круглий хліб, верхня площина якого має значну кількість тістяних прикрас, інколи у поєднанні з живими рослинами. Інший варіант – коровай, що становить собою круглу хлібину-основу, в яку встромлені різні комбінації гілок [7; 124]. В останні століття він функціонує як хліб, випечений окремо для кожного з молодих і призначений лише для представників одного роду. На теренах Волині найчастіше фіксуємо перший із вищезгаданих варіантів короваю. На Поліссі ж, беручи до уваги усі наявні на сьогодні польові матеріали, спостерігаємо побутування чотирьох видів короваю: окрім перших двох названих, це коровай, утворений чотирма S-подібними вертикальними елементами, закріпленими на прямокутній хлібній основі, а також коровай у вигляді порційних шишок [8; 128].

Традиційним днем для випікання короваю, як на Волині, так і Поліссі, була субота. Утім, у деяких районах Центрального Полісся збереглася традиція випікання короваю у жіночі дні (середа або п'ятницю) для дівчини та в чоловічі (вівторок, четвер) – для хлопця [9; 299], або в п'ятницю – у хлопця, а в суботу – у дівчини [10; 289], так само, як і на білоруському Поліссі [11; 402]. В Камінь-Каширському районі Волинської області (Західне Полісся) коровай зазвичай пекли в п'ятницю [12; 84], так само, як у південно-західних районах етнографічної Волині [13; 132]. Поряд із варіантом випікання короваю одночасно у домівках молодого і молодої, побутував інший, як наприклад подекуди в Центральному Поліссі [14; 43]: випікався лише один спільний коровай, найчастіше в помешканні молодого.

Ставлення до кількості коровайниць на Волині і Поліссі дещо відрізнялося. Так, на теренах Волині кількість коровайниць обов'язково мала бути парною: «канєшно парна [кількість] повинна бути» [15; 29], «шоб пару мали [коровайниці], то вже вони коровай місяць» [16; 40], «о, парне число [коровайниць], шоб до пари» [17; 47]; склад коровайниць найчастіше варіювався в межах 4-6-8 осіб. Як вважає Л.Артюх, парне число заміжних коровайниць мало б сприяти зміцненню сімейної пари [18; 81].

У той же час, на Поліссі кількість коровайниць могла бути як парною, так і непарною. Зокрема, в Центральному Поліссі, на південь від м. Коростень парна чи непарна кількість жінок при замішуванні тіста не мала значення, на північ від нього усталеним був принцип непарності як чинів, так і атрибутів [19; 299]. На білоруському Поліссі кількість коровайниць коливалася в межах 9-11-13 осіб і завжди була непарною [20; 45]. На думку І.Несен, будь-яке етнокультурне явище практично ніколи не з'являється чи, навпаки, не зникає раптово, а поступово накопичується, нарешті стаючи пануючим [21; 299]. Це властиво не лише напрямку північ-південь, але й захід-схід, особливо відчутне на вододілах або в так

званих перехідних зонах. Власне, це можемо спостерігати на прикладі принципу непарності коровайниць на Житомирському Поліссі, який від Радомишля до Коростеня виявлений спорадично, а вище означеної точки, аж до білоруського Полісся, поступово утворює пануючу традицію.

Як на Волині, так і Поліссі в коровайниці брали лише одружених жінок, які щасливо жили в шлюбі. Відтак, заборона на участь у випіканні короваю передусім стосувалася вдів, покриток і розлучених. Так, на Славутщині (центральна Волинь) інформатори з цього приводу казали: «одружені повинні бути [коровайниці], ні в якому разі не повинно бути вдів, тим більше покриток» [22; 54], «як вже йдуть пекти коровай, треба щоб жінка [коровайниця] з чоловіком жила гарно в парі» [23; 69]. Зазвичай, як на Волині, так і Поліссі, побувала заборона для молодої брати участь у випіканні короваю: «вона [молода] шось не присутствує» [24; 14], «молода не повинна бути» [25; 37]. Аналогічна ситуація спостерігалася у німецькому весільному ритуалі - нареченій не дозволяли бути присутньою при випіканні короваю, оскільки вважалося, що якщо молода сама собі пече коровай, то буде бідно жити [26; 142]. Як на Волині, так і Поліссі фіксуємо участь чоловіка в коровайному обряді – він або мав заглянути у піч перед всаджуванням короваю [27; 300], або вимести жар з тієї ж таки печі [28; 6]. «То як коровай в піч саджали, і в молодого, і в молодої, таке робили помело з соломи, та й заставляли вже там мужчину якого, щоб він вимів. Зараз то вже нема» [29; 12], - казали з цього приводу на Славутщині (центральна Волинь). Участь дітей у процесі випікання короваю на Волині і Поліссі найчастіше фіксується лише з моменту його прикрашання [30; 192].

Етап випікання короваю на Волині і Поліссі можна умовно поділити на дві однойменні частини – безпосередньо процес випікання, а також частування «на короваї», де відбувалось оздоблення короваю нетістяними прикрасами та сукання посадної свічки (Полісся) [31; 37].

У процесі приготування короваю на Волині і Поліссі спостерігалася значна схожість. Так, святково вбрані коровайниці зазвичай вирушали до домівок молодого і молодої не з пустими руками, а брали з собою всі необхідні інгредієнти для випікання короваю: миску борошна (житнього або пшеничного), цукор, яйця, масло тощо – усього потроху. Тісто на коровай розчиняли в діжі, добре промивши її спочатку чистою водою – для усунення «закваски» [32; 168], тобто сирого тіста, залишеного на дні діжі для приготування хліба. До чистої діжі наливали води, засипали борошна (в середньому – 16 кг.) і починали «розчиняти» [33; 311]. Згодом тісто виймали з діжі і продовжували місити вже на столі.

На Волині і Поліссі коровай зазвичай мав багат шарову структуру. Нижній шар («корж» [34; 300], «підощва» [35; 55]) завжди виробляла старша коровайниця. В Центральному Поліссі на нього найчастіше сипали овес або сім'я конопель [36; 300]. На Славутщині (центральна Волинь) «на дно ложилось чотири колосочки і жились монети, по парі, так і запікались в тісті» [37; 54]. У середній частині короваю досить часто запікали сирі яйця. Характерною ознакою верхнього шару короваю на Волині і Поліссі була система прикрас. Зокрема, на Сокальщині (західна Волинь) коровай прикрашали так: «втикають три чи чотири дво- або трираменні галузки [ріжки], обкручені тим самим тістом, з якого роблять коровай; обкладають так званими гусками – валками з того ж тіста, позакрученими у різні форми і покладеними навхрест. Поміж гусками на порожній поверхні короваю насаджують шматки тіста різної форми, як, наприклад, зірки, серця і т. п.» [38; 132]. На Славутщині до згаданих «ріжок» закріплювали три свічки: «три рожки вбрані, а на рожках – три свічки» [39; 33]. Часом на верхньому шарі виробляли квітку, в яку запікали житні колоски і гроші. Згодом, під час розподілу короваю, цю квітку віддавали молодим. Подібно до цього, на Житомирському Поліссі в центрі верхнього шару короваю виробляли велику шишку або пару птахів. Часто кількість шишок-прикрас відповідала кількості яєць, запечених у короваї [40; 300].

Безумовно, окрім короваю на теренах Волині і Полісся випікали й інше весільне печиво. До найпоширеніших його різновидів належали:

• «шишки» – різновид весільного печива, притаманний як для Волині, так і Полісся; виготовлялися з коровайного тіста шляхом розкачування його коржем і різання на смуги шириною 7-8 см. Ці смужки підрізали з одного боку ножом, загортали в качалочку так, щоб один лишився гладким (це був низ), другий же, порізаний, розпускався квіткою – це був верх шишки [41; 98]. Одночасно з назвою «шишка» на Поліссі побутували й інші найменування. Так, на Лівобережному Поліссі «шишку» могли називати «перепійцем» [42; 87], «старшою шишкою» [43; 87]. Ритуальне призначення «шишок» полягало перш за все в обдаруванні коровайниць та дітей.

• «гуски» – різновид орнітоморфного весільного печива, що в різноманітних варіаціях широко побутував як на Волині, так і Поліссі. На Лівобережному Поліссі печиво у формі пташки називали «соловейчиками» [44; 99], на Центральному Поліссі – «жайворонками», «голубами», «качечками», «зозульками» [45; 99]. Власне, випікання «гусок» можемо вважати типовим і для Волині [46; 27]. «Гуски» призначалися на подарунки для коровайниць, знайомих тощо [47; 100].

• «галузки» – обгорнуті тістом вишневі палички. Побутували переважно в західній Волині [48; 27].

• «короваєць» – весільне печиво, виготовлене з того ж тіста, що й «великий» коровай, але вже не на «підшові», прикрашене гусками. «Коровайці» широко зафіксовані на всій території Волині, особливо в її західній частині [49; 132]. Подібно до інших різновидів весільного печива, призначалися на подарунки. На Кременеччині (центральна Волинь) «коровайця» несли до вінчання священикові: «маленького тільки коровайчика несуть, з галисочкою» [50; 3].

• «калач» – довгий буханець білого хліба, оздоблений квітами; побутував як на Волині, так і Поліссі. Так, на Славутщині (Хмельницька Волинь) калачі зазвичай пекли в п'ятницю: «п'ятниця – це калачниця, пекли калачі для гостей, обсилали обов'язково парою калачів, два калачі повинні бути» [51; 54].

• «пірник» – весільне печиво з солодкого тіста, з додаванням меду, іноді родзинок; зафіксовано лише у Центральному Поліссі [52; 100]. На Житомирщині «пірники» пекли у формі ромба, з медового тіста [53; 94]. Виготовляли їх в хаті молодого для «обсилання» роду молодого на етапі приїзду свих.

• «парка» – весільний хліб, спечений у вигляді двох зліплених буханців без нижнього коржа. Традиційний для теренів Волині, фіксується також в окремих районах Полісся, зокрема на Житомирщині («паристий хліб», паровіє пироги) [54; 301] і на Рівненщині («парочка») [55; 183]. На західній Волині «парку», яку тут називали «близнятами», молоді повинні були тримати під пахвами від часу вінчання і аж до гостини в хаті молодої [56; 53]. В центральній Волині мати молодої з «паркою» в руках виряджала молодих до шлюбу [57; 128].

• «пірожки» – маленькі хлібці, які брали з собою молодий та молода йдучи запрошувати на весілля. Побутували на українському та білоруському Поліссі [58; 50].

Таким чином, до найпоширеніших різновидів весільного печива, спільних для Волині і Полісся, можемо віднести «шишки», орнітоморфне печиво («гуски», «соловейчики» тощо), калачі. Основним ритуальним призначенням вищезгаданого печива, яке виконувало його функції, було обдарування коровайниць та дітей після виготовлення короваю та запрошення гостей на весілля.

Ритуальні дії та атрибути коровайного обряду. Випікання короваю як на Волині, так і Поліссі супроводжувалося певними ритуальними діями, здійснюваними за посередництвом традиційних атрибутів даного обряду – пікної діжі, віника, хлібною лопати.

Так, у Центральному Поліссі для забезпечення росту тіста діжу/ночви з тістом тричі піднімали до сволока. Як відомо, у родинній обрядовості сволок наділений лікувальною та обереговою функціями. На Західній Волині перед саджанням короваю до печі, коровайниці бралися за пікную лопату і тричі стукали нею об сволок [59; 54]; зрештою, під сволоком зазвичай ставили пікную діжу з тістом на коровай. За класифікацією Є.Ка-

гарова, згадані ритуальні дії можемо віднести до категорії карпогонічних, тобто таких, що мали б забезпечити плідність, здоров'я, добробут молодих [60; 27].

На теренах західної Волині коровайниці, здійнявши тісто з печі, ставили його на столі перед покутем, на якому сидів весільний староста [61; 22]. Як уже згадувалося, покуть – одне з найважливіших місць для реалізації шлюбної санкції, звідти давалися усі благословення щодо виконання ритуальних дій. Крім того, це місце у світоглядній традиції українців пов'язувалося із перебуванням хатнього божества-першопредка [62; 112].

До апотропеїчних ритуальних дій можемо віднести наступну, зафіксовану на Лівобережному Поліссі: після того як коровайне тісто виймали з діжі, в її дно встромляли ножа [63; 84]. Ніж у слов'янських народів вважався одним із оберегів, поряд з іншими гострими залізними предметами (ножиці, голка, сокира, коса, серп) [64; 326]. Так, за свідченнями В.Кравченка у Центральному Поліссі після замішування тіста на коровай, молодого виводили з сіней за рушник, причому світилка встромляла йому в свиту голку і тримала, щоб ніхто не вийняв, бо інакше з молодим могла статися біда [65; 173].

Свічка, як атрибут коровайного обряду, була поширена головню на Поліссі, а її суцання, що проходило паралельно з випіканням короваю – його завершальним актом. Зокрема, на Лівобережному Поліссі до пікної діжі приліплювали навхрест чотири свічки [66; 84]. В Центральному Поліссі, коли «розчиняли» коровай в хаті молодого, на тісто ставили дві засвічені воскові свічки, «щоб в хаті з'явилися два нові світла – молодий і молода» [67; 92].

Як на Волині, так і Поліссі перед випіканням короваю чоловік вимітав піч. У коровайних піснях із Лівобережного Полісся його називали «кучерявим»:

*Кучерявий піч вимітає,
Кучерява у піч заглядає:
«Ой де-ж мені сісти
На щасливім місті?!»* [68; 84].

На нашу думку, «кучері» в даному випадку символізували «язики» полум'я, а звідси – вогонь як чоловіче начало. На Чернігівщині піч вимітали не кочергою, а віником – «щоб молоді багато жили» [69; 86].

Ритуальний «танець» коровайниць і чоловіків з пікною діжею відомий як на Волині, так і Поліссі. Так, на Житомирській Волині після того як коровай саджали в піч, чоловіки брали в руки діжу і починали з нею танцювати, при цьому співаючи:

*Ой піч наша на стовнах,
Діжу носять на руках.
Печ же наша, пече,
Спечи каровай кзречний!* [70; 635]

У даному пісенному тексті діжа виступає символом родючості, відтак згаданий ритуальний «танець» можемо віднести до карпогонічних ритуальних дій. На думку І.Несен, оскільки діжа «народжувала» хліб і була вмістилищем зернових продуктів на території роду, в моменти свят на ній зосереджувалась обрядова увага; в цьому контексті діжа могла наділяти своїх господарів репродуктивною силою.

На Волині пікна діжа фігурувала як атрибут під час обряду розплітання коси молодої. Так, на Сокальщині під час розплітання коси молода сиділа на діжі; після того, як обряд завершувався молода зіскакувала з діжі, а на її місце намагалася якомога швидше сісти одна з дружок – щоб першою вийти заміж [71; 102].

Як на Волині, так і Поліссі фіксуємо ритуальний акт перекидання через дах миски, в якій мили руки коровайниці. На Рівненському Поліссі вірили, що якщо перекинута таким чином миска впаде дном до низу, у молодих народиться дівчинка, якщо ж дном до верху – хлопчик [72; 206]. Натомість, у деяких районах Волині подібна дія мала дещо інше тлумачення: якщо миска вдало перелетить через дах – це на щастя, якщо ж розіб'ється, або застрягне – на біду [73; 9]. Назагал, у символічному відношенні дах слугував «лінією» поділу між верхом (небом) і низом (світом людей), відокремлював «свій» внутрішній простір від «чужого» зовнішнього [74; 267]. Згадану обря-

додію перекидання через дах миски можемо означити як ворожіння.

Таким чином, одним із найзнаковіших моментів у структурі весільного циклу на Волині і Поліссі було виготовлення короваю, що давно визнаний етнокультурним символом українців.

Джерельні приписи

1. Плотникова А.А. Хлеб обрядовый / А.А.Плотникова // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2-е. - М.: Междунар. отношения, 2002. - С.477-478.
2. Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях / Н.Ф.Сумцов // Символика славянских обрядов: Избранные труды. - М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1996. - С.158-248.
3. Сумцов Н.Ф. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы / Н.Ф.Сумцов. - К.: Издание редакции «Киевской старины», 1885. - 20 с.
4. Там же.
5. Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні / Хв.Фовк // Студії з української етнографії та антропології. - К.: Мистецтво, 1995. - С. 219-323.
6. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні / В.К.Борисенко. - К.: Наукова думка, 1988. - 192 с.
7. Несен І.І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми / І.І.Несен. - К.: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. - 280 с.
8. Там само.
9. Несен І.І. Весільний обряд: традиційна структура / І.І.Несен // Полісся України: Мат. істор.-етнограф. дослідження. - Львів: ІН НАН України, 2003. - Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. - 1996. - С.297-322.
10. Dworakowski St. Obrzedy weselne w Niemowiczah // Rocznik Wolynski. - Rowne, 1939. - Т.8. - S.280-305.
11. Свадебный обряд в Мозырьском уезде // Сборник отделения русского языка и словесности. - СПб., 1903. - Т. 72. - С.394-443.
12. Кондратович О.П. Весілля на Поліссі / О.П.Кондратович. - Луцьк, 1996. - 110 с.
13. Весілля на Сокальщині. Текст і музику записав І.Чабан. 1922-27 // Весілля. [Збірник]. У 2-х кн. - К.: Наукова думка, 1970. - Кн. 2. - С.125-182.
14. Несен І.І. До питання типології весільного обряду північної Рівненщини / І.І.Несен // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся: Мат. комплексних експедицій Рівненського фольклорно-етнографічного товариства. - Вип. I. - Рівне, 2001. - С.39-49.
15. Архів Львівського національного університету ім. Івана Франка (далі - Архів ЛНУ ім. І.Франка). - Ф.119. - Оп. 17. - Спр. 220. - Е - 75 арк.
16. Там само.
17. Там само.
18. Артюх Л.Ф. Весільне печиво українців та росіян / Л.Ф.Артюх // Народна творчість та етнографія. - К., 1979. - №5. - С.80-84.
19. Несен І.І. Весільний обряд: традиційна структура / І.І.Несен // Полісся України: Мат. істор.-етнограф. дослідження. - Львів: ІН НАН України, 2003. - Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. - 1996. - С.297-322.
20. Пашкова Г.Т. Етнокультурні зв'язки українців та білорусів Полісся: На матеріалах весільної обрядовості / Г.Т.Пашкова. - К.: Наукова думка, 1978. - 118 с.
21. Несен І.І. Весільний обряд: традиційна структура / І.І.Несен // Полісся України: Мат. істор.-етнограф. дослідження. - Львів: ІН НАН України, 2003. - Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. - 1996. - С.297-322.
22. Архів ЛНУ ім. І.Франка. - Ф.119. - Оп. 17. - Спр. 220. - Е - 75 арк.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Сумцов Н.Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских / Н.Ф.Сумцов. - Харьков, 1881. - 206 с.
27. Несен І.І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми / І.І.Несен. - К.: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. - 280 с.
28. Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wolyniu: Z materialow zebranych przez R.Zofije Rokossowska we wsi Jurkowszczyznie w powiecie Zwiahelskim. - Krakow, 1887. - 99 s.
29. Архів ЛНУ ім. І.Франка. - Ф.119. - Оп.17. - Спр. 220. - Е - 75 арк.
30. Тарасюта К. Короткі відомості про випікання короваю в с. Люхча Сарненського району / К.Тарасюта // Етнокультурна спадщина Полісся. - Вип. VI. - Рівне: Перспектива, 2005. - С.189-193.
31. Несен І.І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми / І.І.Несен. - К.: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. - 280 с.
32. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. У двох томах / Г.Аркушин. - Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа», 2000. - Т.1. - 354 с.
33. Filipowicz K. Pieczywo weselne w powiecie Lubomelskim // Rocznik Wolynski. - Rowne, 1939. - Т. 8. - S.311-331.
34. Несен І.І. Весільний обряд: традиційна структура / І.І.Несен // Полісся України: Мат. істор.-етнограф. дослідження. - Львів: ІН НАН України, 2003. - Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. - 1996. - С.297-322.
35. Архів ЛНУ ім. І.Франка. - Ф.119. - Оп.17. - Спр. 220. - Е - 75 арк.
36. Несен І.І. Весільний обряд: традиційна структура / І.І.Несен // Полісся України: Мат. істор.-етнограф. дослідження. - Львів: ІН НАН України, 2003. - Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. - 1996. - С.297-322.

37. Архів ЛНУ ім. І.Франка. - Ф.119. - Оп.17. - Спр. 220. - Е - 75 арк.
38. Весілля на Сокальщині. Текст і музику записав І.Чабан. 1922-27 // Весілля. [Збірник]. У 2-х кн. - К.: Наукова думка, 1970. - Кн. 2. - С.125-182.
39. Архів ЛНУ ім. І.Франка. - Ф. 119. - Оп.17. - Спр. 220. - Е - 75 арк.
40. Несен І.І. Весільний обряд: традиційна структура / І.І.Несен // Полісся України: Мат. істор.-етнограф. дослідження. - Львів: ІН НАН України, 2003. - Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. - 1996. - С.297-322.
41. Войтюк Л. Функціональне значення поліського весільного печива / Л.Войтюк // Народна творчість та етнографія. - К., 2004. - №6. - С.98-102.
42. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту / П.Литвинова-Бартош // Мат. до укр.-руськ. етнології. - Львів, 1900. - Т.3. - С.70-173.
43. Там само.
44. Войтюк Л. Функціональне значення поліського весільного печива / Л.Войтюк // Народна творчість та етнографія. - К., 2004. - №6. - С.98-102.
45. Там само.
46. Весілля в селі Кремеш Горохівського повіту. Текст і музику записав Н.Я.Димнич // Весілля [Збірник]. У 2-х кн. - К.: Наукова думка, 1970. - Кн. 2. - С.7-72.
47. Sokalski B. Powiat Sokalski pod wzgledem geograficznym, historycznym i ekonomicznym. - Lwow, 1899. - 491 s.
48. Весілля в селі Кремеш Горохівського повіту. Текст і музику записав Н.Я.Димнич // Весілля [Збірник]. У 2-х кн. - К.: Наукова думка, 1970. - Кн. 2. - С.7-72.
49. Весілля на Сокальщині. Текст і музику записав І.Чабан. 1922-27 // Весілля. [Збірник] У 2-х кн. - К.: Наукова думка, 1970. - Кн. 2. - С.125-182.
50. Архів ЛНУ ім. І.Франка. - Ф.119. - Оп.17. - Спр.159. - Е - 86 арк.
51. Архів ЛНУ ім. І.Франка. - Ф.119. - Оп.17. - Спр.220. - Е - 75 арк.
52. Войтюк Л. Функціональне значення поліського весільного печива / Л.Войтюк // Народна творчість та етнографія. - К., 2004. - №6. - С.98-102.
53. Несен І.І. Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу / І.І.Несен // Народна творчість та етнографія. - К., 2004. - №6. - С.91-97.
54. Несен І.І. Весільний обряд: традиційна структура / І.І.Несен // Полісся України: Мат. істор.-етнограф. дослідження. - Львів: ІН НАН України, 2003. - Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. - 1996. - С.297-322.
55. Романчук О. Весільний обряд на Березнівщині / О.Романчук // Західне Полісся: історія та культура. Наук. зб. - Рівне, 2004. - Вип. 1. - С.180-190.
56. Kolberg O. Wolyn: Obrzedy, melodye, piesni z brulinow posmiertnych przy wspoludziale St. Fishera i F. Szopskiego wyd. J. Tretiak. - Krakow, 1907. - 450 s.
57. Кравченко В.Г. Свадьба в с. Курозванах / В.Г.Кравченко // Труды общества исследователей Волыни. - Житомир, 1902. - Т. I. - С.118-150.
58. Пашкова Г.Т. Етнокультурні зв'язки українців та білорусів Полісся: На матеріалах весільної обрядовості / Г.Т.Пашкова. - К.: Наукова думка, 1978. - 118 с.
59. Kolberg O. Wolyn: Obrzedy, melodye, piesni z brulinow posmiertnych przy wspoludziale St. Fishera i F. Szopskiego wyd. J. Tretiak. - Krakow, 1907. - 450 s.
60. Кагаров Є. Що визначають деякі українські весільні обряди / Є.Кагаров // Етнографічний вісник. - К., 1926. - Кн. 2. - С.27-30.
61. Весілля в селі Кремеш Горохівського повіту. Текст і музику записав Н.Я.Димнич // Весілля.[Збірник]. У 2-х кн. - К.: Наукова думка, 1970. - Кн. 2. - С.7-72.
62. Несен І.І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми / І.І.Несен. - К.: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. - 280 с.
63. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту / П.Литвинова-Бартош // Мат. до укр.-руськ. етнології. - Львів, 1900. - Т.3. - С.70-173.
64. Топорков А.Л. Нож / А.Л.Топорков // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2-е. - М.: Междунар. отношения, 2002. - С.326-327.
65. Кравченко В.Г. Вогонь (матеріал, зібраний на Правобережжі) / В.Г.Кравченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. - К., 1927. - Вип. 1-3. - С.147-181.
66. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту / П.Литвинова-Бартош // Матеріали до українсько-руської етнології. - Львів, 1900. - Т. 3. - С.70-173.
67. Кравченко В.Г. З побуту й обрядів північно-західної України / В.Г.Кравченко // Зб. Волинського науково-дослідного музею. - Житомир, 1928. - Т.1. - 234 с.
68. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту / П.Литвинова-Бартош // Мат. до укр.-руської етнології. - Львів, 1900. - Т.3. - С.70-173.
69. Коломийченко П. Весілля в селі Прохорах Борзенського повіту Чернігівської губернії / П.Коломийченко // Мат. до укр.-руської етнології. - Львів, 1919. - Т.19-20. - С.81-118.
70. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Мат. и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским. - СПб., 1877. - Т.4. - 680 с.
71. Sokalski B. Powiat Sokalski pod wzgledem geograficznym, historycznym i ekonomycznym. - Lwow, 1899. - 491 s.

72. Новак К. Обряд випікання короваю на Рівненщині / К.Новак // Західне Полісся: історія та культура. Наук. зб. - Рівне, 2004. - Вип. 1. - С.203-207.
73. Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wolyniu: Z materyjalow zebranych przez R.Zofije Rokossowska we wsi Jurkowszczyznie w powiecie Zwiahelskim. - Krakow, 1887. - 99 s.
74. Валенцова М.М. Крыша / М.М.Веленцова // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2-е. - М.: Междунар. отношения, 2002. - С.267-268.

Резюме

На основі польових етнографічних матеріалів і опублікованих джерел здійснюється порівняльний аналіз коровайного обряду на теренах історико-етнографічної Волині та Полісся. Автор проводить паралелі на підставі таких параметрів, як технологія випікання, кількість і склад коровайниць, ритуальні дії та атрибути коровайного обряду тощо.

Ключові слова: коровай, технологія випікання, ритуальні дії, атрибути.

Summary

On the basis of the field ethnographic materials and published sources the comparative analysis of ceremony round the loaf of bread is carried out on the walks of life historically – ethnographic Volini and Polissya. An author compares on the basis of such parameters, as technology of baking, amount and composition of persons, which baked ceremonial bread, sacral actions and attributes of ceremony round the loaf of bread and others like that.

Key words: round the loaf of bread, technology of baking, sacral actions, attributes.

УДК 477.059

Черніговець Т.І.

канд. пед. наук, доцент, кафедри культурології РДГУ,

Черніговець О.

магістр музичної педагогіки РДГУ (м. Рівне)

Регіональні особливості купальських культур Волині та Західного Полісся

У системі прадавніх традицій літнього святкового циклу в Україні (і зокрема на Волині та Західному Поліссі) особливе місце посідають купальські. В них синтезувався світогляд предків, вірування, культ природи і солярних символів, їх духовне осмислення та художнє відтворення, виражаючи величне єднання людини і природи. С.Килимник підкреслював, що купальська обрядовість та пісні належать до первісних ритуалів на честь Сонця [6; 431].

Купальські традиції Волині і Полісся здавна цікавили етнографів, фольклористів, істориків та сучасних вчених (культурологів, мистецтвознавців) і стали предметом дослідження М.Костомарова, О.Потебні, В.Войтовича (міфологічний аспект), П.Чубинського, Лесі Українки, С.Килимника, О.Воропая, Ю.Климця, В.Скуратівського, В.Давидюка, С.Шевчука (обрядово-звичаєвий аспект), Ф.Колесси, К.Мошинського, О. Кондратович (фольклорний аспект). Однак регіональні типи купальського святкового циклу, і зокрема, їх культурологічне осмислення, потребують наукового аналізу.

Територіально історико-етнографічний регіон Волинь охоплює південні райони нинішніх Волинської та Рівненської, південно-західні райони Житомирської і північну смугу Тернопільської, Хмельницької та Львівської обл., відзначає А.Данилюк. Західне Полісся розміщене у басейні річки Прип'ять і охоплює північні райони Волинської, Рівненської та західну частину Житомирської обл. Ці регіони характеризуються більшою збереженістю автентичної фольклорної спадщини та архаїчних пережитків в усіх сферах традиційної культури, в тому числі у святковій, порівняно з іншими регіонами України [14; 61-62].

Сучасна назва свята - Івана Купала містить язичницьку та християнську основу і походить від імені Купало (Купайло, Купала – бога літнього сонця (С.Килимник), земних плодів (О.Воропай), молодості, шлюбу та краси (В.Войтович), достатку (Густинський літопис) та християнського святого Івана-хрестителя (7 липня православна церква відзначає різдво святого пророка Предтечі і Хрестителя Господнього Івана). Після прийняття християнства на Русі обидва свята злилися, і відповідно, спільною стала його назва.

Домінуючими в структурно-змістовій основі свята є народні звичаї, обряди, традиції, які сягають у сиву давнину. Його відзначали в період літнього сонцестояння з 23 по 24 червня (за новим стилем – 7 липня). В цей час люди віншували сонце та природу, коли ті досягали свого апогею.

В.Войтович відзначає, що Купало благословляє зрілість усього суцього, а серця молодих скріплює любов'ю, бо це великий шлюб бога літнього розквіту вогню-сонця Семиярила з богинею води Даною. Підтвердженням цього є і народні перекази про те, що на Купала богиня Сонце виїжджає назустріч своєму судженому Місяцю, танцює і розсипається по небу яскравим промінням [1; 260]. Здавна помічено, що сонце на Купала зранку та в полудень справді «грає» - переливається різними кольорами) [17]. В.Давидюк зауважує, що в старі часи Купала було святом найкоротшої літньої ночі [3; 38].

Традиційний купальський святковий комплекс є явищем полікультурним, що виражає розмаїття створених людьми матеріальних і духовних продуктів (будівель, побуту, речей, типу господарювання, релігійних вірувань, обрядів, культів, фольклору тощо), які функціонують у просторі її життєдіяльності і впливають на збереження та формування нових цінностей культури [4; 87].

Купальське свято складається з численних форм духовної культури: обрядів, звичаїв, магичних дій (що супроводжувалися піснями, іграми, хороводами, гаданнями), культів, що функціонували в межах святкової традиції і відрізнялися регіональними особливостями. Святковий простір свята у Північно-західному регіоні України охоплював хати, двори, вулиці, поля, гаї, луки біля водоймищ. Провідними кукльми свята (культ - від лат. поклоніння) є сонце (вогонь), земля, вода, родина, природа, відзначає С.Килимник [6; 435].

Розглянемо культ вогню, води та рослинності.

Купальський вогонь - символ сонячного світла, яке в ніч на Купала досягає зрілості й набуває найбільшої життєвої енергії. Вода (роса) символ цілющої сили, що забезпечувала красу й кохання, купальське дерево (Купало, Марена) – родючість та багатство, папороть – символ щасливої долі.

Сонце, як найвеличніше божество, у купальських іграх уособлює колесо, яке обмазується дьогтем або смолою, обвивається соломою і спалюється або, запалене, пускається з горба у воду. Пускання колеса утверджувало перехід від сонцестояння літнього до зменшення життєвої сили сонця, що повертає на зиму [1; 261]. Ці обрядодії символізували річний рух сонця, життєдіяльність людини та родючість землі.

Символом сонця у купальському святі є вогонь, наділений очисною функцією, відзначає [7; 25]. Для цього хлопці розкладали велике вогнище круглої чи квадратної форми. На Волині і Поліссі побутували обидві, але у будь-якому разі вогнище мало бути високим - тягнутись до неба. Хмиз чи дрова для нього збирали по-різному, про це свідчать записи дослідників купальських традицій.

Так у с. Серники Заріченського р-ну Рівненської обл. везли на місце гуляння хуру дров, які заготовляли в лісі із сухих дерев і складали пірамідкою (у відповідності з чотирма сторонами світу) [16; 75].

В описах святкування Івана Купала в Ковельському повіті на Волині Леся Українка зазначала, що під вечір хлопці крадуть у когось великого коша (козуба), ходять із ним по селі і складають в нього перейму (винесене з кожного двору щось для вогнища: тріски, дрова, старі кошики, дошки). Наповненого козуба приносять на місце святкового гуляння. Туди сходяться дівчата та сімейні люди різного віку і всі приносять із собою різний підпал. Його кладуть поверх того, що вже є у козубі. Потім хлопці встромляють у козуб високі тички (щоб вогонь горів вище) і підпалюють [12; 9]. Навколо вогнища дівчата починають водити хороводи і співати купальських пісень [5]:

Наше Купало, де ти зимувало ?

Зимувало в лісі, на орісі.

Ми тебе Купало скупаємо,

На друге літо заховаємо...

Потім їх переспівують хлопці (більше жартівливими піснями):

*Летів шуляк через вулицю
Схопив Ярину за потилицю...*

Із часом хлопці вихоплюють із вогню віхті соломи і кидаються за дівчатами, що розбігаються навколо. Коли козуб згорить до половини, хлопці починають скакати через нього, що сприяло очищенню від гріхів, хвороб, позбавленню від чар і безплідності, служило оберегом від злих сил. Тому купальський вогонь не гасили, а залишали тліти до останку. Його попіл вважався надзвичайно цінним атрибутом лікувальної та відьомської магії.

Вірячи у життєдайну й очисну силу купальського вогню, матері переносили через нього дітей [8; 548]. Хворі люди палили у вогні різне зілля, що мало вилікувати [9; 34].

Інколи багаття розкладали так, щоб, перестрибнувши через нього, відразу потрапити у воду, тобто здійснювався ритуал подвійного очищення, відзначає В.Скуратівський [11; 178]. Залежно від того, вдалим чи невдалим був стрибок через вогонь, дівчата й парубки ворожили щодо свого майбутнього. Вогонь і вода зв'язували пари і благословляли їхній шлюб [7]. У давнину цьому ритуалу надавали великого значення, а сьогодні він перетворився в молодіжну забаву.

Вода в купальських обрядах відіграла магічну роль. Вважалося, що вона є священною, має очисні й лікувальні властивості. Тому обов'язковим ритуалом було купання всіх присутніх на святі [10].

Деякі елементи купальської магії з водою використовувались у сімейних звичаях за участю жінок. Вранці на Купала матері йшли по воду, де примовляли тричі: «Як вода швидко йде, так щоб до моєї дочки швидко свати їхали! Як сонцю всі люди радіють, як любить дитина свою мамку, так щоб хлопці гинули за моєю дівкою». Після цього жінка тричі зачерпувала купальську воду, в якій потім варила траву тирлич. Умившись цим відваром, дівчина мала надію незабаром вийти заміж, а вмивання купальською водою до схід сонця вселяло віру, що вийде заміж саме за того хлопця, за якого хоче [13; 165].

Ті, хто прагнув стати здоровим і багатим, збирали на луках за допомогою рядна або скатертини чудодійну купальську росу. У народі кажуть: «Роса – Божа краса». Воно й справді так: у теплий літній ранок усе окілля вмивається свіжою вологою, що під ранковими променями переливається всіма барвами веселки. Первісно росу вважали Божою вологою, що очищає і лікує землю. Не випадково селяни очищали рососою будь-які рани, щоб вони швидше гоїлися, вмивались нею чи промивали очі, аби добре бачили, підкреслює [10; 253].

Рослинна магія наповнює купальські святкування. Перш за все, вона торкається дівочих вінків із живих лугових чи польових квітів (у них влітали полин, любисток, і навіть зубок часнику), що захищали дівчину від нечистої сили. Вінок є символічним колом, котре з найдавніших часів вважалося охоронцем від будь-яких напасників [6; 446]. Вінки використовувались в обряді ворожіння на долю. Їх пускали на воду і спостерігали, куди плывуть. В яку сторону поплив вінок, туди дівчина й заміж піде. Чий вінок плыв швидше та швидше й заміж піде, а якщо він тонує, то це пророкувало нещастя. Стежили й за тим, до якого дерева прибився вінок. З того боку, як гадали, повинен з'явитися майбутній наречений.

Майже по всій території Волині та Західного Полісся дівчата пускали на воду по два вінки: один – за себе, другий – за свого коханого. Якщо вінки сходилися на воді, це означало щасливий шлюб. Хлопці пильно слідкували за вінками. Дістати його – означало підтвердити силу свого кохання до дівчини.

Рослинним символом свята на Волині (за описами О.Воропая) було ритуальне деревце Купала. Його робили дівчата з гілки верби і прикрашають її квітами та вінками [2; 182]. У Звягельському повіті (за описами Лесі Українки) купайлом була береза. Дівчата прикрашали її вінками і запаленими свічками [10;10]. Навколо купала водили танки, співали пісні про кохання та сватання:

*Ой на Купала, на Йвана,
Там ластівонька купалася,*

*На бережечку сушилася
Дівка Настуся зажурилася...*

Подекуди Купало «купали» у воді, а потім розламували і роздавали. Гілочки несли на городи й залишали там, щоб краще в'язалися огірки, подекуди затикали під дах, «щоб багатство велося», або кидали в річку, «щоб дощ пішов». У північних селах Камінь-Каширщини Купала спалювали, що символізувало знищення нечистої сили [14].

Регіональні особливості купальського свята на Волині та Західному Поліссі (характерно для всіх традиційних святкових комплексів, епічного та ігрового фольклору) доповнюються тим, що обряди були націлені на відлякування та знешкодження відьом. Про це відзначає в своїх роботах В.Давидюк: «...на Поліссі обов'язковим учасником купальських гулянь була відьма (в неї переодягався хлопець). Вона мала веселити та заохочувати всіх до гулянь. Апогеєм веселощів був танок горбатого діда (горб робили із соломи) з бабою [3; 41]. І це не випадково, адже старожили переказують, що поліська болотиста місцевість (зокрема за селами Невір і Ветли Любешівського р-ну) була пристанищем відьом і місцем їх шабашу у купальську ніч [14]. Про це співається в одній з обрядових пісень:

*Ой на вигоні огонь горить,
У нашої відьми живіт болить,
Ой на вигоні огонь тухне,
У нашої відьми живіт пухне ... [1; 264]*

Завершувались вечірні купальські розваги пошуком квітки папороті (папороть – рослина лісів). Як правило, йшли її шукали хлопці у ліс по одинці. В народних переказах відзначається, що в у купальську ніч Перун запалює на папороті квітку щастя. Кому випаде її знайти, відкриється світ знань, достатку і щастя, розуміння мови тварин і всього сущого на землі [1; 260].

Магічну силу має і лопух. Ним ще за дня дівчата обтикають навколо хату попід стріху тому, що нечиста сила боїться його. Господар у стайні та оборах, на пасіці, в інших місцях накидає полину, розкладає осикові гілки, кладе остриєм сокиру у воротах та проводить риску крейдою. Господиня ставить на вікнах і в дверях у хаті осикові гілки та кладе ніж на порозі. А як смеркне, йде на обору й підкурює корови чарівним минулорічним купальським зіллям, щоб відьма не приступила. Дівчата в цей день носять часник за поясом [10].

У купальських дійствах брали участь і діти (за нашими дослідженнями у поліських районах Волинської та Рівненської обл.). Це символізувало еволюцію річного сонячного кола, неперервність життя та спадковість традицій. Хлопчики допомагали готувати купальське багаття, плели купальські капелюхи із високої трубчатої трави (на Поліссі її називають сотником), що нагадували форму конуса. Вони мали наблизити дитину на благословіння до сонця, служили захистом голови від вогню (хлопчикам дозволялось стрибати через вогнище). Дівчатка готували вінки, кидали їх на високого дуба, щоб швидше підрости, потім водили хороводи та грали в ігри: «Яворові діти», «Відьма», «Мара», «Водяник», «Яструб і курчата» [16; 75].

Із купальськими дійствами пов'язані численні ворожіння, передбачення погоди, статків та особистого щастя на весь рік. Якщо напередодні Купала сонце не ховається за хмари, а день був ясним, то й рік буде веселим – «бо сонце не розгніване». Вода протягом дня «як сметана», тобто тепла, – ще йтимуть дощі на врожай. Побачити на Купала досвіткове яскраве сонце – матимеш статки протягом року. Якщо купальські вогні враз спалахнуть – село обминуть хвороби, а коли полум'я «женеться вгору» – на високий врожай [7; 28].

Якщо дівчина першою набере в громадській криниці води й подивиться на себе – хлопці її любитимуть. До сходу сонця юнка накопає терличі і змиє ним волосся – вийде заміж за свого любого. Парно пропливуть два віночки – здійсняться задумані мрії. Хто вдало перестрибне тричі через купальський вогонь, того чекатиме вдача. Якщо ненька купатиме немовля в купальських травах, то дитина буде розумною і не хворітиме [9; 258].

Отже, купальська обрядовість є важливою формою народної культури Волині та Західного Полісся, що протягом віків виражала духовне єднання людини з природою, опоетизувала й возвеличувала їх, освячувала на щастя та добро, молодих на шлюб, а поле – на добрий урожай. І так від давнини до сьогодні, бо традиції свята продовжують жити.

Джерельні приписи

1. Войтович В. Українська міфологія / В.М.Войтович. - К.: Либідь, 2002.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. У 2-х т. / О.Воропай. - К.: Оберіг, 1991. - Т. II.
3. Давидюк В. Поліська дома / В.Давидюк. - Луцьк: РВВ Волинського ОУП, 1991.
4. Іонин Л.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие / Л.Г.Ионин. - М.: Владос, 1996.
5. Календарно-обрядові пісні / Упоряд. О.Чебанюк. - К.: Дніпро, 1987.
6. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. У 2 кн. / С.Килимник. - К.: Обереги, 1994. Кн. II. - Т. 3.
7. Климець Ю. Купальська обрядовість на Україні / Ю.Климець. - К.: Наукова думка, 1990.
8. Нариси культури давньої Волині / За заг. ред. Г.Охріменка. - Луцьк: Вид-во обласної друкарні, 2006.
9. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології / І.Нечуй-Левицький. - К.: Обереги, 1992.
10. Скуратівський В.Т. Русалії / В.Т.Скуратівський. - К.: Довіра, 1996.- 734 с.
11. Скуратівський В.Т. Святвечір: нарис-дослідження. Книга 2 / В.Т.Скуратівський. - К.: Перлина, 1994..
12. Українка Леся. Твори у 12-ти т. / Українка Леся. - К.: Наукова думка, 1977. - Т. 9.
13. Українці: Свята. Традиції. Звичаї / Уклад. І.Коверець. - Донецьк: Альфа-Прес, 2004. - 304 с.
14. Українське народознавство / За заг. ред. Р.Кирчіва, С.Павлюка, Г.Гориня. - Львів: Фенікс, 1994.
15. Черніговець Т.І. Дитячі дозвіллієві традиції Західного Полісся // Нова педагогічна думка. - 2000. - № 3-4. - С.76-82.
16. Черніговець Т.І. Традиційне дозвілля молоді / Т.І.Черніговець // Поліссязнавство: польові записи та наукові студії фольклорно-етнографічних матеріалів. - Рівне: РДІК, 1998.
17. Черніговець Т.І. Записано від Шумик Агафії Михайлівни (1907 р.н.) у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. у 1991 р.

Резюме

Розглядається проблема функціонування культів: вогню, води, природи в структурі свята Івана Купали в Північно-західному регіоні України – Волині і Західному Поліссі. Розкриваються специфіка свята, походження назви, зміст обрядів, звичаїв і традицій, що відтворюють названі культури. Використані фольклорно-етнографічні матеріали провідних дослідників, а також записи автора в районах Волинської і Рівненської областей.

Ключові слова: купальські обряди, регіональні особливості.

Summary

The problem of functioning of cults is examined: fire, water, nature in the structure of holiday of Ivan Kupali in the North-western region of Ukraine – Volini and Western Polissi. Open up specific of holiday, origin of the name, maintenance of ceremonies, consuetudes and traditions which reproduce the adopted cults. Folk-lore ethnographic materials of leading researchers, and also records of author, are utilized in the districts of the Volinskyoy and Rivnenskoj areas.

Key words: summer ceremonies, regional features

УДК 391 (477)

Пархоменко Т.П.

ст. наук. співр. відділу етнографії
обл. краєзнавчого музею (м. Рівне)

Особливості виготовлення сітчастих поясів.

Пояс у народних віруваннях і звичаях

Здавна пояс був важливим компонентом як чоловічого, так і жіночого народного одягу. Поясом підв'язували натільну сорочку, поясне вбрання або зимовий верхній одяг. Коли одяг підперезаний, він щільніше обіймає тіло, зберігає тепло, а разом із тим полегшує рух під час роботи. Упродовж століть пояс використовували для носіння знарядь праці (ножа, сокири), предметів побуту («цурки» для в'язання снопів; «кошівки» для клепання коси; шкіряної «калитки» з кременем, кресалом, грошима; гребінця) або холодної зброї (меча, шаблі, чекана).

Відомості про те, як пояси жертвували для церкви в княжі часи знаходимо у Києво-Печерському патерику [9; 688]. Водночас ще наприкінці XIX століття поширеною офірою у білорусів залишався саме пояс [9; 694].

На межі XIX-XX століть способи зав'язування пояса залежали від розміру пояса та

форми одягу. Жіночі плетені пояси найчастіше обгортали кілька разів навколо спідниці (фартухів) та зав'язували збоку, рідше – зав'язували позаду. Орнаментований кінець, як правило, «з кутасами», звисав донизу. Якщо ж підперізували верхній одяг (свити), то кінці підтикали з боків. Чоловіки, зазвичай, обмотували сітчастий пояс кілька разів довкола талії, а оздоблені китицями кінці підтикали з боків таким чином, щоб вони звисали донизу [11; 118].

Унікальною технікою сітчастого плетіння виготовляли не лише чоловічі та жіночі пояси, але й головні жіночі убори – чепці. У 1893 році на промисловій виставці у Відні, а також в 1894 році на краєвій виставці у Львові відбулася демонстрація процесу сітчастого плетіння майстринями із м. Збараж. Виставки набули значного резонансу в колі науковців, окремі з них зробили важливі відкриття. Так, у галузі археології були ідентифіковані техніки виготовлення тканин, віднайдені під час археологічних розкопок [25; 39].

Із праці польського етнографа К.Мошинського «Народна культура слов'ян» дізнаємося про назву використаної для поясів сітчастої техніки плетіння – «брання», від якої й виготовлені нею вироби називались «бранними» [12; 316]. При переплітанні ниток, утвореному за допомогою перебирання пальцями, отримували надзвичайно красиве розтягнуте плетиво, зовні подібне до сітки без вузлів. Вчений прослідковує ареал поширення бранної техніки в різних країнах. За його спостереженнями, сітчасту техніку використовували мешканці Чехії, Словаччини, Югославії. Поширення набуло сітчасте плетіння на Поліссі, в Північній та Північно-Західній Малоросії, у Карпатах. Давність техніки брання засвідчують єгипетські знахідки, датовані 2000 роком до Різдва Христового, а також розкопки, проведені у Данії. На початку ХХ ст. сітчастою технікою виплітали вироби мешканці Швеції, Іспанії, Румунії; населення північно-західної Африки, Кавказу тощо [12; 316-317].

Згідно з матеріалами С.Сидорович на межі ХІХ-ХХ століть у східних областях України сітчаста техніка плетіння була відома на Полтавщині, Чернігівщині, а також невеликими острівцями в окремих районах Волині, на Бойківщині, Закарпатті, Тернопільщині [25; 36]. Натомість у науковій розвідці Г.Маслової зазначено: «Широкі пояси, плетені особливим способом «по стіні» із вовни червоного, а частково зеленого та синього кольорів, набули широкого поширення в Україні й у росіян, що мешкали в Курській та Орловській губерніях» [9; 690].

Що ж змінилося за останні 100 років? Чи можливо побачити плетені пояси в сільському побуті та дізнатися про особливості техніки їх виготовлення?

У 2006 році нам вдалося зафіксувати інформацію про спосіб виготовлення плетених червоних (рідше білих) поясів від мешканців Рокитнівського р-ну Рівненської області. Тоді співробітники відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею (Т.Пархоменко, А.Українець, О.Нагорнюк) стали учасниками комплексної республіканської етнографічної експедиції, організованої Центром захисту культурної спадщини МНС України.

І сьогодні в с. Глинне Рокитнівського р-ну пам'ятають про довгі червоні пояси (довжиною до 3 метрів), проте, на жаль, мало в кого вони збереглися. Лише одна мешканка села Глинне – Рогульчик Євдокія Василівна, 1926 р. н., спробувала продемонструвати техніку сітчастого плетіння [1].

У с. Дроздинь Рокитнівського р-ну відтворити давній спосіб плетіння поясів намагались Денищиць Федора Кіндратівна, 1922 р. н. та Огієвич Марія Лук'янівна, 1934 р. н. [2], [3]. За спогадами останньої, вовняні пояси виплітали в селі ще в 40-і роки ХХ століття; серед мотивів орнаменту особливо полюбили робити «котячі лапки» (у формі ромба) та «огнік» (у формі трикутника) [3]. У с. Старе Село Рокитнівського р-ну пам'ятають тільки мотив «котячі лапки» [5].

Поширені в Рівненській області широкі (чоловічі) та вузькі (переважно жіночі) вовняні пояси виплітали в особливий спосіб – «по стіні». Як правило, на «глухій стіні» для снування ниток вставляли кілки, відстань між якими становила 3 метри. Вовняну нитку навивали від першого до третього кілка, роблячи перехрестя перед другим кілком (всього 100 ниток). Чим більше було навито ниток, тим ширшим мав бути пояс. Початком для плетіння

ня пояса слугувало місце перехрещення ниток. У невеликій розвідці Є.Полюхович описаний процес плетіння, що відбувався в с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської області початку ХХІ століття: «Перехрещені нитки ніби попаровані по дві. У кожній парі одна нитка була зверху, а друга – знизу» [14; 149-150]. Нині у с. Сварицевичі виплітають вовняні пояси лише дві його мешканки: Холодько Ганна Василівна, 1940 р. н. та Полешко Ольга Василівна, 1933 р. н. [14, 148-150]. Рука майстрині вмiло переплітає верхню нитку з першої пари під нижню нитку з другої пари.

Відмінною рисою техніки сітчастого плетіння, що відрізняє її від інших як ручних, так і машинних технік, є дублювання виробу, коли під час плетіння полотно плетінки одночасно утворювалося на двох протилежних кінцях стіни [25; 39].

Подібна техніка аналогічна тій, що існувала в різних районах Рівненської області на межі ХІХ-ХХ століть. Вона ж була використана і при виготовленні поясів у сс. Черемель (316 x 7 см), (196 x 10 см); Бережниця (105 x 36 см) Дубровицького р-ну. Нині пояси з названих сіл зберігаються у фондовій колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею [15], [23], [19]. Найціннішим із дубровицьких поясів є широкий вовняний червоний пояс із геометричним малюнком на кінцях. Композиція орнаменту складається з ажурних ромбів, скісних ліній, кутів [23].

Із сусіднього Зарічненського р-ну в колекції РОКМ знаходяться 4 плетені вузькі пояси, що вирізняються кольоровим декоруванням виробу – це села: Задовже (280 x 7 см), Кутин (250 x 7 см), Омит (262 x 6 см) та без зазначення назви населеного пункту (295 x 7 см) [17], [18], [22], [16]. У двох перших поясах ритмічно чергуються позовжні смуги зеленого, білого, синього кольорів з обов'язковим домінуванням червоного тла [17], [18]. У третьому поясі у смугастому орнаменті скомпоновані бузкова, жовті, зелені смуги з акцентом на малиновому кольорі [22]. Четвертий пояс своєрідний тим, що складається з двох частин різних за шириною та кольоровим вирішенням композиції смуг. В одній частині скомпоновані дві сині, одна жовта та чотири червоні смуги, тоді як у другій – дві сині, одна жовта, дві зелені, шість червоних смуг [16].

Колекція плетених поясів з інших суміжних районів значно бідніша. Лише два плетені пояси представлені із с. Великі Цепцевичі Володимирецького р-ну (260 x 15 см) [20] та із с. Велике Вербче Сарненського р-ну (230 x 18 см) [21]. Обидва пояси експонуються в залі № 16 РОКМ. Між собою пояси вирізняються кольоровою гамою та орнаментом. Перший пояс – червоний, виплетений численними ажурними геометричними мотивами; другий – має оздобу із кольорових смуг зеленого, жовтого, білого, червоного кольорів та виплетений із суцільного плетива, без ажурних вічок.

Із власних спостережень зауважимо, що ажурний геометричний орнамент вводився переважно на кінцях пояса, чим створював своєрідний зоровий ефект.

Що стосується традиції плетіння червоних вовняних поясів у південних районах Рівненщини, то під час проведення етнографічної експедиції «Шляхами Південної Рівненщини» (грант 2004 р.) у Корецькому музеї було виявлено два широкі чоловічі пояси. Один із них привезений із с. Жадківка, другий – із с. Морозівка Корецького р-ну [8], [7].

За матеріалами Н.Шапарової, пояс у слов'янських віруваннях слугував джерелом життєвої сили [27; 433]. А згідно етичних норм ходити без пояса вважалося таким же гріхом, як і не носити хреста [10; 284]. Як частина одягу людини, що приймає форму кола, пояс часто застосовувався в якості оберегу. Зокрема в білорусів відоме його використання в родильній обрядовості, коли після обряду хрещення дитину перев'язували поясом [13; 321-322]. Натомість у південних слов'ян існувало повір'я щодо благодатного впливу священницького пояса для бездітних жінок [13; 322].

Не менш важливу роль відігравав пояс і в весільній обрядовості, де він був неодмінним елементом традиційного святкового вбрання. Під час сватання дівчина обдаровувала поясами сватів; напередодні весілля разом із сорочкою, штанами пояс дарувала нареченому; а під час самого весілля – батькам молодого, його родичам, музикантам [24; 410]. Ще на початку ХХ століття на Українському Поліссі було поширене народне вірування, за

яким червоний пояс мав оберігати молодого від поганого ока, хвороб, вроків, чужих жінок, водночас наділяючи його родючою чоловічою силою [11; 122], [24; 410].

У монографії К.Матейко знаходимо відомості про те, як у Київській, Чернігівській, Полтавській областях молодий пов'язував червоний пояс поверх синього жупана та з ціпком в руках ходив запрошувати на весілля свій рід [11; 122].

Окрім того, пояс був символом дороги, що проводив через різні міфічні перешкоди, а тому використовувався в обрядах початку нового сімейного життя, входження в нову оселю. Пояс слугував з'єднувальним ланцюжком між старим і новим помешканням, «своїм» та «чужим» простором. Згідно з дослідженнями В.Селівончик, у Білорусі під час вінчання під ноги молодим клали не лише рушник, але й пояс [24; 410]. До столу молоду вели за допомогою пояса [24; 410], коли ж молода переходила жити в хату молодого, вона кидала свій пояс на піч [13; 322]. На другий день після весілля молода пов'язувала пояс на віник, вперше набираючи воду – кидала його в річку [9; 694]. З метою забезпечити добробут в сімейному житті ще до вінчання дівчина розвішувала пояс у хліві, свинарнику, над скринєю [24; 410].

Якщо ж чоловік із жінкою вирішували розлучитись і жити окремо один від одного, вони йшли до перехресної дороги або річки, де розривали пояс [27; 433].

Існують відомості й про використання пояса в поховальній обрядовості. Зокрема під час поховання на поясі вели коня, що віз на кладовище труну небіжчика. Щоб перервати ланцюг похоронів в оселі, під час похорону зав'язували поясом ворота [13; 321-322].

Магічне застосування пояса зафіксоване не тільки в сімейній, але й в календарній обрядовості східних слов'ян і, насамперед, під час першого вигону «товару» (корів) на пашу. За матеріалами В.Соколової, переважно на свято Юрія – день, коли перший раз виганяли худобу на пасовище, хазяйка обв'язувала навколо себе пояс, а згодом розстеляла його у воротах. Упродовж 3-х днів корова мала переходити через пояс. Згідно прийомів симпатичної магії наскільки міцно й щільно пояс тримався навколо тіла хазяйки, так і корова мала триматися навколо двору. Зауважимо, що ці дії супроводжувало й відповідне замовляння [26; 183]. Магічні дії з поясом були зафіксовані у Харківській, Архангельській та Московській губерніях. Нерідко, до середини розгорненого пояса підвішували замкнутий замок. Особливою силою наділяли червоний пояс. Спостерігали за тим, як переступить через пояс худоба: якщо не зачепить його ногами, то весь рік буде здоровою й звір її не торкнеться (через пояс мала переступити кожна корова) [26; 160]. На підставі наших експедиційних записів можна зробити висновок, що з часом звичай трансформувался, і вже в першій половині ХХ ст. замість пояса із замком біля хвіртки залишали тільки замок [2].

У день першого випасу «товару» пояс могли надіти на роги корові, покласти до сумки пастуха [27; 433].

Тривалий час поширеним було використання пояса й при купівлі худоби. Тоді коня чи корову вводили на нове подвір'я (стайню, хлів) через пояс, приказуючи: «Забувай старого хазяїна, звикай до нового!» [27; 433].

На окрему увагу заслуговує і звичай, що побутує в білорусів: при переселенні в нову хату господар вводив (вірніше затягав) всіх членів родини в нову домівку саме поясом.

З іншого боку, зняти пояс – означало прилучитися до світу «чужого», потойбічного, а тому його знімали, коли йшли на пошуки цвіту папороті, скарбів, при спілкуванні з душами померлих, під час ворожінь.

Також у народі побутують перекази про чарівне використання червоного пояса при віднайденні заклятого скарбу. Один із таких переказів був зафіксований нами у с. Дроздинь Рокитнівського р-ну Рівненської обл. Щороку на поверхню землі піднімаються пересушуватися закляті скарби. Здалеку їх можна побачити за синім полум'ям, яким горить золото. Стати власником скарбу вдасться лише тому, хто кине червоний пояс на полум'я, чим перешкодить сховатися скарбу глибоко в землю [3].

Згідно з іншими віруваннями, потрібно остерігатися чужих поясів, особливо якщо вони намовлені нечистою силою. У статті П.Іванова «Дещо про вовкулаки та з їх приводу»

наводяться народні повір'я щодо перетворення людей у вовкулаків за допомогою пояса [6; 506-507]. В одному з них говориться: «Щоб перетворити весільний поїзд у зграю вовків, відьмак бере стільки ременів й мочал, скільки в поїзді осіб, нашіптуючи над ременями й мочалами заклинання, а згодом підперезує ними кожного з «поїзжан»; підв'язані поясами в ту ж мить перетворюються на вовкулаків». Повернути назад людську подобу вовкулака зможе лише тоді, коли чарівний пояс протреться і трісне.

Сюжет інших переказів пов'язаний із намовлянням згорнутого пояса, який відьмак заздалегідь підкидає під поріг хати. Начебто, хто переступить такий пояс – той і перетвориться на вовка. Один із способів допомогти вовкулаці стати людиною полягає в тому, щоб будь-який чоловік зняв свій пояс та проказуючи молитву «Господи, помилуй!», нав'язав на ньому кілька вузлів. Вірять, що після цих дій вовча шкура з вовкулаки злізе [6; 506-507].

У даній статті була зроблена спроба висвітлити маловідомі народні вірування та звичаї, пов'язані із поясами (насамперед червоними), а також технологію виготовлення одного з видів поясів. Сьогодні питання дослідження техніки сітчастого плетення поясів є надзвичайно актуальним. Адже ще в 30-ті рр. ХХ ст. плетений на стіні пояс залишався традиційним одягом мешканців Рівненської області, проте на жаль, технологія його виготовлення не була належним чином зафіксована в публікаціях етнографів і мистецтвознавців. У наш час доводиться фіксувати лише окремі назви деяких ажурних геометричних мотивів, більшість з яких відтворити неможливо. Подібна ситуація характерна і для інших видів декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема - для писанкарства, в якому традиція писати ті чи інші мотиви збереглася, а от їхня давня назва забулася. Частково втрачені і відомості про особливості способів пов'язування плетених поясів залежно від статі, виду одягу, місцевих звичаїв. Сподіваємось, що майбутні експедиційні розвідки у віддалені куточки Полісся (Українського, Білоруського), допоможуть доповнити наші відомості про унікальні витвори народного мистецтва – плетені на стіні пояси.

Джерельні приписи

1. Зап. у 2006 р. у с. Глинне Рокитнівського р-ну від Рогульчик Євдокії Василівни, 1926 р. н.
2. Зап. у 2006 р. у с. Дроздинь Рокитнівського р-ну від Денищиць Федори Кіндратівни, 1922 р. н.
3. Зап. у 2006 р. у с. Дроздинь Рокитнівського р-ну від Огіевич Марії Лук'янівни, 1934 р. н.
4. Зап. у 2006 р. у с. Дроздинь Рокитнівського р-ну від Огіевич Уляни Йосипівни, 1940 р. н.
5. Зап. у 2006 р. у с. Старе Село Рокитнівського р-ну від Ковалець Олександри Адамівни, 1928 р. н.
6. Иванов П. В. Кое-что о вовкулаках и по поводу их / П. В. Иванов // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – 2-е вид.- К.: Либідь, 1991.- С. 505 - 511.
7. КІМ. КН 349 / П р 189
8. КІМ. КН 475 / П р 275
9. Маслова Г.С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX вв. / Г.С.Маслова // Восточнославянский этнографический сборник: очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. – М. : АН СССР. - 1956. - С.688 - 694.
10. Маслова Г.С. Одежда / Г.С. Маслова // Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры. - М.: Наука, 1987. - С.259-291.
11. Матейко К.І. Український народний одяг / К.І.Матейко. – К.: Наук. думка, 1977. - 224 с.
12. Moszynski K. Kultura ludowa slowian / K.Moszynski. - Krakow: Polska akademja umiejetnosci, 1929. - С.1. - 710 s.
13. Плотникова А.А. Пояс / А.А.Плотникова // Славянська міфологія: енцикл. сл. - М.: Елліс Лак, 1995. - 416 с.
14. Полюхович Є. Виготовлення плетених поясів у с. Сварищівці Дубровиць. р-ну Рівнен. обл. / Є.Полюхович // Західне Полісся: історія та культура: наук. зб. Вип. 1. Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 30-річчю Сарн. істор.-етнограф. музею, м. Сарни, 3-4 грудня 2004 р. – Рівне, 2004. – С.148-151.
15. РОКМ. Доп. №14213.
16. РОКМ. Доп. №22207.
17. РОКМ. КН 378/3 / IV Т 2261.
18. РОКМ. КН 378/6 / IV Т 2264.
19. РОКМ. КН 378/9 / IV Т 2267.
20. РОКМ. КН 449 / IV Т 2419.
21. РОКМ. КН 16879/4 / IV Т 3605.
22. РОКМ. КН 17089 / IV Т 3640.
23. РОКМ. КН 19676 / IV Т 3896.
24. Селівончык В.І. Пояс / В.І.Селівончык // Этнографія Беларусі: Энцикл. (Беларус. Сав. Энцикл.; Рэдкал.: І.П.Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мн.: БелСЭ, 1989. - С.409 - 410.

25. Сидорович С.Й. Художня тканина західних областей УРСР / С.Й.Сидорович. - К.: Наук. думка. - 1979. - 156 с.
26. Сколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – начало XX в. / В К.Соколова. – М.:Наука, 1979. - 287 с.
27. Шапарова Н.С. Пояс / Н.С.Шапарова // Краткая энцикл. славян. мифологии. - М.: АСТ: Астрель: Русские словари, 2001. - С.433-434.

Резюме

Висвітлюються маловідомі народні вірування та звичаї, пов'язані з поясами (насамперед, червоними), а також технологія виготовлення сітчастих поясів. Джерелами вивчення стала колекція чоловічих та жіночих поясів, що зберігаються у фонах Рівненського краєзнавчого музею, Корецького районного музею, а також власні польові записи, здійснені під час комплексної республіканської етнографічної експедиції, організованої Центром захисту культурної спадщини МНС України.

Ключові слова: пояс, народні звичаї, Рівненщина.

Summary

Not popular folk beliefs and consuetudes, related to the belts (above all things, red), and also technology of making of the reticulated belts light up. The sources of study were become by collection of masculine and womanish belts which are saved in the backgrounds of the Rivnenskogo regional museum, Koreckogo of district museum, and also the own field records, carried out during a complex republican ethnographic expedition, organized Center of defence of cultural legacy of Ministry of emergency measures of Ukraine.

Key words: belt, folk consuetudes, Rivnenschina.

УДК 371.4

Хандрук О.О.

магістрантка кафедри культурології
РДГУ (м. Рівне)

Виховна система Пласту в контексті розвитку сучасної вітчизняної культури

Зміна вподобань – постійний і невідворотний процес, однак безболісно він відбувається там, де люди не втрачають бережливого ставлення до вічних цінностей, золотого правила моралі, не забувають про зв'язок часів, традиційної культури і людської цілісності.

Трансформація суспільної системи не тільки передбачає, а й вимагає зміни морального підґрунтя.

Ставши на цей шлях молодь Рівненщини, на жаль, втратила почуття людської цілісності, часто забуває про загальнолюдське. Звідси причини моральної кризи, ознаки якої нині можна побачити в Рівненській обдасті. Тому, аналіз останніх досліджень показує, що становлення нової культурної парадигми відбувається на шляху пошуку виходу з новітньої кризи цінностей [1, 3, 5].

На початку XXI ст. українське суспільство поєднує в собі надзвичайно широкий спектр культурних надбань тисячоліть, серед яких релігійна, економічна, мовна, етнонаціональна, мистецька складові тощо. Виступаючи сегментами сучасної культури та мистецтва, ці складові важко, а іноді й взагалі не піддаються узагальненню. Тому актуальним є питання про подальшу долю сучасного культурного процесу на Рівненщині, в якому визначальним чинником вирішення проблем є виявлення основних суперечностей цього процесу. Також актуальним видається визначення основних важелів культурного процесу сьогодення та з'ясування низки існуючих у цьому процесі культурологічних проблем і методів їх вирішення.

Проголошення незалежності і початок суспільного відродження мають не тільки соціально-політичний, а й глибокий моральний зміст. Це – процес повернення молодого покоління в лоно людської цивілізації й одночасно повернення до справжніх витоків моральності, виплеканих людською культурою. Суспільне відродження розчистило ґрунт для відновлення справжньої моральності. На жаль, його неоднозначність змусила молоду людину шукати нових способів морального самозахисту і виживання.

Державотворчі процеси, що ведуть до зростання соціальної ролі особистості в сучасних

умовах, орієнтація на гуманізацію суспільства супроводжуються негативними тенденціями у молодіжному середовищі, країні взагалі і нашого регіону зокрема, що пов'язані з жорстокістю і насиллям, бездуховністю, деформацією цінностей, споживацькою позицією і беззмістовним проведенням вільного часу.

Тут зіштовхуємося з моральними парадоксами. З одного боку, молодь часто говорить і вимагає морального ставлення до себе, з іншого – не вважає себе зобов'язаною дотримуватися бажаних суспільством моральних настанов. Тож, у цій ситуації існуюча система виховання молодого покоління потребує вдосконалення. У цьому суть проблеми.

Потреба самореалізації спонукає молодь до об'єднання у різні угруповання, що характеризуються специфічною субкультурою, не завжди орієнтованою на загальнолюдські й національні цінності. Поширюються шкідливі звички, зростає злочинність серед неповнолітніх, кількість наркоманів і ВІА-інфікованих. Дозвілля, не пов'язане з процесами продуктивного творення, викликає депресивні стани і призводить до втрати життєвих орієнтирів. Отже, виникає необхідність вивчення виховного потенціалу різних молодіжних груп і об'єднань.

Метою статті є дослідження виховного процесу у Пласті, його засад, що дозволяють цій організації бути привабливою для людей різних вікових категорій.

Дослідження цінностей української культурної традиції, як і будь-якого іншого народу, за змістом збігаються із загальнолюдськими. Тому, якщо йдеться про повернення до фундаментальних цінностей, мається на увазі відродження й освоєння нашої культури й одночасно – усього культурного багатства, створеного людством. Це – основне джерело моральності, приєднання до якого повинно стати головним змістом виховного процесу в закладах освіти і культури Рівненщини.

Організоване суспільство є суспільством відроджуваної моралі на основі культури, освіти і духовного виховання молоді. Воно забезпечує спадкоємну передачу від минулої епохи до наступних поколінь усього доброго і справедливого, що було в ній.

Сучасне суспільство покликане утвердити пріоритет освіти і культури, мобілізувати для їх розвитку всі зовнішні і внутрішні ресурси, виховати людину. Людина, її інтелектуальні, морально-вольові якості, творча наснага і воля є саме тим основним стратегічним ресурсом, завдяки якому можливість означеного переходу стає дійсністю, реальним історичним процесом.

У «Концептуальних засадах демократизації та реформування освіти в Україні» зазначається: «вагомим чинником виховання могли б стати і громадські молодіжні організації. Ці організації завжди є елітарними і функціонують поза школою. Становлення самодіяльності молодіжних організацій є потребою і ознакою мужніння громадянського суспільства» [10; 119]. Саме тому за останні роки держава зробила значний поступ у підтримці й сприянні діяльності неурядових організацій.

Офіційна статистика свідчить, що молодіжні організації є найбільш поширенішими в Україні після політичних партій, громадських організацій професійного спрямування та об'єднань оздоровчого й фізкультурно-спортивного спрямування. Загальна чисельність зареєстрованих молодіжних організацій станом на 2009 р. сягала 289 [9], 144 з яких мають статус Всеукраїнських [11]. Останні дослідження стосовно молодіжних організацій дають підстави твердити, що лише незначна їх кількість є різновіковими та виховного і самовиховного спрямування. До таких організацій належить Пласт.

Пласт, як український аналог скаутського руху, з'явився в Україні у 1911 році. 12 квітня 1912 року у Львові вихованці одного із засновників Пласту, О.Тисовського, вперше склали Пластову Присягу. Цю дату вважають Днем народження українського Пласту. Засновниками організації були О.Тисовський, П.Франко та І.Чмола [15].

Пласт – Національна скаутська організація України є неполітичною і позаконфесійною молодіжною структурою. Її мета – сприяти всебічному, патріотичному вихованню та самовихованню на засадах християнської моралі; спираючись на ідейні засади Пласту, виховувати молодь на свідомих, відповідальних і повновартісних громадян місцевої, націо-

нальної та світової спільноти, провідників суспільства [14].

Для досягнення виховної мети у Пласті діє особлива методика виховання, основні принципи якої полягають у добровільності членства в організації, вихованні і навчання через гру та працю, поступовій програмі занять і випробувань, гуртковій системі самоорганізації, заохоченні ініціативи і самоврядування, пізнанні природи і житті серед природи, підтримці спеціальних зацікавлень і здібностей дітей та молоді [15].

Вагомість виховного впливу Пласту на підростаюче покоління визнано Інститутом проблем виховання Академії Педагогічних наук України, котрий підтвердив: Пласт має не лише чітку, але й ефективну виховну систему [13]. Ще одним підтвердженням того, що суспільство і держава визнає здобутки і внесок Пласту у виховання підростаючого покоління, стало підписання 28.03. 2008 р. Указу Президента України «Про заходи щодо сприяння розвитку пластового (скаутського) руху в Україні». В основі Указу лежать зобов'язання органів влади не лише сприяти розвитку Пласту, але й «популяризувати та використовувати виховну методику пластового руху в роботі позашкільних навчальних закладів туристично-краєзнавчого та фізкультурно-спортивного напрямів» [16].

У липні 2008 р. під час 38 Світової скаутської конференції у Кореї Україну офіційно прийнято до Світової організації скаутського руху, що об'єднує понад 28 мільйонів молоді на всіх континентах [11].

Спробуємо розібратися, чим саме Пласт приваблює молодь і старше покоління, з'ясувати його виховний потенціал.

Пласт активно співпрацює з органами державної влади та громадськими організаціями, зокрема, Міністерствами у справах сім'ї, молоді та спорту, оборони, закордонних справ, Федерацією спортивного туризму України, Інститутом проблем виховання АПН України, з церквами різних конфесій (Українська Православна Церква КП, Українська Автокефальна Православна Церква, Українська Греко-Католицька Церква, Українська Римо-Католицька Церква) [10].

Метою Пласту є виховувати, бо це виховна організація. Насправді мета, до якої прямує Пласт, це – добрий громадянин. Виховання – засіб, який веде до мети. Це швидше завдання на час пластування, ніж ціль. Це так, як у школі: там вчать, але ціллю є не навчання, а знання, до якого веде навчання. Виховувати у пластовій методичній системі означає створити середовище і відповідні засоби для цілеспрямованого самовиховання.

Самовиховання – процес постійної праці над собою. Це поняття включає добровільне складання присяги дотримуватися пластових обов'язків. Праця в групі є частиною самовиховання і включає вміння спільно діяти, організовувати заняття, дбати один про одного. У цьому процесі юнацтву допомагають виховники, скеровуючи самостійну дію молоді в корисний напрям [8].

За оцінкою Інституту проблем виховання АПН України Пласт є єдиною організацією, що має чітку та ефективну виховну систему. Програма занять включає щотижневі гуртки, прогулянки, екскурсії, мандрівки, табори, мистецькі, спортивні, інтелектуальні та ін. змагання. Протягом року Пласт організовує та успішно проводить понад 100 виховних таборів різної спеціалізації: спортивні, морські, з повітроплавання, мистецькі, лижні, альпіністичні, археологічні, кінні, екологічні тощо. У таборах пластуни закріплюють здобуті впродовж року на щотижневих заняттях знання і уміння [7].

Крім таборів, відбуваються акції різного спрямування – спортивні змагання спартакіади, змагання з пішого мандрівництва «Стежками героїв» та «Осінній рейд», Фестиваль пластової творчості «День пластуна», міжнародний скаутський захід «Вифлеємський Вогонь Миру», інтелектуальні змагання «ПлаЗма» і «Орлікіада» та ін. [18].

Проаналізувавши стан в молодіжному середовищі Рівненщини доходимо висновку, що в такій ситуації доцільно звернутися до випробуваної часом виховної методики в «Пласті». Ця методика дозволяє втілювати в життя визнані педагогікою напрями виховання: розумове, національне, громадянське, релігійне, трудове, фізичне, статеве, сімейне та естетичне.

Пластова метода випробувана часом, доцільна і легка до застосування. Вона тлумачить, як використовувати всі виховні засоби в практичному підході до молоді, зважаючи на фізичні, психічні та інтелектуальні особливості.

Виховна методика Пласту реалізується засобами пластового виховання широкою, поступовою програмою дій, що пристосована до всіх умов. Це багатство засобів, що відповідають кожному вікові, кожному зацікавленню молоді людини і потребі виховника, відповідно до обставин [19]. На Здолбунівщині, Рівненської обл. є чимало позитивних прикладів використання методики виховання у Пласті: це і Пластові осередки; використовують цю методику в культурно-дозвілєвих комплексах і закладах освіти району.

Панорама культури ХХІ ст. досить барвиста. Сучасний тип культури характеризується швидкими змінами, що відбуваються в процесі безперервної модернізації. Джерелом знань, умінь, культурних навичок є соціалізована система виховання і навчання, тож потрібно поряд із новими тенденціями у вихованні нашої молоді використовувати методики, провірені часом та досвідом.

Підсумовуючи, варто наголосити: проблеми культури та освіти у державі потрібно розглядати з точки зору національних інтересів та враховувати синтез пріоритетів культурної політики й стратегії розвитку держави з врахуванням специфіки кожного регіону і держави загалом. Важливо, щоб основою державної стратегії було створення умов для того, щоб суспільні процеси в регіонах виконували особливу роль у вирішенні завдань соціокультурної модернізації на основі оптимального синтезу цінностей сучасності і національно-культурної традиції регіону.

Входячи в ХХІ ст., держава має подолати кризу національної ідентичності, відродити процес духовно-культурного та морально-етичного розвитку українського народу.

Самоствердження молоді особистості на сучасному етапі розвитку держави має проходити в унікальному світі історично складеного національного буття. Цілісності національної культури можна досягти завдяки поширенню на суспільні процеси української національної ідеї як основи функціонування нації в геополітичному просторі Європи та світу. Саме національна ідея виступає культурним стрижнем для формування особистості, яка має усвідомити свою націю як об'єктивну реальність в економічному, соціальному, політичному, моральному, інтелектуальному просторі й водночас як суб'єкт світового історичного цивілізаційного процесу. Вона покликана цілеспрямовувати формування національної свідомості та консолідацію всіх громадян на основі засад, що гарантують державна незалежність і самостійність України, злагода всіх громадян незалежно від національності, толерантність у вчинках, захист національних інтересів, високий духовний та матеріальний рівень життя, духовна і культурна самобутність без сліпого копіювання «близьких» чи «далеких» сусідів, захист інтересів конкретної людини, нації і держави, почуття спільності історичної долі, юридичну рівність громадян тощо. Для досягнення цього було б доцільно запроваджувати виховні методики Пласту, що можуть бути використані виховниками та організаторами позашкільної роботи, культпрацівниками, соціальними педагогами тощо. Засобами ж загальнолюдської та національної культур потрібно спрямовувати свідомість молодого громадянина від побутової форми свідомості до розуміння по державницьки з метою національного, духовного та економічного відродження держави.

Джерельні приписи

1. Богуцький Ю.П. Українська культура в європейському контексті / За ред. Богуцького Ю.П. / Ю.П.Богуцький, В.П.Андрущенко, Ж.О.Безвершук, Л.М.Новохатько. - К.: Знання, 2007. - 79 с.
2. Гриценко О. Пророки, пірати, політики і публіка. Культурні індустрії й державна політика в сучасній Україні / наук. ред. Кілієвич О. / О.Гриценко, В.Солодовник. - К.: К.І.С., 2003. - 168 с.
3. Культурная политика в Европе: выбор стратегии и ориентиры. Сб. мат.: сост. Кузьмин Е.И., Фирсов В.Р. - М.: Издательство Либерея, 2002. - 240 с.
4. Липинський В. Матеріали до програми // Історико-політична спадщина і сучасна Україна. - К.; Філадельфія, 1994. - с. 18.
5. Шейко В.М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина ХІХ - початок ХХІ ст.):[монографія] / В.М.Шейко, Ю.П.Богуцький. - К.: Генеза, 2005. - 592 с.

6. Шевнюк О.Л. Українська та зарубіжна культура: навч. посіб. / О.Л.Шевнюк. - К.: Знання - Прес, 2002. - 277 с.
7. Виховник і гурток // В Дорогу. Журнал виховників юнацтва. - 1999. - Ч. 2. - С.20-21.
8. Жданович Ю.М. Виховання особистості у Пласті: монографія / Ю.М.Жданович, Т.Ф.Алексєєнко. - К., 2006. - 262 с.: іл.
9. Інформаційно-аналітична довідка про результати діяльності Міністерства юстиції та його територіальних органів з питань легалізації об'єднань громадян, інших громадських формувань [Електронний ресурс]. - <http://www.minjust.gov.ua/0/13796>.
10. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. - К.: Школяр, 1997. - 148 с.
11. Молодіжні громадські організації [Електронний ресурс]. - <http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article>
12. Пеленський Ю. Пластовий гурток / Юрій Пеленський // В дорогу з юнацтвом. - 1960. - № 2. - С.3-15.
13. Пласт – Національна скаутська організація України [Електронний ресурс]. - <http://www.plast.org.ua/plast/fact-list/>.
14. Пластовий довідник. - Канада - Торонто, 1999. - 230 с.: іл.1610. Положення про відзначення в УСП Пласту НСОУ // Пластовий вісник. - 2001. - 29 жовт. - С.14.
15. Савчук Б. Український Пласт (1911–1939 рр.) / Б.Савчук. - Івано-Франківськ, 1996. - 266 [6] с.
16. Указ Президента України № 279/2008 «Про заходи щодо сприяння розвитку пластового (скаутського) руху в Україні» від 28 березня 2008 року. – <http://www.president.gov.ua/documents/7662.html>.
17. Франів І. Батькам про Пласт / І.Франів. - Тернопіль, 1994. - Вид. 2. - 48 с.
18. Цікаві факти про Пласт // Бюлетень Національної Скаутської Організації Пласт. - 2001. - № 1. - С.4.
19. Чемеринський А. Дитячо-юнацькі пластові центри: досвід і особливості праці / А.Чемеринський // Пластовий шлях. Журнал пластової думки та інформації. - 2006. - № 1 (145).

Резюме

Розглядаються виховні можливості національної молодіжної організації Пласт.

Ключові слова: молодь, скаутський рух, Україна.

Summary

Educate possibilities of national youth organization are examined Layer.

Key words: young people, scout motion, Ukraine.

Зміст

- Виткалов В.Г.** Культурно-мистецькі процеси на волинських теренах в історичній ретроспективі: за матеріалами науково-практичної конференції «Історична Волинь та проблеми духовного відродження України» 3

РОЗДІЛ I. БІБЛІОТЕКИ, АРХИВИ, МУЗЕЇ ЯК ЦЕНТРИ КОНЦЕНТРАЦІЇ
ІНТЕЛЕКТУ НА ВОЛИНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

- Ціборовська-Римарович І.О.** Бібліотеки римо-католицьких монастирів Волині XVI-XVIII ст.: історична доля, роль у монастирській діяльності, сучасний стан фондів (за фондами Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського) 9
- Близняк М.** Метрична книга острозького новоміського Свято-Воскресенського храму як джерело з історії Острога XVIII століття 14
- Бондар Н.П.** Кириличні стародруки XVI-XVII століть із фондів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, що походять зі збірок Рівного та Рівненщини 18
- Заболотна Н.В.** Побутування почаївських кириличних стародруків на Волині XVIII – початку XIX ст. за покрайніми записами (на матеріалах фондів Відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського) 22
- Позіховська С.** До питання формування збірки краєзнавчої літератури XIX століття у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острога 27
- Сажок О.В.** Бібліотека Кричильського Свято-Покровського церковного братства Рівненського повіту Волинської губернії початку XX століття як предмет дослідження 31
- Костюк С.** Стародруки Свято-Успенської Почаївської лаври у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї 35
- Булига О.С.** Зв'язки та взаємини Волинських Афін та Волинського Афону 37
- Виткалов С.В.** Художня ініціатива у волинському краї: спроба реконструкції (за матеріалами обласного державного архіву) 40
- Ярощук В.П.** До історії становлення обласних універсальних бібліотек (до 90-х років XX ст.) 49
- Промська О.Л.** Розвиток краєзнавчої метабібліографії в Україні 50
- Грипич С.Н., Семенюк Г.П.** Наукова бібліотека Рівненського державного гуманітарного університету в історичному аспекті 58

РОЗДІЛ II. ВОЛИНЬ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

- Вихованець В.Й.** «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии» – важливе історичне джерело 63
- Кононець П.** Римська монета на території Волині та Волинського Полісся 70
- Якубова Т.А.** Представники української козацької старшини у російсько-турецькій війні 1735-1739 років (за матеріалами фондів НБУВ) 76
- Понагайба А.А.** Археологічні пам'ятки Волинського регіону у ББД «Історична Волинь» Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олени Пчілки 82
- Михайлова О.В.** Нові видання з історії Волині у фондах НІБУ та їх відображення на веб-сайті «Історична Волинь» 86
- Глушук О.Г., Білявцева О.В.** Культурно-просвітницька діяльність громадських товариств на Західно-Волинських землях 1921-1939 років 88

РОЗДІЛ III. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ДІЯЧІ ВОЛИНСЬКОГО КРАЮ
В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Брега В.В. Міхал Сервацій Вишневецький – засновник родової книгозбірні Вишневецького палацу на Волині	95
Климчук А.М. Тадеуш Єжи Стецький – дослідник Волині	97
Рева Л.Г. Олена Пчілка в критиці 30-х років ХХ століття: за архівними фондами Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України: М.Фуртак-Деркач	101
Яковишина Т. Законодавче регламентування взаємодії у волинських жіночих середніх навчальних закладах другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	108
Швець І. Пастирські та регентсько-дяківські курси на Волині та Україні в період Другої світової війни	114
Гупало С.Л. Призабуті сторінки вітчизняної історії літератури: Ксаверій Прушинський .	118
Рожко В.Є. «Білі плями» в життєписі Бориса Тена	121
Грищук Т.В. Микола Островський. Загублений в історії	124

РОЗДІЛ IV. ЗАМКОВЕ ТА САДОВО-ПАРКОВЕ МИСТЕЦТВО
ВОЛИНСЬКОГО КРАЮ В КУЛЬТУРНІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ

Кибалюк М.В. Вишневецький парк як приклад садово-паркового мистецтва Волині ..	129
Шиян Л. Вишневецький палацово-парковий комплекс – тип магнатської резиденції Волині ХVІІІ століття	132
Рожко В.Є., Устимчук Ф. Святиня в заплавах Стоходу і Прип'яті	136
Рожко В.Є. Предавня святиня біля витоків Збитеньки	138
Рожко В.Є. Монастир Воскресіння Господнього на Повстанських могилах	141

РОЗДІЛ V. ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ ТРАДИЦІЇ ВОЛИНИ:
ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Лукашук О.В. Німецька колонізація Волині	145
Нємец В.Р. Аналогії та відмінності коровайного обряду на Волині і Поліссі (середина ХІХ – початок ХХ ст.)	147
Черніговець Т.І., Черніговець О. Регіональні особливості купальських культів Волині та Західного Полісся	154
Пархоменко Т.П. Особливості виготовлення сітчастих поясів. Пояс у народних віруваннях і звичаях	158
Хандрук О.О. Виховна система Пласту в контексті розвитку сучасної вітчизняної культури	163

Наукове видання

Актуальні питання культурології

Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології
Рівненського державного гуманітарного університету

Випуск 9.

Збірник наукових праць

Наукове редагування, коректура – проф. Виткалов В.Г.

Відповідальний за випуск – Виткалов В.Г.

Технічний редактор – Зень О.М.

Адреса редакції: Рівне, вул. С.Бандери, 12.

Рівненський державний гуманітарний університет

Кафедра культурології. Тел. 0-362-22-20-32

Вміщено матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції
«Історична Волинь і проблеми духовного відродження України».

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації,
серія КВ № 15561-4033 Р.*

Зареєстровано

*Міністерством юстиції України,
наказ № 1489/5 від 18.08.2009 р.*

Підп. до др. 30.08.2010.

Формат 60x84^{1/8}.

Папір офсетний.

Друк офсетний.

Гарнітура Мусл.

Ум. друк. арк. 19,8.

Обл. вид. арк. 18,3.

Наклад 100 прим.

Видавець О. Зень

Свідоцтво РВ-26 від 6 квітня 2004 р.

33022, м. Рівне, пр. Кн.Романа 9/24;

тел.: 0-362-24-45-09; 0-67-36-40-727

olegzen@ukr.net

Друк: ПП Олейник В.А.

33000, м. Рівне, вул. Вербова, 38/154

тел. 0-362 - 23-17-09

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ РІВНЕНЬСЬКОГО МІСЬКВИКОНКОМУ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ТА ТУРИЗМУ РІВНЕНЬСЬКОЇ ОБЛАДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
УПРАВЛІННЯ У СПРАВАХ СІМ'Ї ТА МОЛОДІ РІВНЕНЬСЬКОЇ ОБЛАДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
РІВНЕНЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХУДОЖНЬО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КУЛЬТУРОЛОГІЇ

33028, м.Рівне, вул.С.Бандери, 12
телефон кафедри: (0362) 22-20-32
контактний телефон: 8067 8032398

11-12 листопада 2010 року
відбудеться VI Всеукраїнська науково-практична конференція

Духовна культура України: реалії та перспективи

Робота конференції відбуватиметься у секціях:

1. Вітчизняний освітній процес та його методичне забезпечення: здобутки і проблеми
2. Морально-етичні й естетичні проблеми в молодіжній культурі сучасної України
3. Регіональна культурно-мистецька проблематика як предмет наукового дослідження
4. Проблеми викладання історико-культурологічних дисциплін
5. Художній процес в Україні в історико-культурній ретроспективі
6. Бібліотеки, музеї, архіви у справі збереження національної культурної спадщини
7. Культурно-мистецький потенціал Волині в умовах сьогодення.

Заявки на участь у роботі конференції подавати на кафедру культурології РДГУ (Рівне, вул. С.Бандери, 12, каб. 46) до 1 листопада 2010 року.

У заявці повідомити: прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи, науковий ступінь, звання для співробітників та прізвище, ініціали студента (факультет, спеціальність), тему доповіді.

Тексти доповідей (у друкованому та електронному варіантах), написані згідно з вимогами до наукових публікацій (див. Бюлетень ВАК України, 2009. - №3), необхідно передати оргкомітету до 1 листопада 2010 р.

Матеріали конференції будуть опубліковані у випуску №10 Альманаха наукового товариства «Афіна» – «Актуальні питання культурології».

Адреса оргкомітету: РДГУ, вул. С.Бандери, 12, кафедра культурології (каб. 46). Відповідальний за організацію конференції – проф. Виткалов Володимир Григорович 067 8032398. Електронна адреса: sergiy_vsv@ukr.net

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

До Збірника приймаються статті українською мовою, обсягом до 10 сторінок

Поля: верхнє, праве, лівє, нижнє – 1,5 см.

Редактор: MS Word, Гарнітура: Times New Roman, кегль 14

Міжрядковий інтервал: 1,5.

Зліва друкується УДК, по центру назва статті великими літерами (жирним шрифтом), у правому полі – прізвище та ініціали автора (для викладачів) та прізвище, ініціали, курс, факультет студента; наприкінці тексту - анотація українською та англійською мовами. Список літератури оформляється згідно нових вимог ВАК України.